

Concept-verkiezingsprogramma D66
2023 – 2027

Nieuwe energie voor Nederland.

The logo for the Dutch political party D66, consisting of the letters 'D66' in white, bold, sans-serif font, centered within a solid green square.

D66

Nieuwe energie voor Nederland.

Den Haag, 22 september 2023

Voorwoord

Deze verkiezingen markeren een nieuw en hoopvol moment voor Nederland. Een nieuwe generatie staat op. Dat biedt de kans om te zoeken naar wat ons bindt en hoe we samen de opgaven voor Nederland kunnen aanpakken. Waarbij we kijken wat er nu nodig is, maar ook wat de generaties na ons nodig hebben. Het biedt de kans om niet alleen te schreeuwen, maar ook te luisteren. Juist ook naar de mensen met een zachte stem, de mensen die niet altijd gehoord worden.

Dit programma bevat onze plannen om Nederland schoner, slimmer en sterker te maken. In de achterliggende jaren hebben wij de verandering al ingezet, met de grootste investeringen in het onderwijs en ambitieus klimaatbeleid. Nu willen wij doorbouwen aan een groene toekomst, in een klimaatneutrale samenleving. Want wij zijn de eerste generatie die de gevolgen van klimaatverandering merkt, en de laatste generatie die er iets aan kan doen.

Dit is het moment voor nieuwe energie voor het klimaat. Voor een samenleving waarin iedereen betaalbaar kan wonen in een goed geïsoleerd huis, in een schone omgeving met zorg voor onze natuur. Dit is het moment voor nieuwe energie voor het onderwijs. Voor ons begint en eindigt alles bij het beste onderwijs voor ieder kind en een leven lang leren voor iedereen. Want goed onderwijs geeft je de vrijheid om jezelf te leren kennen én reikt je de vaardigheden aan om de toekomst aan te kunnen. En dit is het moment voor nieuwe energie voor de economie, waarin hard werken wordt beloond, we onze welvaart eerlijk delen en we samenwerken aan goede zorg voor iedereen.

In een verenigd Europa zorgen we voor onze veiligheid en vrijheid. Daarbij kunt u ervan op aan dat D66 altijd pal zal staan voor de democratische rechtsstaat en onze individuele vrijheden. Wij blijven opstaan tegen racisme en discriminatie en ervoor vechten dat je je leven kunt invullen zoals je dat zelf wilt. Wie je ook bent, waar je ook vandaan komt. In een land waar de overheid de mensen vertrouwt, in plaats van wantrouwt.

Met onze plannen willen wij de toekomst beter maken dan vandaag. Dat lukt alleen als we het samen doen. Doet u mee?

Rob Jetten

Inleiding

Wij zijn optimistisch over de toekomst. Ook nu, in een wereld vol onzekerheid. Nu we merken dat het klimaat verandert. Nu Rusland een oorlog is gestart op het Europese continent. Nu het voor veel mensen lastig is om de eindjes aan elkaar te knopen. Ook nu geloven wij dat morgen beter kan zijn dan vandaag. D66 staat voor een land waarin we welzijn en welvaart eerlijk verdelen, waar we ons geld duurzaam verdienen, waarin voor iedereen een betaalbare woning binnen bereik ligt en we de aarde schoon en leefbaar achterlaten voor toekomstige generaties. Een land waarin iedereen kansen krijgt, ongeacht waar je wieg staat. Een wereld met een sterk, zelfverzekerd en democratisch Europa en een rechtvaardig asielbeleid. Een Europa dat staat voor mensenrechten. Dit vraagt dat we keuzes maken. Dat vergt soms opofferingen. Soms moeten we daarvoor grenzen stellen, soms moeten we ze juist verleggen. Bovenal vraagt het dat we over eigen belangen heen kijken en redelijke compromissen sluiten. D66 is de partij van dromen én van doen.

Nederland is een land van kennis, creativiteit en gemeenschapszin. Steeds meer mensen hebben werk gevonden en de werkloosheid is historisch laag. In Europa kan Nederland het brandpunt van vernieuwing en innovatie zijn. Ondernemers en werkenden zorgen samen voor een nieuwe economie. We kiezen volop voor duurzame energie en zetten samen de schouders eronder om de klimaataanpak te versnellen. Met een open houding lossen we de tekorten op de arbeidsmarkt op. Met de overheid en het bedrijfsleven investeren we samen in kennis en innovatie. En we beteugelen de macht van techgiganten, zodat de nieuwste technologie voor ons allemaal gaat werken.

Iedereen moet kunnen meedoen, waardering krijgen en vrij zijn om talenten te ontdekken en te ontwikkelen, zonder barrières. Zodat je kunt worden wie je wilt zijn. Als je op een achterstand begint, krijg je meer ondersteuning. We investeren in het beste onderwijs, in kinderopvang voor alle kinderen, in werk meer laten lonen, in een overheid die de menselijke maat weer hanteert en in een dak boven je hoofd. Armoede pakken we radicaal aan. Discriminatie bestrijden we op alle fronten. We richten groene wijken in, waar kinderen veilig kunnen buitenspelen. In ons onderwijs en op de arbeidsmarkt is er altijd ruimte voor een tweede of derde kans. Als alle talenten kunnen bloeien, groeit onze collectieve kracht.

In onze maatschappij moet iedereen zichzelf kunnen zijn, vrij en onbevreesd. Waar je ook bent en waar je ook vandaan komt. We willen een overheid die naast mensen staat, want we staan sterker als mensen meepraten én meebepalen. Niet alleen achteraf, maar juist vanaf het allereerste begin. Dat vraagt om een overheid die het gesprek aangaat, kennis deelt en mensen met elkaar verbindt,

maar die ook eerlijk is over de keuzes die ze maakt en die niet belooft wat niet kan worden waargemaakt. Een overheid die zorgt dat kennis in huis is en aan tafel zit. Die goed luistert, de ervaringen van mensen serieus neemt en die ook de belangen met een zachte stem hoort. We sturen mensen niet langer van het gemeentelijke kastje naar de Rijksmuur, maar werken samen mét inwoners, vóór inwoners. Zo ontstaat ruimte voor initiatieven die niet in eigen huis bedacht zijn. Jongeren krijgen een expliciete stem om mee te bepalen over hun toekomst.

De veranderingen die nodig zijn, zijn al begonnen. Elke dag werken mensen aan een beter Nederland en Europa. Zij laten zien hoe je concrete stappen vooruitzet. Lokaal vinden mensen elkaar in initiatieven om samen schone energie te winnen. Huisartsen werken samen om de gezondheid van mensen te verbeteren. Collectieven van boeren werken aan een voedselproductie die hand in hand kan gaan met de ontwikkeling van natuur. Zij lopen op de politiek vooruit en geven nieuwe energie aan de toekomst van ons land. D66 bouwt met dit programma verder op deze energie.

Laten we daarbij ook eerlijk zijn. We weten dat we niet alles morgen kunnen regelen. Niet alles kan tegelijkertijd. Schaarste op de arbeidsmarkt en de beschikbaarheid van grondstoffen trekken een wissel op het tempo van de energietransitie en de snelheid waarmee we huizen kunnen bouwen. Maar we kunnen wel beginnen. In dit programma staan de stappen die wij in de komende vier jaar willen zetten om deze doelen te realiseren. We zetten vol door op de maatregelen die nodig zijn tegen klimaatverandering. We hebben oog voor klimaatrechtvaardigheid: iedereen moet mee kunnen komen. Daarom introduceren we een klimaatbonus en een klimaatticket voor iedereen. We maken €1 miljard per jaar vrij om nieuwe groene bedrijvigheid te stimuleren. Radicale kansengelijkheid betekent dat we ongelijk investeren in gelijke kansen. Daarom introduceren we een leerbudget, waarmee omscholing voor de banen van morgen voor iedereen mogelijk is – vooral voor wie dat het hardst nodig heeft. We willen dat de zorg voor iedereen toegankelijk, betaalbaar en van hoge kwaliteit is. Met het Integraal Zorgakkoord hebben we dat al in gang gezet met meer samenwerking, minder concurrentie en minder bureaucratie. We zetten onze inzet in het onderwijs voort, maken de kinderopvang eerst bijna gratis en zetten dan de stappen naar een publieke voorziening. We maken de Rijke schooldag voor ieder kind mogelijk. We belasten vervuiling, winst en vermogen extra om daarmee de belasting op werk te verlagen. We zorgen dat werken meer loont, met een hoger minimumloon. We pakken de krapte aan, bijvoorbeeld door het financieel aantrekkelijker te maken om meer uren te werken. We investeren in bestaanszekerheid, vervangen het toeslagenstelsel, en zetten in op een forse verlaging van armoede – zeker ook onder kinderen.

Met deze stappen zetten we de verandering in gang. Voor D66 betekenen veranderingen altijd hoop. Hoop dat het morgen beter kan. Een land waar het beter wonen, werken en leven is. Dat kan alleen als iedereen meedoet en we niemand achterlaten. Zodat iedereen, elk talent en elke generatie mee kan doen en mee kan werken aan een groene wijk, in dorp of stad. In een toekomstbestendig Nederland, in een sterker Europa en in een betere wereld.

Nieuwe energie voor Nederland.

Hans Vijlbrief

voorzitter
Verkiezingsprogramma
Commissie

Fleur Gräper - van Koolwijk

voorzitter Permanente
Programma Commissie

Overzicht

Voorwoord Rob Jetten	3
Inleiding	4
Een energieke economie: Klimaat, energie en ondernemerschap	9
Eerlijk delen in een schoon land	12
Wij bouwen aan nieuwe energie	17
Een circulaire economie waar energie in zit	20
Nieuwe energie voor ondernemers	26
Innovatie met een missie voor morgen	32
Energieke banen in de groene economie	35
Een energieke basis: Wonen, zorg en bestaanszekerheid	41
Een goede woning geeft je energie	44
Een zekere basis voor elke dag	52
We nemen regie op de zorg	60
Zorg voor de patiënt ook in de toekomst	71
Energie om elke dag gezond te starten	77
Sport en bewegen geven energie	84
Regie op het leven	86
Een energieke maatschappij: Onderwijs, wetenschap en radicale gelijkwaardigheid	89
Ontdek je talent in het onderwijs	92
Een vliegende start voor alle studenten	101
Kunst, cultuur en wetenschap als bron van energie	107
Een einde aan discriminatie	112
Een overheid die werk maakt van radicale gelijkwaardigheid	119
Je hoort erbij vanaf dag één	123
Naar duurzaam, humaan en realistisch drugsbeleid	126
Een energieke omgeving: Voedsel, landbouw, natuur, mobiliteit en ruimte	128
Aandacht voor heel Nederland	131
Een Nederland van snelle en schone verbindingen	135
Nieuw perspectief op voedsel en landbouw	149
Mooi Nederland	156

Een energieke democratie: Bestuur, rechtsstaat en veiligheid	163
Een overheid die werkt voor mensen	166
Sterke democratische instituten	171
Wij zijn één Koninkrijk - Nos ta un Reino - We are one Kingdom	178
Een rechtspraak die werkt voor iedereen	181
Veilig Nederland	185
Een nieuwe visie op nieuwe technologie	192
Een energieke wereld: Europa, migratie en buitenlandse zaken	199
Wij zijn Europa	202
Veilig Europa in een woelige wereld	210
Voor de meest kwetsbaren in de wereld	214
Eerlijk en groen Europees handelsbeleid	216
Naar een veilig migratiebeleid dat werkt	219
Overheidsfinanciën	227
Gezonde overheidsfinanciën met investeringen in de toekomst	228
Brede welvaart als uitgangspunt	229
Colofon & Verantwoording	230

Hoofdstuk 1

Een energieke economie: Klimaat, energie en ondernemer- schap.

Een energieke economie: Klimaat, energie en ondernemerschap

WAT ZIEN WE

Nederland is één van de welvarendste en gelukkigste landen in de wereld. Een goed opgeleide bevolking, moderne infrastructuur, veiligheid en stabiliteit zijn belangrijke ingrediënten voor dit succes. Een succesvol bedrijfsleven kan niet zonder een bloeiende samenleving. En onze samenleving kan niet zonder een succesvol bedrijfsleven.

Voor een gezonde, duurzame en eerlijke economie is een transformatie nodig. Onze welvaart is niet vanzelfsprekend. Onze huidige manier van consumeren en produceren past niet binnen de draagkracht van de aarde. De aarde warmt snel op. Grondstoffen zijn ontoereikend. Water, bodem en lucht zijn van te slechte kwaliteit en de biodiversiteit neemt af. De tekorten op de arbeidsmarkt zijn voelbaar in het dagelijks leven van ons allemaal. De wachtlijst voor een plek bij de dokter loopt op, er is geen plek bij de kinderopvang en een loodgieter of aannemer vinden is bijna niet te doen. Zorgelijk, want voor de groene en digitale transitie hebben we deze mensen juist hard nodig. Nieuwe sectoren en ontwikkelingen zullen veel aanpassingsvermogen vragen van iedereen die aan het werk is of aan het werk gaat. Deze veranderingen brengen ook nieuwe mogelijkheden met zich mee: nieuwe banen en nieuwe perspectieven.

WAT WILLEN WE

D66 wil 'eerlijk delen in schoon land', zoals in 1972 al op onze verkiezingsposter stond. We zetten volop door om de doelstelling van 60 procent CO₂-reductie in 2030 te halen. In 2040 willen we klimaatneutraal zijn. We hebben oog voor klimaatrechtvaardigheid: iedereen moet mee kunnen komen. Meer dan ooit is het nodig dat er ruimte is voor ieders talent. D66 wil dat het loont om te werken. Van een extra dag werken, houd je meer over. En voor wie dat wil, is het aantrekkelijk om ook na je AOW-leeftijd door te werken. We trekken gericht talent aan vanuit het buitenland, en werkenden krijgen meer regie op hun eigen loopbaan en werk.

Onze economie zetten we ten dienste van de samenleving. De overheid begrenst vervuiling en zorgt dat we minder grondstoffen gebruiken. We richten de economie zo in dat schone bedrijven ook de rendabelste bedrijven zijn, omdat de werkelijke maatschappelijke kosten worden doorberekend. We willen een overheid die machtsposities van grote bedrijven beteugelt en zorgt dat winsten eerlijk zijn verdeeld. Die ervoor zorgt dat we in Europa altijd toegang hebben tot essentiële producten. Die de juiste randvoorwaarden stelt en de spelregels handhaaft waarbinnen bedrijven kunnen ondernemen. Maar ook een overheid die investeert in een goed vestigingsklimaat en bedrijven ondersteunt om de transitie mogelijk te maken. Zo vergroten we niet alleen de economische welvaart, maar zorgen we ook voor welzijn, rechtvaardigheid, een

gezonde leefomgeving en een goed klimaat. Brede welvaart, zodat Nederland niet alleen een rijk, maar ook een gezond en gelukkig land is en blijft.

WAT DOEN WE

- We verhogen de klimaatdoelstelling naar 60 procent CO₂-reductie in 2030 en klimaatneutraal in 2040. In 2030 willen we 50 procent minder grondstoffen gebruiken; in 2050 zijn we helemaal circulair.
- Iedere volwassene krijgt een klimaatbonus om de extra kosten die er nu nog zijn als gevolg van de transitie te compenseren. Met een klimaatticket kun je voor een vaste lage prijs met het openbaar vervoer reizen.
- We maken €1 miljard per jaar vrij om nieuwe investeringen in de productie van groene en circulaire producten in Nederland te stimuleren. We bouwen alle subsidies op fossiele energie af.
- De gaswinning in Groningen stopt per 1 oktober 2024 definitief. Dat leggen we wettelijk vast.
- We zorgen voor een winwin-lening. Daarmee kunnen kleinere ondernemers makkelijk geld lenen en familie, vrienden of fans een aantrekkelijk rendement krijgen.
- Met een leerbudget geven we iedereen de mogelijkheid om een leven lang te blijven leren.

Eerlijk delen in een schoon land

Klimaatverandering leidt tot meer extreme weersomstandigheden, hitte, droogte en overstromingen. Juli 2023 was de heetste maand ooit gemeten en er is een kans van 98 procent dat één van de komende vijf jaren de warmste ooit zal zijn. Wij zijn de eerste generatie die de gevolgen van klimaatverandering merkt en de laatste generatie die er iets aan kan doen. D66 vindt het belangrijk dat we als Nederland en Europa onze eerlijke bijdrage leveren aan deze wereldwijde uitdaging. Daarom leverden wij de eerste minister voor Klimaat en Energie, die met succes de inhaalrace heeft ingezet om Nederland klimaatkoploper te laten worden. De komende jaren gaan wij op volle kracht door met het aanpakken van klimaatverandering en het creëren van een groene economie met de banen van de toekomst. Daarvoor moet de uitstoot van broeikasgassen drastisch omlaag, net als de uitstoot van andere schadelijke stoffen in lucht, bodem en water (zie hoofdstuk 4, paragraaf Mooi Nederland).

Ambitieuze doelen, rechtvaardige uitkomsten

Wij willen dat onze samenleving in hoog tempo klimaatneutraal wordt. De grootste inspanningen vragen we van de grootste vervuilers, maar het gaat alleen lukken als iedereen meedoet. Daarvoor moeten we zorgen dat iedereen ook mee kán doen en dat iedereen mee wíl doen. Daarom moet het klimaatbeleid ambitieus en rechtvaardig zijn.

- Wij willen de CO₂-uitstoot van Nederland in hoog tempo reduceren. Dit betekent dat we in 2030 met minimaal 60 procent reduceren ten opzichte van 1990. In 2040 willen we klimaatneutraal zijn, zodat we in 2050 klimaatpositief zijn. Dat betekent dat er dan meer broeikasgassen uit de atmosfeer worden gehaald dan worden uitgestoten.
- We investeren maximaal om het verlagen van onze CO₂-uitstoot mogelijk te maken. We maken geld vrij voor infrastructuur voor groene waterstof, verzwaring en uitbreiding van het elektriciteitsnetwerk en voor meer laadpalen voor elektrische (vracht)auto's. Voor de verduurzaming van huizen en investeringen die anders niet rendabel zijn, stellen we subsidies beschikbaar. Om vergroening daadwerkelijk te realiseren, normeren en beprijzen we uitstoot van broeikasgassen.
- We voeren naar voorbeeld van Oostenrijk en Canada een klimaatbonus in van €250. Dit is een vast bedrag dat iedereen jaarlijks krijgt, om de hogere lasten op vervuiling te compenseren. Mensen met een laag inkomen hebben hier in verhouding meer profijt van dan mensen met een hoog inkomen.
- We introduceren een landelijk klimaatticket, waarmee je voor een vaste lage prijs in bus, tram,

metro en trein in Nederland buiten de spits kan reizen. Dat maakt reizen met het openbaar vervoer mogelijk voor meer mensen, laat nieuwe reizigers kennismaken met het openbaar vervoer en maakt de overstap naar het openbaar vervoer aantrekkelijker.

- We helpen huiseigenaren en mensen met lage inkomens met subsidies en verplichten verhuurders hun huizen energiezuiniger te maken.
- Er komt een klimaatadaptatieplan voor Bonaire, St. Eustatius en Saba, net als voor andere Nederlandse gemeenten. Daarbij betrekken we inwoners en worden voldoende kennis en financiële middelen beschikbaar gemaakt.

De vervuiler betaalt, de vergroener krijgt steun

Op grote schaal verduurzamen, zal alleen gebeuren als het ook lonend is. Anders blijft het te aantrekkelijk om nog te kiezen voor het schadelijke alternatief. Daarom maken we vervuiling duurder, terwijl we juist degenen die het goede voorbeeld geven belonen.

- Wij willen een eerlijker belastingstelsel dat werk beloont en vervuilers laat betalen. We verschuiven de belasting van arbeid naar vervuiling, grondstoffen, natuurlijke bronnen en de uitstoot van schadelijke stoffen. Wij willen dat in de prijs van grondstoffen en vervuilende producten de maatschappelijke kosten worden meegenomen, eerlijke beprijzing (true pricing).
- We bouwen fossiele subsidies en vrijstellingen zo snel mogelijk af, zodat duurzame investeringen ook de rendabele investeringen worden. Bij voorkeur doen we dit Europees en mondiaal. In plaats van fossiele subsidies willen wij subsidies en fiscale voordelen beschikbaar maken voor innovatie en opschaling van nieuwe, schone technieken. We werken in Europees verband naar een gelijk tarief in de energiebelastingen. Voor fiscale vrijstellingen die internationaal geregeld zijn, zoals voor scheepvaart en luchtvaart, neemt Nederland samen met Europa het voortouw om deze af te bouwen.
- Vervuilende sectoren, zoals de industrie en bouw, moeten klimaatneutraal worden. Dat gaat niet van vandaag op morgen, maar moet wel in hoog tempo, met zekerheid en voorspelbaarheid. Wij willen dat er per sector een ambitieuze af- en ombouwstrategie wordt geformuleerd, waarin fossiele activiteiten worden afgebouwd en een klimaatneutrale, circulaire economie wordt opgebouwd. Met voorspelbare, haalbare normering en einddata voor fossiele technieken en transitietechnieken, zoals CO₂-opslag. Met regelgeving en subsidies die experimenten en innovatieve technieken stimuleren. En duidelijke plannen voor de uitrol van benodigde infrastructuur. Bestaande bedrijven kunnen hierop hun investeringen aanpassen. Ook biedt dit veel kansen voor groei van het mkb en nieuwe bedrijven.

- De regering moet met CO2 omgaan zoals met geld: voor elk voorstel dat leidt tot meer CO2-uitstoot, moet worden gezocht naar een 'CO2-dekking'. Net zoals financiële voorstellen dekking vereisen in de begroting, vereisen voorstellen die impact hebben op het klimaat compensatie in de vorm van CO2-reductie elders.
- Banen in de nieuwe en groene economie vragen om mensen met specifieke kennis en vaardigheden. Met een leerbudget maken we het voor werknemers makkelijker om zich bij of om te scholen. Ook stimuleren we werkgevers om meer scholing aan te bieden. Bij sluiting en afschaling van fossiele industrieën denken overheden samen met sociale partners mee over een sociaal plan om werknemers naar een nieuwe baan te begeleiden.
- We helpen industriële bedrijven om te verduurzamen met maatwerkafspraken. Deze worden tot nu toe alleen gemaakt met de grootste uitstoters. Wij verbreden deze aanpak naar regionale industriële bedrijven. Die zijn vaak van groot economisch belang in hun regio en verdienen ook meer hulp bij verduurzaming.
- We stellen als voorwaarde voor financiële steun aan bedrijven die willen vergroenen dat deze bedrijven een concreet klimaat- en milieuplan voorleggen. Als bedrijven afspraken niet nakomen, moeten zij de steun terugbetalen. Zo waarborgen we dat publiek geld bijdraagt aan een groene toekomst.

Internationale klimaatrechtvaardigheid

De klimaatcrisis houdt de hele wereld in haar greep. Met de afspraken in de Internationale Klimaatstrategie zetten we in op het afremmen van klimaatverandering, maar ook op de ondersteuning van ontwikkelingslanden die nu al te maken krijgen met grote gevolgen van klimaatverandering, terwijl zij vaak een veel kleinere rol hebben gespeeld in de oorzaak van het probleem. We helpen landen die te kampen hebben met de gevolgen van klimaatverandering, maar zelf nauwelijks hebben bijgedragen aan de oorzaak. We helpen deze landen met het opbouwen van een schone economie en voorkomen waar mogelijk verdere schade.

- Sommige gebieden worden onevenredig hard getroffen door klimaatverandering. Denk aan mislukte oogsten, hongersnood, overstromingen of droogte. Klimaatverandering heeft vergaande consequenties en werkt ongelijkheid en conflict verder in de hand. Extra inspanning en prioriteit gaat naar gebieden en groepen die harder worden getroffen.
- Nederland zet zich wereldwijd in voor het tegengaan van klimaatverandering en het bieden van oplossingen voor landen die al te maken hebben met de gevolgen van klimaatverandering. Dit doen we bijvoorbeeld door onze expertise op watermanagement te delen. We stimuleren actief

dat Nederlandse bedrijven met veel kennis en kunde over het reduceren van CO₂-uitstoot kansen benutten om deze kennis ook in het buitenland in te zetten.

- We zetten wereldwijd in op het tegengaan van ontbossing in de strijd tegen klimaatverandering en we zetten in op grootschalige duurzame herbebossing.
- We willen de inzet in de strijd tegen klimaatverandering intensiveren, in het bijzonder bij het proactief herstellen van biodiversiteit wereldwijd. We zetten in op natuurinclusieve oplossingen en gemeenschappelijke doelen. D66 wil daarom een daadkrachtig Parijsakkoord voor de natuur en biodiversiteit, dat duidelijke doelen stelt voor de korte en lange termijn.
- Nederland wordt koploper bij het realiseren van een wereldwijd fonds voor klimaatschade (loss and damage) en maakt hier zelf voldoende financiering voor beschikbaar.
- We verdubbelen het budget van het internationale klimaatfonds: het Dutch Fund for Climate and Development (DFCD).
- Naast financiële steun aan klimaatschade, zet Nederland zich in voor een wereldwijde uitwisseling van kennis en kunde op het gebied van klimaatadaptatie en -mitigatie.
- In de Europese Unie zijn ambitieuze afspraken gemaakt over CO₂-reductie tot 2030, onder andere door aanscherping van het emissiehandelssysteem (ETS) en de invoering van een CO₂-grensheffing (CBAM). Wij willen het ETS en CBAM uitbreiden naar meer sectoren en gratis rechten in het ETS volledig afschaffen. Uiteindelijk willen we een Europese CO₂-heffing die onze nationale heffing vervangt.
- Negatieve emissies moeten worden gereguleerd en gestimuleerd. Hiervoor komt een aparte doelstelling. Negatieve emissies mogen alleen worden toegepast om niet-vermijdbare emissies te compenseren. We stellen duidelijke voorwaarden aan 'carbon credits' en CO₂-compensatie die bedrijven aanbieden en zorgen voor eenduidige regelgeving, zodat deze ook met zekerheid leiden tot CO₂-reductie.
- We komen met wetgeving om financieringen en beleggingen van de financiële sector in lijn te brengen met het Klimaatakkoord van Parijs.

Klimaatdoeners

In 2040 is Nederland klimaatneutraal. Om te beginnen ondersteunen we iedereen om bewuste en duurzame keuzes te maken door iedereen een klimaatbonus te geven van €250 per jaar. Daartegenover staat dat vervuilende bedrijven meer belasting gaan betalen over hun uitstoot van CO₂, en in de toekomst ook over watergebruik, chemicaliëngebruik en de uitstoot of lozing van andere schadelijke stoffen. Daarnaast zijn fossiele subsidies die bijdragen aan het in standhouden van fossiele bedrijven niet meer van deze tijd. Daarom schaffen we fossiele subsidies zo snel mogelijk af. En we maken jaarlijks 1 miljard euro vrij om nieuwe investeringen in de productie van groene en circulaire producten te stimuleren.

In 2030 willen we 50 procent minder grondstoffen gebruiken; in 2050 zijn we helemaal circulair. Met een klimaatticket maken we het voor iedereen betaalbaar om buiten de spits gebruik te maken van het openbaar vervoer. De belasting voor autorijden maken we eerlijker met ons voorstel voor rekeningrijden. Wat je betaalt hangt af van de hoeveelheid CO₂-uitstoot, het moment op de dag waarop je rijdt en de regio waar je bent. Gebieden waar mensen bijvoorbeeld afhankelijker zijn van een auto krijgen een korting. Zo verminderen we file en zorgen we voor schonere lucht.

Onze koplopperspositie op het gebied van zonne-energie en wind op zee breiden we verder uit door nieuwe windmolenparken te bouwen. We helpen zowel kopers als huurders om hun woning te verduurzamen en duurzame energie op te wekken. Door alle klimaatdoeners te ondersteunen en de vervuiler te laten betalen, bouwen we samen aan de klimaatneutrale toekomst van Nederland.

Wij bouwen aan nieuwe energie

We moeten minder energie gebruiken en de energie die we nog gebruiken, moet schoon worden. Dat is niet alleen noodzakelijk om klimaatneutraal te worden, het maakt ons ook minder afhankelijk van andere landen en draagt bij aan een lagere energierekening. De oorlog in Oekraïne heeft ons met de neus op de feiten gedrukt. Tegelijkertijd heeft die ons ook geleerd dat we in korte tijd grote veranderingen kunnen bewerkstelligen. Daarom werken we keihard door om Nederland te voorzien van nieuwe energie.

Nieuwe energie: Minder, slimmer en schoner

Een schoon energiesysteem wordt de Deltawerken van het komend decennium. De schop moet in de grond om genoeg hernieuwbare energie te produceren en te transporteren. In de energietransitie moeten veel partijen in korte tijd stappen zetten die op elkaar inwerken. Dat vraagt om een grote rol voor de overheid, die niet alleen moet coördineren, maar ook risico's moet wegnemen en actief moet investeren. Maar alleen bouwen is niet genoeg, we willen ook veel efficiënter met onze energie omgaan.

- Energie die we niet gebruiken, hoeven we ook niet te produceren, transporteren en betalen. Daarom wil D66 een expliciet en ambitieus doel voor energiebesparing per sector.
- We maken isoleren financieel aantrekkelijker voor woningeigenaren, gemakkelijker voor verenigingen van eigenaren en verplicht voor verhuurders. D66 heeft zich sterk gemaakt voor de isolatie van de huursector. We hebben daarom geen E, F, en G labels meer in 2028. Daarnaast vinden we dat elke huurder de mogelijkheid moet krijgen om eigen energie op te wekken, hetzij op het eigen dak, hetzij via een coöperatief project in de buurt.
- We maken de energiebesparingsplicht voor bedrijven eenvoudiger en ambitieuzer en maken het voor mkb'ers makkelijker om verduurzaming te financieren.
- In veel gevallen is het vervangen van een fossiele brandstof door elektriciteit de meest efficiënte optie. In 2035 moet de productie van elektriciteit CO₂-vrij zijn.
- Netcongestie is nu het grootste probleem op het elektriciteitsnetwerk. Dit vereist actie. Het Actieplan Netcongestie wordt met kracht doorgezet. Uitbreiding en slimmer benutten van het elektriciteitsnetwerk heeft de hoogste prioriteit. Daarnaast zal het actieplan moeten worden uitgebreid met onorthodoxe maatregelen, waaronder onder andere snellere vergunningsprocedures, prijsdifferentiatie om elektriciteitsgebruik te sturen en/of flexibel gebruik.
- Om een stabiele CO₂-vrije energievoorziening te hebben, kunnen we geen technieken uitsluiten. Ook kernenergie niet. Kernenergie is duur, niet hernieuwbaar en zorgt voor gevaarlijk

afval. Tegelijkertijd levert het veel CO₂-vrije energie met weinig ruimtegebruik. Wij gaan door met de voorbereidingen voor de bouw van twee nieuwe centrales. Hierbij zorgen we dat er vanaf het begin veel aandacht is voor de mensen in de omgeving van de nieuwe kerncentrales, voor de ontmanteling aan het eind van de levensduur en voor de eindberging van nucleair afval, zodat we toekomstige generaties niet met problemen opzadelen. Daarnaast stimuleren we de ontwikkeling van nieuwe technieken, zoals thoriumreactoren en kleine centrales (SMR's).

- In de energietransitie moet aandacht zijn voor behoud en versterking van de natuur. We stellen een landelijke norm voor de integratie van natuur bij de ontwikkeling van energie-infrastructuur. Ook in aanbestedingen voor windenergie op zee moet aandacht zijn voor de natuurlijke omgeving.
- Groene waterstof is de komende tijd nog schaars. Daarom zien wij vooral een rol voor waterstof in de industrie, minder bij auto's en woningen. We stimuleren de productie van groene waterstof in Nederland, maar zien ook een grote rol voor de import van waterstof voor Nederland en Europa. We investeren in een waterstofnetwerk op land en op de Noordzee. Het gebruik van groene waterstof wordt genormeerd, stapsgewijs naar 100 procent en gestimuleerd door een lager belastingtarief. Voor de transitiefase benutten we ook blauwe waterstof met CO₂-opslag, met een heldere einddatum.
- We willen een volwaardige Europese Energie Unie. We zorgen voor investeringen in nieuwe, duurzame energie-infrastructuur en netwerken, vooral in de grensregio's. Door samen te werken binnen de Europese Unie staan we sterker.
- We introduceren een verenigd transportnetwerk onder de Noordzee dat berekend is op toekomstige aanbouw van windparken en waterstofgeneratoren.
- We stimuleren de opslag van energie. Dit gaat niet alleen om batterijen, maar ook om de opslag van waterstof en warmte. We stimuleren innovaties, zoals opslag in mierenzuur, ijzerpoeder en zout.
- Duurzame energie moet voor iedereen toegankelijk en betaalbaar zijn. Daarom investeren we bijvoorbeeld in subsidies en ondersteuningsprogramma's voor mensen met lage inkomens die de overstap willen maken naar duurzame energie of hun huis energiezuiniger willen maken.

Klaar voor de energie van de toekomst

Onze energievoorziening moet divers en onafhankelijk zijn. We zorgen ervoor dat er geen sprake is van overmatige afhankelijkheid van één land of ondersteuning van foute regimes.

- We versterken de Europese Energie Unie en bouwen aan gemeenschappelijke capaciteit, infrastructuur en netwerken.

- We gaan veel windenergie opwekken op de Noordzee. Dat zijn grote investeringen die van belang zijn voor de leveringszekerheid van groene stroom in Nederland. Vanwege de grote strategische langetermijnbelangen op de Noordzee, willen wij dat de staat actief participeert in deze windparken.
- Uitbreiding van wind en zon op land blijft noodzakelijk, met duidelijke normen voor de hinder van geluid en slagschaduw. Bij zonne-energie kiezen we zo veel mogelijk voor zon op daken, gevels en restgronden.
- Voor perioden met te weinig zon en wind borgen we de leveringszekerheid via afspraken met grote afnemers over flexibel elektriciteitsgebruik en CO₂-vrije gascentrales, waar we het gebruik van waterstof normeren.
- De opwek van energie zal veel vaker decentraal plaatsvinden. We passen wetgeving aan zodat dit wordt gestimuleerd en vereenvoudigd. We maken het delen van energie mogelijk en stimuleren lokaal eigenaarschap, bijvoorbeeld via energiecoöperaties. Dit bevordert niet alleen de acceptatie en betrokkenheid, maar versterkt ook de economische veerkracht van lokale gebieden. We voeren een kwaliteitsbudget in, om het effect van energieprojecten op de leefomgeving te minimaliseren.
- De Warmtewet die in voorbereiding is, moet met volle vaart worden behandeld. We koppelen de warmteprijs los van de gasprijs. Warmtenetten moeten voor een meerderheid in publieke handen zijn. We intensiveren de ontsluiting van duurzame warmtebronnen, zoals geothermie en aquathermie.
- We zetten biogrondstoffen zo hoogwaardig mogelijk in. Na de stop op subsidies voor biomassa voor de opwek van warmte, stoppen we ook zo snel mogelijk met het gebruik van biomassa voor de productie van elektriciteit.
- We zorgen dat in Caribisch Nederland de energievoorziening klimaatneutraal wordt.
- Hoewel we vol inzetten op fossielvrije energie, zullen we nog jaren fossiel gas gebruiken. We borgen de leveringszekerheid door verplichte vulling van gasopslagen en door via gezamenlijke Europese inkoop meerjarige contracten voor vloeibaar gas af te sluiten.
- De gaswinning in Groningen stopt per 1 oktober 2024 definitief. Dit leggen we wettelijk vast. Ook overige gaswinning op land wordt afgebouwd. Er worden geen vergunningen meer gegeven voor gaswinning onder de Waddenzee, ook niet bij Ternaard, en we onderzoeken de mogelijkheid om bestaande winning versneld te stoppen.
- De diepe oceaan is één van de weinige stukjes van de aarde die nog niet door menselijke activiteit is aangetast. Onze behoefte naar grondstoffen mag niet ten koste gaan van deze unieke ecosystemen. D66 is vastberaden om zich op zowel EU-niveau als wereldwijd te verzetten tegen diepzeemijnbouw.

Een circulaire economie waar energie in zit

In een wereld waar grondstoffen schaarser worden en afval zich opstapelt, is het duidelijk dat ons huidige model van consumeren, produceren en weggooien onhoudbaar is. Dit model veroorzaakt niet alleen milieuproblemen, maar ook veiligheidsrisico's en economische afhankelijkheid. Bijna de helft van onze CO₂-uitstoot komt voort uit de productie van voedsel en goederen. Dit kan en moet anders. We zitten midden in de transitie naar een toekomstbestendige economie, een circulaire, uitstootvrije economie, waarin materialen en grondstoffen maximaal worden hergebruikt.

We verschuiven naar een circulaire benadering, waarin onder andere slim ontwerpen, delen, hergebruiken en recyclen centraal staan. We heroverwegen onze productie- en consumptiepatronen en waardecreatie. Soms kiezen we er ook voor iets niet of minder te produceren of te kopen. Deze overgang biedt niet alleen kansen om duurzamer te worden, maar ook om onze economie veiliger en veerkrachtiger te maken, nieuwe banen te creëren en strategische autonomie te versterken. We zorgen dat ondernemers deze kansen met beide handen kunnen aanpakken. D66 staat voor een circulaire economie waarin welvaart hand in hand gaat met verantwoordelijkheid voor onze planeet en toekomstige generaties.

Nederland circulair in 2050

Nederland heeft een ambitieus doel gesteld: op papier hebben we in 2050 een volledig circulaire economie. De opgave is om deze doelstelling werkelijkheid te maken. Veel productieketens zijn internationaal. Daarom zullen we ons inspannen om dit op Europese schaal te organiseren.

- In 2030 is ons doel om 50 procent minder grondstoffen te verbruiken. In 2040 zetten we in op 75 procent circulariteit. In 2050 is het doel om volledig circulair te zijn. Deze doelen leggen we wettelijk vast in een nieuwe circulaire economiewet.
- Ook in Europa pleiten we voor het vastleggen van de doelstelling voor een volledig circulaire economie in 2050 in Europese wetgeving. Per sector of product, zoals staal, cement, plastic, bouw en kleding, zullen we nieuwe, duidelijke circulaire doelen stellen. Ook schalen we zeer zorgwekkende stoffen zo veel en zo snel mogelijk af. Met een combinatie van normeren (bijvoorbeeld bijmengverplichtingen of aanbestedingseisen), beprijzen en subsidies zorgen we dat deze doelen worden gehaald.
- Koolstof blijft de belangrijkste basisgrondstof voor onze samenleving. Fossiele koolstofbronnen moeten we vervangen door alternatieve bronnen zoals biomassa, recyclaat en CO₂. Wij willen een koolstofplan dat in kaart brengt hoe wij in een fossielvrije koolstofbehoefte zullen

voorzien. Biomassa als grondstof halen wij uit plantaardig materiaal dat niet concurreert met de voedselproductie en waarbij de productie niet leidt tot biodiversiteitsverlies.

- De overheid is als marktpartij één van de belangrijkste spelers bij het op gang brengen van de circulaire economie. Daarom leggen we vast dat de overheid, inclusief grote aanbesteders als Rijkswaterstaat en ProRail, in 2030 50 procent circulair inkoopt. In 2040 koopt de overheid volledig circulair in. Daarmee geeft de overheid het juiste voorbeeld. Ook moet de overheid vaker optreden als launching customer voor nieuwe duurzame producten en diensten.
- We zetten in op een omslag naar een 'eerlijke prijs' waarin de maatschappelijke kosten mee worden genomen in de prijs. Eerlijke prijzen dwingen we desnoods via een minimumprijs of belasting af. Dat past binnen de verandering van belasting op arbeid naar belasting op vervuiling. De inkomsten hieruit laten we transparant terugvloeien naar de maatschappij om die schade te herstellen.
- De overheid werkt actief aan een eerlijke prijs-scan voor haar eigen beleid. De overheid gaat groen begroten, waarbij de volledige maatschappelijke kosten en de impact van de begroting op de brede welvaart transparant worden gemaakt.
- De bouw is alleen al verantwoordelijk voor 40 procent van het afval in Nederland. Daarom willen we een materialenpaspoort voor elk gebouw en steunen we het grondstoffenkadaster. Een materialenpaspoort geeft inzicht in elk onderdeel van een product. We zorgen dat gebouwen 'materialenbanken' worden van onderdelen die ontworpen zijn om te worden hergebruikt.
- Er ligt voor Nederlandse bedrijven zowel een noodzaak als een kans om de overstap te maken naar circulair opereren. Deze transitie vraagt meer sturing van de overheid. Daarvoor willen we een circulair industrieplan waarin duidelijke keuzes worden gemaakt over ruimte, verhoging van de verwerkingscapaciteit, steun vanuit de overheid en normering. Daarin zetten we nadrukkelijk in op alle sporen van de R-ladder, niet alleen op recyclen. We onderzoeken hoe klimaatsubsidies ook ingezet kunnen worden voor circulaire productiemethoden.

We bouwen aan onafhankelijkheid

De transitie naar een klimaatneutrale en circulaire economie vraagt om een grote verscheidenheid aan grondstoffen. Veel van deze grondstoffen zijn schaars en/of de ketens worden beheerd door landen als China. Daarom kiezen we ervoor om onze afhankelijkheid af te bouwen door te komen met een Europees ingestoken, nationale grondstoffenstrategie met concrete maatregelen en allianties met andere landen waarbinnen de omslag naar een circulaire economie leidend zal zijn. Daarbij wordt niet alleen gekeken naar kritieke grondstoffen voor de klimaattransitie, maar ook naar andere belangrijke grondstoffen.

- Circulariteit biedt de belangrijke kans om zowel op nationaal als Europees niveau voldoende kritieke grondstoffen te verkrijgen. Er is meer aandacht en beleid nodig voor circulariteit van kritieke grondstoffen zoals zeldzame metalen. Dit vereist onder andere een duidelijk plan voor de ontwikkeling van een circulaire industrie en voor de duurzame winning, import, export en gebruik van deze kritieke grondstoffen. Daarnaast moet grondstoffenwinning, -import, -export en -gebruik worden gemonitord.
- Voor een duurzaam en zelfvoorzienend Europa is het noodzakelijk om voldoende grondstoffen, productie- en recyclecapaciteit te hebben voor cruciale producten zoals windmolens, zonnepanelen, batterijen en voor waterstoftechnologieën. Hierdoor creëren we meer lokale banen en verminderen we onze afhankelijkheid van landen als China.
- We bevorderen lokaal en regionaal vraag en aanbod, waardoor producten minder lange afstanden hoeven af te leggen. Dit is gunstig voor zowel duurzaamheid als zelfvoorziening
- We brengen de verantwoordelijkheid voor de transitie naar een circulaire economie onder als coördinerende taak bij de minister van Economische Zaken.
- We zetten in Europees verband in op het introduceren van een belasting op virgin materiaal. Ook kan een grondstofheffing aan de Europese buitengrenzen behulpzaam zijn. Het is daarbij van belang dat niet alleen de grondstoffen zelf, maar ook de grondstoffen in producten die worden geïmporteerd evenredig worden belast.
- Bij het bepalen van het circulair beleid sturen we actief aan op een zo hoog mogelijke circulaire waarde: afzien van productie, efficiënter produceren, duurzamer produceren, weren van plastic en chemicaliën, hergebruiken, repareren en verwerken.
- Producenten om te vernietigen hoort niet thuis in een circulaire economie. We verbieden het vernietigen van onverkochte producten als kleding en elektronica.
- We zetten ons in voor verduurzaming van de kledingindustrie. We introduceren bijvoorbeeld een eco-label voor nieuwe kleding waardoor in één oogopslag duidelijk is hoe duurzaam een kledingstuk is. Daarbij zal onder andere gekeken worden naar landgebruik, watergebruik, chemicaliëngebruik en de mate van recyclebaarheid. Ook leggen we minimumeisen voor voorwassen, vezelverlies en chemicaliënverbruik vast in Europese en/of nationale wetgeving en bouwen wasmachinefabrikanten filters in hun wasmachines om de verspreiding van microplastics te voorkomen.

Nederland koploper in de circulaire economie

De circulaire economie biedt niet alleen belangrijke voordelen, maar ook een unieke kans die we graag grijpen. Onze focus ligt op het laten floreren van circulaire businessmodellen, omdat het

cruciaal is dat deze modellen niet alleen werken, maar ook gedijen. Deze benadering komt voort uit ons geloof in het belang van duurzaam ondernemen, waarin winst hand in hand gaat met verantwoordelijkheid. Bovendien streven we ernaar om wereldwijd voorop te lopen op het gebied van de circulaire economie. We willen niet alleen vooroplopen, maar ook andere landen stimuleren zich hieraan te verbinden. Door wereldwijd leiderschap te tonen, dragen we bij aan een duurzame wereld en creëren we een sterke positie voor Nederlandse bedrijven. Een voorbeeld hiervan is de ondersteuning van circulaire zonnepaneelproductie in Nederland met overheidssteun, waarmee we al goede vooruitgang boeken.

- (Mkb)-bedrijven worden ondersteund bij het nemen van circulaire stappen. Dit wordt mogelijk gemaakt door hen toegang te geven tot gespecialiseerde regionale ondersteuning.
- We steunen het realiseren van marktplaatsen voor materialen en restproducten. Hierdoor worden aanbieders en afnemers aan elkaar gekoppeld en wordt het aantrekkelijker voor ondernemers om herbruikbaar te werk te gaan.
- Het Versnellingshuis wordt hét kennisknooppunt over circulaire economie. Het is een perfecte plek waar bedrijven en instellingen terecht kunnen met vragen over de omslag naar een circulaire manier van opereren. Daarom breiden we het Versnellingshuis uit tot een volwaardig Instituut Circulaire Economie, dat ook helpt om wet- en regelgeving toe te snijden op circulariteit.
- Het moet makkelijker worden om afval als product of materiaal te gebruiken. De wetgeving rond afvalstatus dient hiervoor zo snel mogelijk aangepast te worden.
- We stoppen met het importeren van afval om dat vervolgens hier te verbranden. Ook stellen we een afbouwpad voor verbrandingscapaciteit vast en verhogen we de belasting op afval voor het grootbedrijf: hoe meer afval wordt verbrand, hoe meer je betaalt.
- We willen een recht op reparatie en verlengen de wettelijke garantietermijnen voor producten. Makers van producten hebben zo de plicht apparaten repareerbaar te maken, reserveonderdelen aan te bieden en hun product bij normaal gebruik te laten repareren als het stuk gaat. Aan de hand van de verlening van de wettelijk gestelde garantieplicht, breiden we het recht op reparatie in Nederland uit voor elektronica, kleding en schoenen.
- Een financieel systeem dat rekent met afschrijving en dat leningen verstrekt zonder oog voor lineaire risico's (grondstoffentekorten, milieu-impact etc.) zal de transitie naar een circulaire economie tegenwerken. In samenwerking met toezichthouders en de financiële sector ontwikkelen we een nieuwe manier van risicobeoordeling waar lineaire risico's en circulaire kansen eerlijk worden meegenomen.
- In een circulaire economie is afval een grondstof en blijft grondstof een grondstof, ook

als het verwerkt is in een product. De afvalheffing gaat omhoog voor bedrijven die veel afval produceren. We gebruiken de inkomsten om meer afval te hergebruiken en minder te verbranden. We stimuleren statiegeld- en retoursystemen en breiden deze uit.

- Binnen de Europese Unie dringen we aan op het aanpassen van de accountancyregels. Daarin voorkomen we dubbele btw bij hergebruik en verlengen we afschrijvingstermijnen. Structurele aandacht voor eerlijke prijzen is hier een belangrijk uitgangspunt.
- Grote of belangrijke innovatieve circulaire initiatieven verdienen de steun van de overheid. Daarom komt er wat D66 betreft een maatwerk aanpak voor circulaire initiatieven. We schalen lokale circulaire initiatieven op. We zorgen dat bedrijven elkaar op regionaal niveau vinden, dat overheden samenwerken, dat we kennis delen en dat circulaire initiatiefnemers bij regionale investeringsfondsen terecht kunnen. We stimuleren circulair en biobased bouwen. Hierbij streven we naar het verankeren van innovatieve en duurzame bouwtechnieken in de bouwsector, waarbij bijvoorbeeld zo weinig mogelijk materialen worden gebruikt, materialen optimaal hergebruikt worden en biobased alternatieven standaard worden.
- In een circulaire economie is het ook belangrijk dat we minder produceren. We moeten niet alleen afzien van overbodige productie en consumptie, maar ook efficiënter en duurzamer produceren, plastic en schadelijke chemicaliën vermijden en hergebruik en reparatie bevorderen.
- Daar waar nodig breiden we het aantal producten uit dat valt onder de uitgebreide producentenverantwoordelijkheid. Dat doen we in ieder geval voor medicijnen, zodat watervervuiling door de producent betaald wordt en voor schoenen, die nu buiten de uitgebreide producentenverantwoordelijkheid voor textiel vallen.

Groene keuzes maken we mogelijk

Consumenten, bedrijven, investeerders en overheden willen groene keuzes maken. Het is alleen vaak lastig om te weten welke keuze het best is. We willen dat het effect van een product inzichtelijk is, zodat iedereen een bewuste keuze kan maken.

- We maken het consumenten en gebruikers makkelijker om te recyclen. We willen dat op (de verpakking van) producten duidelijk wordt aangegeven waar het weggegooid moet worden.
- We maken een post-me-niet-register, zodat organisaties geen brieven op naam kunnen versturen wanneer je dat als consument niet wilt.
- Elk product krijgt een digitaal productpaspoort dat gedurende de hele levenscyclus wordt bijgehouden. Dit paspoort bevat informatie over de gebruikte materialen, onderdelen

en de herkomst daarvan, evenals instructies over demontage, recyclen, hergebruik en reparatie. Bovendien omvat het track & trace mogelijkheden, waardoor zowel producten als materialen traceerbaar zijn in de gehele productiecyclus. Deze aanpak maakt deel uit van het impactregister: een soort digitale bijsluiters voor elk product, waarin essentiële informatie over de effecten op de maatschappij en milieu is opgenomen. Hierdoor wordt de impact van producten transparant en toegankelijk voor zowel producenten als consumenten.

- We pleiten voor product-tracking. We willen dat tijdens productiestappen traceerbaar is welk materiaal er in een product zit. Zo weten we precies welke materialen er in een productenkringloop terechtkomen.
- In het jaarverslag van bedrijven wordt aandacht besteed aan circulaire prestaties. We stellen voor alle publieke inkopen van fysieke producten informatie-eisen rondom milieu-impact en materiaalsamenstelling.
- Er moet een einde komen aan het dumpen van kleding in landen in Afrika en Zuid-Amerika. Daarom willen we uitgebreid onderzoek naar stromen van nieuw en tweedehands textiel naar landen buiten Europa. Denk hierbij aan aanvullende eisen voor export of een compleet exportverbod van tweedehands kleding naar landen buiten Europa.
- Consumenten verdienen duidelijkheid over de duurzaamheid van producten. Daarom gaan we greenwashing tegen door voldoende capaciteit voor de Autoriteit Consument & Markt. Daarnaast sturen we op duidelijke en betrouwbare keurmerken die consumenten informeren. Zo wordt kleding bijvoorbeeld voorzien van een eco-label. Op basis van dit label kunnen consumenten een bewuste keuze maken voor een duurzaam alternatief.

Nieuwe energie voor ondernemers

Een sterk, gevarieerd, duurzaam en internationaal georiënteerd bedrijfsleven draagt bij aan brede welvaart in Nederland. Een krachtig mkb is de motor van onze samenleving. Zij zorgen voor werkgelegenheid, voor innovatie en voor dynamiek. Ze spelen ook een grote rol in de verduurzamingsopgave waar Nederland voor staat. D66 geeft alle ruimte aan bedrijven die bijdragen aan de economie van de toekomst. We helpen ondernemers met het starten, laten groeien en verduurzamen van hun bedrijf.

We zetten brede welvaart centraal

D66 wil een samenleving waarin brede welvaart centraal staat. Dat betekent dat niet alleen economische groeicijfers bepalen hoe 'succesvol' een land is, maar ook de manier waarop we zorgen voor het klimaat en onze inwoners, nu en voor toekomstige generaties. Wij willen dat economische kracht hand in hand gaat met de zorg voor mensen en milieu en we stimuleren bedrijven om de overgang te maken naar een duurzame, toekomstbestendige bedrijfsvoering.

- Vanuit het streven naar brede welvaart maken we Nederland tot een aantrekkelijke vestigingsplaats voor bedrijven die waarde toevoegen aan de samenleving zonder mens en milieu negatief te belasten. We bieden ruimte aan bedrijven die goed zorgen voor hun personeel, slim gebruik maken van de schaarse ruimte en de druk op natuurlijke hulpbronnen zoals water, bodem en de lucht tot een minimum beperken.
- Op Europees niveau streven we naar onafhankelijkheid van essentiële producten en diensten. Dit betekent niet dat we in Nederland alles zelf gaan doen, maar dat we de groei stimuleren van sectoren waarin wij een unieke en leidende positie hebben en die passen in een klimaatneutrale economie. We verkleinen onze afhankelijkheid van landen als China.
- Nederland is sterk in hoogwaardige diensten en complexe technologische activiteiten, zoals de halfgeleiderindustrie (ASML, NXP), medische technologie, biotechnologie en watermanagement. We stimuleren de groei van dergelijke bedrijven door het faciliteren van goede opleidingen, financiële prikkels, subsidies voor onderzoek en innovatie en gerichte kennismigratie. Ook geven we ruimte aan de ontwikkeling van andere toekomstgerichte sectoren, zoals batterijproductie, technologie rond klimaat- en natuurherstel en kunstmatige intelligentie. Nederland kan hierin een belangrijke rol spelen in de wereld, maar ook in Nederland biedt dit veel kansen aan mkb'ers. Hier zetten we in op de groei van bestaande en nieuwe bedrijven.
- Niet alle sectoren dragen gelijkwaardig bij aan ons toekomstig verdienvermogen. Voor sommige activiteiten geldt dat deze grote negatieve gevolgen hebben op de omgeving. Denk aan de intensieve veeteelt, die veel ruimte gebruikt en grote negatieve effecten heeft op bodem- en

waterkwaliteit, terwijl de bijdrage aan de economie gering is. Hetzelfde geldt voor sommige industrieën, zoals staal en kunstmest. Een bedrijf als Tata Steel kan alleen in Nederland blijven als het fundamenteel verduurzaamt. Voor sommige activiteiten, zoals fossiele raffinage, is in een klimaatneutrale economie geen plek. Sectoren die niet bijdragen aan brede welvaart zullen radicaal moeten verduurzamen of krimpen.

- Ieder bedrijf mag zelf de keuze maken om zich in Nederland te vestigen of te blijven. D66 wil dat de overheid bedrijven ondersteunt met verduurzaming, bijvoorbeeld met subsidies en de aanleg van publieke infrastructuur. Tegelijkertijd zorgen wij via normering en beprijzing voor de afbouw van vervuilende activiteiten.
- We sporen verborgen kosten en subsidies op die schade toebrengen aan milieu, klimaat en gezondheid, in samenwerking met maatschappelijke organisaties. De overheid neemt hier een coördinerende rol op zich.

Ruim baan voor bedrijven met waarde(n)

D66 wil ruim baan geven aan ondernemers en bedrijven die rekening houden met al hun belanghebbenden: klanten, aandeelhouders, medewerkers en maatschappij. Doordat concurrenten die zich geen rekenschap geven van alle maatschappelijke kosten vaak goedkoper kunnen produceren, staan bedrijven die opereren vanuit brede welvaart vaak op achterstand. Dat moet veranderen. Ons doel is een economie die de samenleving als geheel ten goede komt.

- D66 wil een aantrekkelijk vestigingsklimaat voor bedrijven. Juist voor een open economie als Nederland met een relatief kleine thuismarkt is dit belangrijk. Bedrijven gebruiken net als iedereen publieke voorzieningen en hebben baat bij investeringen in veiligheid, onderwijs en een prettige leefomgeving. Daarom willen wij dat bedrijven ook hun eerlijke deel aan belasting betalen en pakken we belastingontwijking aan.
- We maken €1 miljard per jaar vrij om nieuwe investeringen in de productie van groene en circulaire producten in Nederland te stimuleren. Deze regelingen zijn ook toegankelijk voor het mkb.
- Er komt een publiek-private investeringsbank voor de financiering van de transitie naar een klimaatneutrale, circulaire economie. Hierin kunnen ook grote institutionele beleggers, zoals pensioenfondsen, deelnemen om de beschikbare hoeveelheid kapitaal te vergroten. Hierin laten we InvestNL en het Nationaal Groeifonds opgaan. We jagen het innovatieve mkb in alle regio's aan door de Regionale Ontwikkelingsmaatschappijen (ROM) meer slagkracht te geven.
- Wij richten een Toekomstraad op. Deze Toekomstraad geeft advies over de richting van het bedrijfslevenbeleid en de inrichting van onze economie. Hierin zitten CEO's van de bedrijven

met activiteiten die we willen uitbouwen, jonge vernieuwende ondernemers en toonaangevende hoogleraren op de terreinen van de toekomst en transitie. Indien nodig sluiten andere stakeholders aan.

- In Nederland hebben ondernemers een aanhoudende regeldruk. Wij kiezen liever voor duidelijke en begrijpelijke regels die goed te handhaven zijn, dan voor complexe regels die voor veel administratieve lasten zorgen. Er komen afrekenbare doelstellingen om de regeldruk terug te dringen en een strengere toets op het introduceren van nieuwe regels.
- Voor het mkb verhogen en indexeren wij de omzetgrens voor de verplichte accountantscontrole. Bij de aanpak van witwassen komt de nadruk te liggen op de echte risico's.
- We richten structureel overleg in met ondernemers en wetenschappers over het aanpassen van regels die de introductie van innovatieve producten in de weg zitten. Vanzelfsprekend moet dit wel veilig en verantwoord zijn.
- We blijven ondernemers helpen met hun verduurzamingsambities. Voor het mkb blijven we investeren in regelingen als de Energie-investeringsaftrek (EIA) en Versnelde klimaatinvesteringen industrie (VEKI) om de noodzakelijke duurzame transitie te realiseren.
- Wij maken het voor het mkb eenvoudiger om financiering aan te vragen. Er komt één loket waar mkb'ers terecht kunnen met al hun vragen over financiering, verduurzaming en digitalisering en waarbij ze worden doorverwezen naar de juiste organisatie voor hun vraag. We heffen verpandingsverboden op, zodat ondernemers sneller hun bezittingen weer kunnen inzetten als onderpand voor nieuwe financiering.
- We stimuleren de ontwikkeling van regionale bedrijfs-ecosystemen, zoals het high-tech cluster rond Eindhoven, de food valley in Wageningen, MedTech Twente en de hydrogen valley in Noord-Nederland. Plaatsen waar grote bedrijven, mkb, start-ups, universiteiten, financiers en overheid elkaar inspireren en versterken.
- Toerisme krijgt een volwaardige plaats binnen het economisch beleid. Om problemen met massatoerisme in stadscentra en kustplaatsen te verhelpen, moet toerisme meer over Nederland worden gespreid. Een landelijke aanpak is nodig omdat gemeenten en provincies beperkte middelen hebben om hierop te sturen. Daarnaast willen we geen cruiseschepen meer in de binnensteden en willen we dat ze verduurzamen.
- We werken toe naar een digitaal impactregister voor (gewone) producten met begrijpelijke, geharmoniseerde informatie over de economische, sociale en ecologische impact van een product (watergebruik, CO₂-uitstoot), zodat de consument in één oogopslag de maatschappelijke effecten kan zien.
- We willen een duidelijke erkenning van sociale ondernemingen in de wet, bijvoorbeeld als maatschappelijke BV (BVM). Dat biedt sociaal ondernemers en de samenleving helderheid en

zekerheid. Sociale ondernemers moeten makkelijk mee kunnen doen aan aanbestedingen. Maatschappelijke meerwaarde krijgt een prominentere rol in de Aanbestedingswet.

Ondernemen midden in de maatschappij

D66 steunt ondernemers, maar we willen niet dat private winsten ten koste gaan van het publieke belang. Daarvoor is een sterke overheid nodig die de spelregels bepaalt en handhaaft waarbinnen bedrijven maatschappelijk verantwoord kunnen ondernemen. En een overheid die voorkomt dat de machtspositie van een bedrijf zo groot is, dat het andere bedrijven of de maatschappij schaadt.

- We breiden de rapportageplicht over maatschappelijke effecten uit, naar de voorbeelden uit Frankrijk, Duitsland en Denemarken. Er komt beter toezicht op niet-financiële informatie. We onderzoeken de mogelijkheden om ook niet-beursgenoteerde grote bedrijven transparanter te laten rapporteren over hun maatschappelijke impact.
- We stimuleren sociaal ondernemerschap in de samenleving, bijvoorbeeld met een landelijk publiek-privaat programma met aandacht voor impactmeting. We bundelen en delen kennis zodat bijvoorbeeld gemeenten niet opnieuw het wiel hoeven uit te vinden.
- Mededingingsautoriteiten worden moderne waakhonden in plaats van papieren tijgers. We geven ze meer mogelijkheden om flexibel regels te stellen, onderzoek te doen en in te grijpen om centralisaties van marktmacht te voorkomen, te verzwakken en te controleren. Bijvoorbeeld de bevoegdheid om te grote bedrijven op te breken of het verlagen van de bewijslast bij machtsmisbruik door marktleiders. Ook komt er ruimte om machtsmisbruik bij gratis diensten of data aan te pakken. Naast afzetmarkten pakken we ook scheve machtsverhoudingen in toeleveringsmarkten en arbeidsmarkten aan.
- Gedupeerde klanten van ondernemingen die de mededingingsregels hebben overtreden, krijgen meer juridische mogelijkheden. We breiden de mogelijkheden voor een collectieve schadeclaim uit.
- We scherpen de corporate governance code verder aan zodat we bedrijven beter kunnen stimuleren bredere economische en maatschappelijke belangen in acht te nemen. Bestuurders krijgen expliciet de taak om de belangen van alle stakeholders tegen elkaar af te wegen, zo nodig leggen we dit wettelijk vast. Dit geldt ook voor niet-beursgenoteerde bedrijven, zoals private equity-investeerders.
- We werken toe naar eisen waar het jaarverslag van een bedrijf tenminste aan moet voldoen. Bedrijven blijven vrij om een eigen methode te kiezen. Over de gevolgen voor klimaat, milieu, natuur, biodiversiteit en de samenleving verwachten we dat ze zich allemaal op dezelfde manier

verantwoorden. Ook hier wordt de link naar de duurzame ontwikkelingsdoelen van de VN gelegd.

Duurzaam bankieren voor de toekomst

D66 staat voor een degelijke, dienstbare, duurzame en weerbare financiële sector die een bijdrage levert aan brede welvaart. Om een sterke reële economie mogelijk te maken, is het belangrijk dat financiële instellingen hun (maatschappelijke) rol goed kunnen vervullen. Hoewel de sector sinds de financiële crisis een stuk is verbeterd, moet hier nog veel gebeuren. Bovendien zijn nog te veel investeringen niet duurzaam. Dat is niet alleen schadelijk voor het milieu, maar op deze manier vormen klimaatverandering, natuurverlies en biodiversiteitsafname ook een bedreiging voor de stabiliteit van de financiële sector.

- Om de concurrentie tussen Nederlandse banken te stimuleren, maken we het makkelijker om een nieuwe bank op te richten. Concurrentie kan ervoor zorgen dat mensen met een spaarrekening gaan profiteren van rentestijgingen. Ook maken we het toezicht op banken proportioneel, maken we banken beter onderling vergelijkbaar door middel van standaardproducten, en vereenvoudigen we het overstappen naar een andere bank. We willen niet dat mensen verplicht moeten bankieren bij dezelfde bank als waar zij hun hypotheek hebben afgesloten.
- We maken bankieren bij andere Europese banken veiliger, onder andere door een Europees depositogarantiestelsel.
- Bij de keuze over de toekomst van de Volksbank blijft het maatschappelijk profiel van deze bank overeind. Dit past bij de rol die de bancaire sector moet innemen. We bouwen het belang van de staat in ABN AMRO volledig af.
- D66 is voorstander van het creëren van een publiek verankerd alternatief voor het aanhouden van een rekening bij een commerciële bank, zoals digitaal Centrale Bank-geld.
- Om de financiële sector stabielere te maken willen we verdere verhoging van kapitaalbuffers mogelijk maken. In een crisis kunnen deze buffers worden gebruikt om de reële economie te ondersteunen.
- Wij willen een diverse financiële sector die toegankelijk is voor iedereen. We willen obstakels wegnemen voor bijvoorbeeld islamitisch financieren.
- We verbeteren de toegang tot financiële dienstverlening verbeteren voor bijvoorbeeld mensen zonder vaste woon- of verblijfplaats, sekswerkers en legale coffeeshops. Daarom onderzoeken we knelpunten van de Wet ter voorkoming van witwassen en het financieren van terrorisme (Wwft) om te voorkomen dat mensen ten onrechte worden uitgesloten van financiële diensten.

- Financiële instellingen moeten hun investeringen en leningen in lijn brengen met de afspraken uit het Klimaatakkoord van Parijs. Dit ondersteunen we met wetgeving. Bij het aanhouden van buffers moeten banken risico's als gevolg van klimaatverandering beter meewegen en hierover ook rapporteren. Er komt een label waaraan consumenten kunnen zien hoe duurzaam een financiële instelling investeert. Naast de economie wordt ook klimaat onderdeel van de stresstesten voor banken voor extreme scenario's.

Ondernemers

D66 wil ruim baan geven aan ondernemers die niet alleen investeren in hun bedrijf, maar ook in de samenleving. Ondernemers spelen een grote rol in de verduurzamingsopgave waar Nederland voor staat, niet in de laatste plaats omdat vervuilende sectoren klimaatneutraal moeten worden. Dat gaat niet van vandaag op morgen, maar moet wel in hoog tempo, met zekerheid en voorspelbaarheid.

Een krachtig mkb is de motor van onze economie. Zij zorgen voor werkgelegenheid, voor innovatie, voor dynamiek. We helpen ondernemers om een bedrijf te starten, te laten groeien en te verduurzamen. Voor het mkb komt er één loket voor alle vragen over financiering, verduurzaming en digitalisering en blijven we investeren in subsidies om de duurzame transitie te realiseren. De BMKB-Groen is een stimuleringsmaatregel voor verduurzaming bij mkb-bedrijven en een goed voorbeeld van een eerste stap die we al hebben gezet.

We maken €1 miljard vrij voor investeringen in de productie van groene en circulaire producten, bijvoorbeeld met subsidies en aanleg van publieke infrastructuur, terwijl we tegelijkertijd voor de afbouw van vervuilende activiteiten zorgen. We willen dat er per sector een ambitieuze af- en ombouwstrategie wordt geformuleerd, waarin fossiele activiteiten worden afgebouwd en een klimaatneutrale, circulaire economie wordt opgebouwd.

Ook zorgen we voor minder regels die ondernemers in de weg zitten en voor een strengere toets op nieuwe regels. Dat kan heel praktisch zijn, bijvoorbeeld door de omzetgrens voor de verplichte accountantscontrole te verhogen. Dankzij al deze maatregelen kunnen ondernemers die rekening houden met de maatschappij doen waar ze het best in zijn: ondernemen.

Innovatie met een missie voor morgen

Dankzij D66 is het innovatiebeleid afgelopen kabinetsperiode flink vernieuwd. In het nieuwe 'missiegerichte' innovatiebeleid staan maatschappelijke uitdagingen en samenwerking centraal. In de komende periode willen we dit beleid uitvoeren, om zo samen met bedrijven op te trekken in het aanpakken van de grote vraagstukken waar we voor staan.

Investeren in innovaties die het verschil maken

Onze investeringen in innovatie vormen de sleutel tot nieuwe 'wereldwonderen' die bijdragen aan brede welvaart. Net zoals we in het verleden kennis en vaardigheden bundelden voor de Deltawerken, maken we nu het verschil met investeringen in innovaties die het verschil maken, zowel nationaal als wereldwijd. Door middel van gerichte keuzes en transparante processen benutten we publieke investeringen optimaal en maken we van Nederland een koploper in duurzame innovatie.

- We steken extra geld in onderzoek en innovatie. Zo werken we toe naar de Lissabon-doelstelling om 3 procent van ons nationaal inkomen aan onderzoek en innovatie te besteden, bijvoorbeeld met betrekking tot het klimaat. We moedigen bedrijven en pensioenfondsen aan om mee te investeren.
- We stimuleren expliciet duurzame innovatie en techniek, zoals voor negatieve emissies.
- We stimuleren onderzoekers, start-ups, scale-ups en bedrijven met maatschappelijke missies aan de slag te gaan. Dat doen we niet alleen door meerjarig te investeren, maar bijvoorbeeld ook door bij gebrek aan marktfinanciering als durfinvesteerder in te stappen of als klant aanbieders uit te dagen om te vernieuwen.
- We richten ons op een aantal sleuteltechnologieën, zoals waterstof en batterijen. Deze technologieën zijn het fundament voor nieuwe toepassingen. Zo leiden doorbraken in fotonica tot efficiëntere zonnepanelen en nieuwe meetsystemen voor de landbouw. We laten ons adviseren door meer onafhankelijke experts om te bepalen op welke technologieën we ons vooral moeten richten.
- Voor D66 gaat ruimtevaart over het bijdragen aan een duurzamere toekomst op aarde. Nederland behoudt haar prominente positie binnen de ruimtevaartsector met de focus op het ontwikkelen van kennis en het in kaart brengen van klimaatimpact. Wij streven ernaar deze te versterken op Europees niveau.
- We worden weer voorloper op grote publieke werken, zoals we dat vroeger waren bij de Deltawerken. Denk aan duurzame voedselproductie en slimmere energieopwekking.
- De Regionale Ontwikkelingsmaatschappijen (ROMs) ontsluiten de innovatiekracht van diverse

gebieden, waarbij aandacht is voor de keten, goede werkgelegenheid en samenwerking tussen bedrijfsleven, universiteiten en overheid. Waar nodig verbeteren we de slagkracht van de ROMs.

Europa met een missies voor de toekomst

We zijn realistisch in de keuze voor sectoren waar we als Nederland koploper willen zijn en waar we aanhaken op innovaties uit het buitenland en vooral Europa. We kunnen immers niet alles doen.

- We doen actief mee in Europese innovatieprogramma's. We sluiten de Nederlandse missies daarom goed aan op de missies die we in de Europese Unie hebben afgesproken. De belangrijke projecten van gemeenschappelijk Europees belang krijgen een hoge prioriteit.
- Vanuit Europa hebben we de ambitie om concurrerend te zijn met de VS en China op het gebied van nieuwe technologieën, zoals 5G en kwantumtechnologie. Tegelijkertijd streven we ernaar om in Nederland voorop te lopen op innovatie en technologie in strategische sectoren, zoals de chipmarkt en 5G. We houden daarbij duurzaamheid altijd in acht.
- We zoeken actief internationale samenwerking op het gebied van onderzoek en innovatie op. We zetten de ambassades in om voor de gekozen missies en sleuteltechnologieën internationale partners op te zoeken. We zorgen voor voldoende waarborgen om ons te wapenen tegen spionageactiviteiten en cyberaanvallen.
- In de Europese Unie zetten we in op modernisering van de Europese begroting, met minder geld naar landbouw en meer richting onderzoek en innovatie (zie hoofdstuk 6, paragraaf Wij zijn Europa).

Leve de creativiteit van start-ups en scale-ups!

D66 heeft grote bewondering voor mensen die de sprong wagen om hun eigen onderneming te starten. Start-ups en scale-ups bevinden zich in een unieke positie. Gezien hun snelle groei hebben ze behoefte aan flexibiliteit in personeelsbeleid en investeringsmogelijkheden. We ondersteunen creatieve ondernemers bij het verwezenlijken van hun ideeën, zodat zij de ruimte hebben om risico's te nemen, te leren van fouten en zich te ontwikkelen.

- We maken investeringen in start-ups en scale-ups aantrekkelijker. We willen een 'winwin-lening' mogelijk maken, waarbij kleine ondernemers makkelijker geld lenen en familie, vrienden of fans een aantrekkelijk rendement krijgen.

- D66 wil dat particuliere investeerders verliezen na risicovolle investeringen in jonge bedrijven van hun belasting af kunnen trekken. Dit gebeurt al in het Verenigd Koninkrijk. Ook kijken we hoe we de SEED Business Angel-regeling kunnen verbeteren.
- Start-ups spelen een essentiële rol in innovatieve ecosystemen. Ze dagen de gevestigde bedrijven met nieuwe ideeën en technieken uit. We stimuleren daarom de samenwerking tussen onderwijsinstellingen, incubatoren en fieldlabs.
- Regionale ontwikkelingsmaatschappijen krijgen de ruimte om al in een vroege fase te investeren in innovatieve start-ups.
- Ondernemers krijgen de vrijheid om op kleine schaal nieuwe ideeën te testen, het zogeheten sandbox model. Pas bij opschaling hoeven de bedrijven aan een striktere invulling van de regels te voldoen. Dat geeft de overheid ook de kans om onnodig belemmerende regels te schrappen.
- We zoeken naar innovatieve benaderingen om duurzaamheid te bevorderen. Bijvoorbeeld door te onderzoeken hoe we microkredieten kunnen inzetten om innovaties te ondersteunen die bijdragen aan de brede welvaart.

Energieke banen in de groene economie

Een radicaal voorstel voor roerige tijden

Onze arbeidsmarkt verandert continu, met name door digitalisering, robotisering en de transitie naar een groene economie en samenleving. Hierdoor zullen banen verdwijnen, maar ook nieuwe banen ontstaan. D66 zet vol in op een leven lang ontwikkelen, zodat mensen de toekomst aan blijven kunnen. Dat vraagt niet alleen goede aansluiting tussen onderwijs en arbeidsmarkt, maar ook om méér onderwijs op de arbeidsmarkt. Ook de vergrijzing en de grotere flexibilisering van loopbanen en van de arbeidsvraag vragen om betere mogelijkheden voor loopbaanontwikkeling en om- en bijscholing. Vooral mensen met een praktische opleiding hebben te weinig financiële middelen, mogelijkheden en tijd om bij te leren tijdens hun werkzame leven.

- Radicale kansengelijkheid vormt voor D66 het uitgangspunt van een leven lang leren. Gelijke kansen vergen ongelijk investeren. D66 wil daarom een persoonlijk leerbudget invoeren zonder vervaldatum, die je met je meeneemt totdat er een moment komt waarop omscholing nodig is.
- Als je start op de arbeidsmarkt, krijg je van de overheid een persoonlijk leerbudget mee. De hoogte daarvan is gebaseerd op de kosten van de opleiding die je eerder hebt gevolgd. Als je een mbo-opleiding hebt gedaan, krijg je meer mee dan iemand die een bachelor op de universiteit heeft afgerond. Zo investeren we in iedereen.
- Als je gaat werken, stort je werkgever daarnaast een maandelijkse bijdrage van minimaal 0,5 procent van je salaris om het persoonlijk leerbudget aan te vullen. Deze bijdrage is inzichtelijk op je loonstrook en voordat je je contract tekent, net als het inzicht in de geldende pensioenregeling.
- Hoewel je zelf verantwoordelijk bent voor je ontwikkeling en je werkgever verantwoordelijke is voor scholing die bij je functie hoort, heeft de overheid wel een faciliterende rol. Een publieke uitvoerder beheert het persoonlijk leerbudget. Met je budget kun je opleidingen bekostigen die de overheid heeft goedgekeurd, in samenspraak met sociale partners en onderwijsinstellingen – op eenzelfde manier als voor het reguliere onderwijsaanbod. De overheid zorgt voor een overzichtelijk en gestroomlijnd aanbod van voorzieningen en regelingen voor een leven lang ontwikkelen.
- Bij het nieuwe persoonlijk leerbudget hoort ook een periodieke arbeidsmarktscan (PAS), aangeboden door de overheid en sociale partners samen. Deze geeft inzicht in iemands ontwikkeling en mogelijkheden om over te stappen naar een andere sector, bijvoorbeeld om zo gezond de pensioenleeftijd te kunnen halen. Dit maakt het nog makkelijker om het persoonlijk leerbudget op een goede manier in te zetten. Met een skillspaspoort wordt makkelijker inzichtelijk gemaakt wat mensen allemaal kunnen.

- Bij het aanbod van leven lang ontwikkelen moet meer aandacht komen voor mensen die weinig initieel onderwijs hebben gehad. Zij hebben soms minder affiniteit met het traditionele onderwijsaanbod, werkgevers hebben minder oog voor deze groep als het gaat om scholing en een deel van deze groep heeft simpelweg geen werkgever die in hen kan investeren. Hier komt extra aandacht voor bij de vormgeving van het ontwikkelbudget en hier blijft aandacht voor omdat loopbaanadviseurs die mensen met weinig initieel onderwijs spreken advies geven over het onderwijsaanbod.

Een nieuwe blik op de krappe arbeidsmarkt

De arbeidsmarkt staat er goed voor. Het aantal werklozen is in de afgelopen tien jaar ruim gehalveerd. Maar veel bedrijven en organisaties hebben grote moeite om voldoende medewerkers te vinden. Daardoor komt hun werk in de knel en neemt de werkdruk toe. Door de vergrijzing wordt deze krapte de komende tijd alleen maar groter. Om onze bedrijven van mensen te voorzien, woningen te bouwen, de klimaat- en energietransitie mogelijk te maken, onze kinderen opvang en onderwijs te bieden en onze ouders de zorg te geven die ze verdienen, zijn er heel hard mensen nodig.

Dat vergt een andere blik op de arbeidsmarkt en het economisch beleid. Het tekort aan menskracht zal de komende jaren de slagkracht van de overheid in grote mate bepalen, misschien nog wel meer dan het beschikbare budget. We redden het niet als we alleen maar inzetten op meer mensen aan het werk krijgen of mensen meer uren te laten werken. We zullen in moeten zetten op het vergroten van de productiviteit, moeten kiezen in welke sectoren we extra inzetten op het aantrekken van personeel, en bij welke sectoren het minder erg is als werkgelegenheid naar het buitenland gaat.

- Er komt samen met werkenden, ondernemers en de overheid een landelijke krapteaanpak. Door onder andere het aantrekkelijker maken van opleidingen, het makkelijker maken van verzilveren van eerder opgedane (werk)ervaring en het verbeteren van secundaire arbeidsvoorwaarden en ontwikkelingsmogelijkheden ondersteunen we verschillende sectoren. Te beginnen in het onderwijs, de zorg en in de techniek.
- We willen dat werken te allen tijde loont en verlagen daarom de belasting voor lage- en middeninkomens. Werknemers die meer dan drie dagen per week werken, gaan minder belasting betalen door het invoeren van een nieuw 'urenvoordeel'. Daardoor gaat werken meer lonen. Meer uren werken wordt financieel aantrekkelijker voor mensen die nu in een (kleine)

deeltijdbaan werken, wat helpt tegen krapte en zorgt dat meer mensen financieel zelfstandig worden. En wie nu al meer dan drie dagen per week werkt, houdt daar straks netto meer van over. Daarnaast maakt het 'urenvoordeel' het belastingstelsel ook eerlijker omdat mensen die nu voltijd werken tegen een niet zo hoog uurloon, evenveel belasting betalen als iemand die met een hoger uurloon veel minder uren werkt.

- Mensen krijgen meer regie op de uren die ze willen werken. Ruim een half miljoen mensen wil wel meer werken, maar krijgt het niet voor elkaar bij de werkgever. Werknemers kunnen straks terecht bij de nieuw op te richten arbeidscommissie als ze het niet eens zijn met de afwijzing van hun verzoek om meer uren. Werkgevers zullen meer moeten doen om roosters aan te passen en mensen meer regie en regelruimte te geven, zodat ze extra uren ook zelf goed kunnen inplannen. Het combineren van banen moet daarmee ook makkelijker worden voor wie dat wil.
- Zorg voor één herkenbaar en toegankelijk werkcentrum in elke arbeidsmarktregio, waar iedereen terecht kan voor ondersteuning bij arbeid en scholing. Dit helpt om de juiste mensen bij de juiste vacatures te brengen, met hulp van gemeenten, UWV, sociale partners en onderwijsinstellingen. Zet de succesvolle samenwerking met de regionale mobiliteitscentra uit de coronaperiode door.
- We geven meer ruimte binnen sociale zekerheid om mensen om te scholen naar tekortsectoren en werken daarbij meer samen met marktpartijen. Bijvoorbeeld door een opleiding te kunnen volgen met behoud van uitkering, en door samen te werken met werkgevers die een baangarantie geven. Vanuit de krapteaanpak komen er meer middelen voor begeleiding naar werk in tekortsectoren.
- We stimuleren het slimmer organiseren van werk. Met de Wet werken waar je wilt wordt het mogelijk om vaker thuis te werken voor beroepen die niet aan een locatie zijn gebonden.
- Continue bereikbaarheid vraagt ook om goede waarborgen. Om te voorkomen dat werknemers, met name jongeren, stressklachten of een burn-out krijgen wil D66 het recht op onbereikbaarheid beter verankeren. De Nederlandse Arbeidsinspectie moet daarnaast meer aandacht besteden aan de kwaliteit van werk.
- We maken het makkelijker voor jonge ouders om te werken. Belangrijkste stap hierin is de bijna-gratis kinderopvang, waar ouders maar een kleine eigen bijdrage hoeven te betalen. De rijke schooldag (zie hoofdstuk 3, paragraaf Ontdek je talent in het onderwijs) zal ook leiden tot betere aansluiting van school- en werktijden.
- Het moet duidelijker worden wat je overhoudt van je brutoloon, en hoeveel extra werken opbrengt met een transparant loonstrookje. Op ieders loonstrookje is dan heel duidelijk wat mensen verdienen aan salaris, persoonlijk ontwikkelbudget en pensioen, wat zij netto

overhouden en wat een werkgever daarvoor betaalt. Er komt een rekentool van de overheid om makkelijk te kunnen zien wat je netto overhoudt van een dag extra werken in de week.

We gaan rechtvaardiger belasten

De manier waarop we nu onze belastingen organiseren is nodeloos complex en inefficiënt en leidt vaak tot onrechtvaardige uitkomsten. Dat moet veranderen. We verlagen de lasten voor lage- en middeninkomens en verhogen de lasten op winst, vervuiling en vermogen. We gaan verder met de aanpak van belastingconstructies en schaffen fiscale regelingen die niet werken af. D66 wil dat belastingen bijdragen aan een rechtvaardige economie. Een economie waarin werken loont en de vervuiler betaalt. Een economie waarin mensen met veel vermogen meer bijdragen aan de samenleving. Een economie waarin bedrijven hun eerlijke deel aan belasting betalen.

- Bedrijven gebruiken net als iedereen publieke voorzieningen en profiteren bijvoorbeeld van investeringen in onderwijs en een prettige leefomgeving. Daarom willen wij dat bedrijven ook hun eerlijke deel betalen. Hierdoor dragen bedrijven zelf bij aan het aantrekkelijke vestigingsklimaat waar ze profijt van hebben.
- Ondernemerschap willen we stimuleren, marktfalen door marktmacht willen we belasten. We willen onderzoeken of bedrijven met marktmacht zwaarder belast zouden kunnen worden. Hiermee kunnen overwinsten worden tegengegaan, of andere negatieve gevolgen van de marktmacht (zoals vervuiling of slechte arbeidsomstandigheden).
- We verkleinen de fiscale verschillen tussen werknemers en ondernemers verder door belasting op inkomsten uit onderneming te verhogen en de mkb-winstvrijstelling te maximaliseren. Werknemers betalen nu namelijk bij hetzelfde inkomen veel meer belasting, en een gelijkere fiscale behandeling geeft meer ruimte in de beoordeling van de arbeidsrelatie of iemand als zelfstandige kan werken. De zelfstandigenaftrek wordt omgevormd naar een urenvoordeel voor alle werkenden die meer die dragen per week werkt.
- We gaan vermogen eerlijker belasten. Naast het invoeren van een belasting op het werkelijk gerealiseerde rendement, belasten we grote vermogens meer dan kleine. We voeren daarnaast een aparte vermogensbelasting in op vermogens in box 2 en box 3 boven een miljoen, met een hoger tarief boven de twee miljoen. De eigen woning telt hierbij niet mee.
- We moderniseren de erf- en schenkbelasting. De relatie tussen de erflater/schenker en de ontvanger is niet meer van belang voor het tarief, voor iedereen geldt hetzelfde percentage. Wel geldt voor partners en kinderen een veel hogere vrijstelling. Per saldo worden grote erfenissen zwaarder belast en kleine erfenissen juist minder. De bedrijfsopvolgingsregeling wordt verder versoepeld.

- Om gezonde keuzes makkelijker te maken verhogen we de belasting op alcohol, tabak en suiker en schaffen we de btw op groene en fruit af. Het vreemde verschil tussen de belasting op melk en plantaardige alternatieven voor zuivel binnen de verbruiksbelasting verdwijnt. D66 wil verder inzetten op fiscale vergroening.

Arbeidsmigratie in goede handen

We hebben iedereen nodig om leraren voor de klas te houden, de zorg overeind te houden, zonnepanelen te kunnen leggen en industrie te kunnen behouden. Een meer gerichte inzet van arbeidsmigratie, ook binnen de Europese Unie, kan helpen om die tekorten op te lossen. Hierbij horen expliciete keuzes over in welke sectoren arbeidsmigranten nodig en wenselijk zijn (zie ook paragraaf 6.5. Naar een veilig migratiebeleid dat werkt). Sectoren die intensief gebruik maken van laagbetaalde arbeidsmigranten, zoals de distributiesector, slachterijen en de (glas)tuinbouw, en daarmee een grote druk leggen op schaarse voorzieningen en onze (woon)ruimte moeten voor deze arbeid een eerlijkere prijs betalen. De uitwassen van arbeidsmigratie worden steeds zichtbaarder, bijvoorbeeld doordat er steeds meer arbeidsmigranten in steden op straat slapen als zij door hun werkgever op straat zijn gezet. Arbeidsmigratie mag niet worden misbruikt om te concurreren op arbeidsvoorwaarden. Daarom doet D66 – in lijn met de commissie-Roemer – de volgende voorstellen:

- D66 wil de positie van grenswerkers versterken. In steden als Maastricht, Nijmegen en Enschede kun je op de fiets vanuit België of Duitsland naar je werk, maar staan regels in de weg. We halen belemmeringen in de fiscaliteit en sociale zekerheid voor werkgever en werknemer weg om grenswerken makkelijker te maken. Zo worden grenseffectenrapportages verplicht voor nieuw beleid, onderzoeken we of het werklandbeginsel verder kan worden versterkt, waardoor mensen recht hebben op sociale voorzieningen in het land waar ze werken, en worden grensinformatiepunten uitgebreid.
- Op dit moment kunnen arbeidsmigranten van buiten de Europese Unie voor laagbetaald werk een werkvergunning krijgen in sommige lidstaten. Wat er dan vaak gebeurt is dat een uitzendbureau uit die lidstaat deze arbeidsmigrant 'uitleent' in Nederland. Dit is een schijnconstructie en misbruik van het vrij verkeer van werknemers binnen de Europese Unie. D66 wil er in Europees verband voor zorgen dat deze route niet langer mogelijk is. De verhoging van het minimumloon helpt daarbij: dat maakt Nederland minder aantrekkelijk voor sectoren die drijven op goedkope arbeid.
- Om arbeidsmigranten een betere huurpositie te geven, wordt wettelijk vastgelegd dat elk

huurcontract voor een arbeidsmigrant een opzegtermijn van minimaal één maand moet hebben en de huurprijs in de tussentijd niet omhoog mag gaan. Dit beschermt arbeidsmigranten tegen het op straat gezet worden als het werk ophoudt.

- Gemeenten worden extra ondersteund bij de handhaving van wetgeving ter verbetering van de huisvesting van arbeidsmigranten in het kader van de Wet goed verhuurderschap.
- Er komt een certificeringssysteem voor uitzendbureaus met publiekrechtelijke handhaving door de Nederlandse Arbeidsinspectie. Naar Duits voorbeeld wil D66 de mogelijkheid om in specifieke sectoren uitzenden helemaal te kunnen verbieden, wanneer misstanden niet voldoende kunnen worden voorkomen met dit certificeringssysteem. Werknemers moeten dan in dienst zijn, wat leidt tot een minder groot risico op uitbuiting. Hierdoor zal het aantal arbeidsmigranten in deze sectoren waarschijnlijk ook afnemen. We introduceren een arbeidscommissie voor kwetsbare werknemers - een publiek loket - waar werkgevers en werknemers terecht kunnen met vragen over de interpretatie van arbeidswetgeving en bemiddeling bij geschillen hierover. Juist voor arbeidsmigranten is het soms erg lastig om iets aan te kaarten bij hun werkgever. Dit loket vergroot de kans dat werknemers gebruikmaken van hun rechten.
- Het wetsvoorstel voor betere bescherming tegen mensenhandel wordt doorgezet. De praktijk laat zien dat het moeilijk is om mensenhandel en uitbuiting te bewijzen, daarom passen we de bewijslast aan zodat het makkelijk wordt om daders te straffen. Daarom wordt het artikel over mensenhandel in het wetboek van Strafrecht gemoderniseerd. We zorgen ook dat slachtoffers van mensenhandel voldoende begeleiding krijgen bij het doen van aangifte het weer opbouwen van hun leven.

Hoofdstuk 2

Een energieke basis: Wonen, zorg en bestaans- zekerheid.

Een energieke basis: Wonen, zorg en bestaanszekerheid

WAT ZIEN WE

Een goed dak boven je hoofd, een inkomen waarvan je gewoon kunt rondkomen, een plek waar je gezond kunt leven. Als je mensen vraagt wat ze minimaal nodig hebben om in een welvarend land als Nederland te leven, is dit wat ze zeggen. En helaas is dit nog steeds niet voor iedereen weggelegd. Wie geen betaalbare woning kan vinden, noodgedwongen bij familie of vrienden woont of steeds hogere huur betaalt aan een huisjesmelker, weet hoe groot de invloed daarvan kan zijn op de rest van je leven. Als je huis niet op orde is, dan is het erg moeilijk om je te concentreren op je werk of op school. Tegelijkertijd staan kantoorgebouwen leeg en wonen we gemiddeld met minder mensen in grotere huizen.

Nog steeds groeien te veel kinderen op in armoede. Een baan hebben is niet voldoende om ook zeker te zijn van een stabiel inkomen. We hebben een systeem van toeslagen gebouwd dat als doel heeft om mensen te ondersteunen, maar dat maar weinig mensen nog begrijpen. De hulp die nodig is, voelt niet meer als hulp. De zorgen die daarbij horen, hebben ook nog eens invloed op je gezondheid. De gezondheidszorg barst uit zijn voegen. Met de huidige manier van werken, zou in 2040 één op de vier mensen in de zorg moeten werken, terwijl we ondertussen ook mensen nodig hebben bij bedrijven, in het onderwijs, bij de politie en voor de klimaattransitie. Kwaliteit van leven is ons kostbaarste bezit, maar dan moet de basis wel op orde zijn. Ongeacht waar je wieg staat. Met een dak, een fatsoenlijk inkomen en zorg waar je op kunt rekenen.

WAT WILLEN WE

Gezondheidszorg moet weer gaan over wat nodig is, in plaats van waar recht op is. Zorg moet voor iedereen toegankelijk, betaalbaar en van hoge kwaliteit zijn. Of dat nou gaat om een huisarts in de buurt of om aandacht aan het bed in het ziekenhuis. Dat vraagt om meer regie van de overheid op zaken die we eerder aan de markt hebben overgelaten. Met het Integraal Zorgakkoord is een noodzakelijke koerswijziging ingezet: een radicale verandering, waarin de patiënt centraal staat en samenwerking tussen zorgverleners het uitgangspunt is. We specialiseren waar nodig en verminderen de concurrentie, zodat de zorg kwaliteit kan leveren – nu en in de toekomst. De zorg die we kunnen voorkomen helpt ons allemaal en in de eerste plaats patiënten. Technologie kan ons juist helpen om menselijke aandacht terug te brengen in de zorg en administratieve lasten te verlagen.

Iedereen moet kunnen terugvallen op een stevige basis als het leven tegenzit. Ongeacht je huidige situatie of die waaruit je komt. We versterken de basis met gratis kinderopvang, toegang tot opleidingen ook na je 25ste en mogelijkheden om vanuit een uitkering aan de slag

te gaan. We willen dat veel minder mensen en kinderen in armoede leven. Daarvoor moet het bestaansminimum flink omhoog. We willen bescherming voor alle werkenden, ongeacht het type contract dat ze hebben. We maken een echt thuis voor meer mensen werkelijkheid door meer huizen te bouwen en verbouwen. En we maken niet alleen meer betaalbare huizen beschikbaar, maar richten ook gezonde wijken en buurten in. Een sterkere positie van woningcorporaties helpt daarbij. Zo zetten we vol in op een hoge kwaliteit van leven, een goede basis voor iedereen en financiële zekerheid.

WAT DOEN WE

- We introduceren een doorbouwfonds om betaalbare en duurzame woningen te blijven bouwen. Hierbij kijken we ook nadrukkelijk naar de mogelijkheden voor optoppen, aanplakken en splitsen van bestaande woningen en ombouwen van andere gebouwen.
- We investeren in meer studentenwoningen. Minimaal een kwart daarvan zijn studentenhuizen met gemeenschappelijke ruimtes.
- Door het minimumloon en de uitkeringen flink te verhogen leven minder mensen en kinderen in armoede. We schaffen de toeslagen af en maken een nieuwe start met een basisbedrag voor iedere volwassene. We laten werken meer lonen en we voeren daarbij ook een financieel urenvoordeel in voor wie meer dan drie dagen per week werkt.
- We nemen de regie als overheid weer terug in de zorg. We maken het mensen makkelijker om op één plek alle gezondheidsgegevens in te zien en deze op een veilige manier en met behoud van gewenste privacy te delen met zorgverleners. We investeren in preventie, maken samenwerken makkelijker en verminderen de concurrentie en bureaucratie waardoor er weer tijd komt voor menselijk contact.
- We vergroten de aandacht voor mentale gezondheid, met name bij jongeren. Met werkgevers en onderwijsinstellingen maken we afspraken over preventie. Na behandeling bieden we ook begeleiding met nazorgtrajecten of bij een herstelacademie.

Een goede woning geeft je energie

Wonen gaat in de eerste plaats over de invulling van het sociale grondrecht: het recht op huisvesting. Een fatsoenlijke woning is een voorwaarde om deel te kunnen nemen aan de maatschappij. Het vormt de basis voor werk en sociale activiteiten. Het sociaal grondrecht op huisvesting brengt een inspanningsverplichting voor de overheid met zich mee.

De afgelopen decennia is het sociaal grondrecht op wonen voor veel mensen onder druk komen te staan. Hoewel met huisvesting van oudsher geld wordt verdiend, is de balans nu doorgeslagen. Als gevolg van verschillende politieke keuzes is de zogeheten 'economische dimensie' van wonen op de voorgrond gekomen. Huizen worden gezien als economisch winstgevend bezit en niet meer als basis om het eigen leven vorm te geven.

Het sociaal grondrecht op wonen moet weer het uitgangspunt worden van het woonbeleid. Wat D66 betreft moet het zicht op een betaalbare (huur)woning weer een vanzelfsprekendheid zijn. Om dit vorm te geven is het nodig om te kiezen voor een combinatie van fiscale maatregelen, prioriteit voor de aanpak van dakloosheid en het bouwen van het type woningen waar de grootste behoefte aan is. Hiermee kiest D66 voor een overheid die haar volkshuisvestelijke verantwoordelijkheid neemt en zo werkt aan meer passende en betaalbare woningen. Zo werken we aan leefbare wijken en gaan we de groeiende ongelijkheid op het gebied van huisvesting tegen, verkleinen we het verschil tussen koop en huur, en vergroten we de kansen en keuzevrijheid. Want zo divers als Nederland is, zo verschillend zijn de woonwensen.

Een huis dat aansluit bij je wensen

Er zijn niet alleen te weinig woningen, maar de huidige woningvoorraad sluit ook onvoldoende aan bij de samenstelling van de bevolking en de demografische ontwikkelingen. De behoefte aan woningen voor studenten, starters, ouderen en één- en tweepersoonshuishoudens groeit. De huidige woningvoorraad bestaat voor ruim 64 procent uit eengezinswoningen, terwijl maar 27 procent van de huishoudens bestaat uit gezinnen met kinderen. Voor één- of tweepersoonshuishoudens zijn deze woningen vaak te duur of te groot. Om snel meer passende woningen te realiseren en slim om te gaan met schaarse ruimte in Nederland is regie vanuit de overheid nodig. We kiezen voor binnenstedelijk bouwen en het beter benutten van bestaande gebouwen. Zo houden we een balans tussen wonen, natuur en recreatie.

- Om het oplopende woningtekort aan te pakken, neemt het Rijk weer de regie over volkshuisvesting. De invulling van het sociaal grondrecht op huisvesting is primair de

verantwoordelijkheid en taak van de overheid. Woningcorporaties spelen een grote rol in de invulling van dit recht. Ook marktpartijen kunnen hierin een rol vervullen. Regie is nodig om te zorgen voor voldoende adequate woonruimte, voor een mate van keuzevrijheid voor iedereen, voor meer gelijkheid tussen kopers en huurders, en voor een gebalanceerd woningaanbod in wijken, dorpen en steden. Kansrijke bouwlocaties waar snel woningen gebouwd of geplaatst kunnen worden, moeten topprioriteit krijgen.

- Woningdeling moet gemakkelijker worden. Belemmeringen vanuit gemeenten, woningcorporaties en hypotheekverstrekkers moeten worden weggenomen.
- D66 wil door met de invoering van de nieuwe Wet regie op de volkshuisvesting, met focus op de balans tussen sociale huur en woningen in het middensegment in wijken, dorpen en steden.
- Het verhogen van het aantal studentenwoningen moet wat D66 betreft onderdeel worden van de Wet regie op de volkshuisvesting.
- Fiscaal wordt het bezit van meerdere huizen zwaarder belast.

Singles

D66 staat voor individuele vrijheid. De samenleving is in grote mate afgestemd op het klassieke gezin, terwijl dit echt aan het verschuiven is. Bijna een kwart van de Nederlandse bevolking is single. D66 zet zich in om de maatschappij mee te laten bewegen met deze verschuiving.

We pakken het woningtekort aan en bouwen woningen die beter aansluiten bij de behoefte van de samenleving, zoals eenpersoonshuishoudens. Ook zorgt D66 voor een flexibelere financiële levensplanning. Dit doen we door een premievakantie in te stellen: hiermee hoef je tijdelijk geen pensioenpremie te betalen, zodat je meer geld beschikbaar hebt om een huis te kopen. Dat helpt alleenstaanden om ook een huis te kunnen kopen. Voor alleenstaande ouders stimuleren we financiële onafhankelijkheid door flexibel werken makkelijker te maken en uitbreiding van werkuren door werkgevers te stimuleren. Ook maken we de kinderopvang bijna gratis. Elk kind krijgt toegang tot vijf dagen kinderopvang per week, van één tot twaalf jaar. D66 wil dat mensen zonder partner of kinderen gelijk behandeld worden. Op dit moment kunnen mensen zonder partner of kinderen hun erfenis niet fiscaal voordelig achterlaten. Daarom moderniseert D66 de erf- en schenkbelasting door de relatie minder van belang te laten zijn voor het tarief.

Een betaalbare woning voor iedereen

Voor de meeste gezinnen is wonen de grootste maandelijkse kostenpost. Toegang tot een fatsoenlijke, betaalbare woning is een absolute voorwaarde om je leven goed in te kunnen richten. Wie geen betaalbare woning kan vinden, weet hoe groot de impact kan zijn op de rest van je leven.

- In beleid moet het sociale grondrecht op huisvesting leidend zijn. Een betaalbaar huis voor iedereen is het uiteindelijke doel; beleid moet die richting op werken.
- Het aanpakken van dakloosheid is topprioriteit. Hierbij kijken we naar het Finse voorbeeld van Housing First, waarbij privacy en een eigen woning voorop staan.
- Een vast huurcontract moet de norm zijn, ook in de commerciële huurmarkt. Het geeft huurders zekerheid en zorgt er ook voor dat ze gebruik durven te maken van hun rechten bij slecht onderhoud of een te hoge huur. We zetten de plannen voor het maximaleren van de huurprijzen in de middenhuur door, zodat huurders worden beschermd tegen te hoge huurprijzen.
- Zeggenschap van huurders over het huurbeleid én de consumentenbescherming van huurders moet beter. We stimuleren gemeenten om huurteams in te zetten. Deze lokale huurspecialisten kunnen huurders bijstaan in het halen van hun rechten.
- Om huurders en woningzoekenden beter te beschermen tegen woondiscriminatie wil D66 anoniem bezichtigen en toewijzen de norm laten zijn.
- We schaffen de hypotheekrenteaftrek in stappen af. Deze subsidie voor koopwoningen drijft de huizenprijs op en wordt opgebracht door alle belastingbetalers. Op de private huurmarkt betalen huishoudens steeds hogere prijzen voor een steeds kleiner aanbod aan huurwoningen, waardoor zij onvoldoende kunnen sparen en zich dieper in de schulden moeten steken om een koophuis te bemachtigen.
- Alle inkomsten worden meegenomen in de berekening van iemands hypotheek. Het moet makkelijker worden om aan te tonen wat iemand kan dragen, bijvoorbeeld op basis van rekeningafschriften van betaalde huur in het verleden. Het komt nu regelmatig voor dat iemand jarenlang een huur van €1100 mag ophoesten, maar geen hypotheek van €800 kan krijgen omdat die persoon dat niet zou kunnen dragen. Dit moet meer gelijkgetrokken worden.
- Het is nu lastig voor gepensioneerden om een hypotheek voor een nieuw huis te krijgen. Door dit te vereenvoudigen wordt de doorstroom op de woningmarkt beter. Ook maken we het aantrekkelijker om een omkeerhypotheek aan te gaan. Hiermee verkoop je je huis terug aan de bank en huur je het huis waar je in woont. Op die manier komen we tegemoet aan de wens van veel ouderen.

We bouwen binnen de bebouwde kom

Verschillende onderzoeken laten zien dat een aanzienlijk deel van de woningbehoefte binnenstedelijk kan worden ingevuld. De kwaliteit van natuur, de leefomgeving en het landschap worden zo ook gerespecteerd. Op lange termijn is het bovendien goedkoper en vaak zelfs sneller dan buitenstedelijk bouwen. Het vraagt wel creativiteit om alles in het werk te stellen de woonbehoefte binnen de bebouwde kom in te vullen.

- D66 wil de komende jaren een omslag van eenzijdige focus op nieuwbouw naar meer en beter gebruik van de bestaande woningvoorraad, locaties en gebouwen.
- Er zijn veel nieuwe woningen te realiseren door op- of tegen bestaande flats en appartementencomplexen nieuwe woningen te bouwen. Maar ook door bestaande (grotere) woningen in verschillende appartementen te verdelen. Het zogenaamde optoppen, aanplakken en splitsen. D66 wil dat met name woningcorporaties hiermee aan de slag gaan. Hiervoor richten we landelijke optopteams op, die kansrijke gebouwen in kaart brengen.
- Gemeenten waarin veel woningen leegstaan, worden verplicht een leegstandsverordening op te stellen en deze actief te handhaven. Door de invoering van een leegstandsregister per gemeente voor kantoorgebouwen, versnellen we de transformatie van leegstaand zakelijk vastgoed. Bij langdurige leegstand volgt een in-gebruik-neem-plicht voor de gebouweigenaar (naar wonen of werkfunctie).
- Procedures voor transformatie van kantoorgebouwen naar woningen worden verbeterd zodat het voor eigenaren aantrekkelijker en makkelijker wordt om kantoorgebouwen om te bouwen naar woningen. We verruimen de landelijke transformatiesubsidie om gemeenten en ontwikkelaars te ondersteunen.
- Hypotheekverstrekkers en woningbouwcorporaties gaan actief meedenken als huurders en huiseigenaren een lege kamer of zolder willen verhuren aan bijvoorbeeld een student of jonge woningzoekende.

We gaan alle huizen isoleren

Er ligt een grote opgave om bestaande huizen en nieuwbouw duurzamer te maken. Hierdoor wordt het wooncomfort vergroot en de woonlasten verlaagd. Dit is een opgave bij koophuizen, maar vooral ook bij huurwoningen. Die laatste categorie vraagt extra inzet om daar ook echt een verduurzamings slag te kunnen maken.

- D66 wil een Nationaal Isolatieoffensief opstarten. Dat doen we door massaal en versneld woningen te kunnen verduurzamen. We starten bij de huishoudens die het meest last hebben van tochtige woningen en hoge energieprijzen.
- We stimuleren de verduurzaming van koopwoningen via alles-in-één verduurzamingstrajecten. Huiseigenaren die niet direct de middelen hebben of opzien tegen het verduurzamingstraject kunnen daardoor toch meedoen. Daarom voeren we gebouwgebonden financiering in.
- Wat D66 betreft krijgen mensen die zelf aan de slag gaan met de verduurzaming van hun huis ook toegang tot verduurzamingssubsidies.
- Er is een breed scala aan subsidiemogelijkheden voor verduurzaming en isolatie. Huishoudens moeten beter worden ondersteund, zodat het verduurzamen van de woning eenvoudiger wordt.
- Huurders waarvan de huisbaas weigert om te verduurzamen, krijgen via het initiatiefrecht de mogelijkheid zelf een verduurzamingsplan in te dienen.
- Toekomstige huizen moeten natuurinclusief en duurzaam worden gebouwd en geïsoleerd. Daarom wil D66 dat Biobased materialen een volwaardig onderdeel worden in de gebouwde omgeving.
- D66 wil bij toekomstige nieuwbouw minder gebruik van schaars schoon drinkwater bij het doorspoelen van toiletten. Daarom komen er hybride watersystemen in nieuwbouwhuizen en -gebouwen.
- De C-labelplicht voor kantoren gaan we veel steviger handhaven en uitbreiden naar alle andere gebouwen die buiten de gebouwen voor bewoning vallen. Het Rijksvastgoedbedrijf geeft hierbij het goede voorbeeld. Bovendien schroeven we deze verplichting op naar label B in 2035 en label A+ in 2040.
- De verduurzamingsambities en het beschermen van kwetsbare diersoorten, zoals vleermuizen, moeten hand-in-hand gaan. Om te voorkomen dat er vertragingen ontstaan in grootschalige verduurzaming van huizen, wil D66 integrale ecologische onderzoeken toestaan, zoals bijvoorbeeld in Utrecht. Hiervoor komt meer ondersteuning voor gemeenten en provincies.

Woningcorporaties bouwen door!

Een groot onderdeel van de volkshuisvestelijke verantwoordelijkheid van de overheid is de zorg voor betaalbare woningen. Het aantal beschikbare woningen staat onder druk. Niet iedereen heeft meer zicht op een betaalbare (huur)woning. Woningcorporaties spelen een belangrijke rol bij het realiseren van woonruimte voor woningzoekenden. Wat D66 betreft versterken we hun positie en vergroten we hun takenpakket. Zij krijgen ook een belangrijke rol in het in balans brengen van het woningaanbod in wijken.

- D66 wil voorkomen dat de bouw van betaalbare woningen stilvalt. Daarom komt er een doorbouwfonds om de bouw van betaalbare woningen op gang te houden.
- De markttoets werkt vertragend voor woningcorporaties om woningen voor middeninkomens te bouwen. Daarom is deze toets tijdelijk opgeschort. D66 wil de markttoets volledig afschaffen, zodat er sneller woningen voor middeninkomens gebouwd kunnen worden. Het uitgangspunt moet worden dat iedereen zicht krijgt op een betaalbare woning.
- D66 wil dat minimaal eenderde van de nieuw te bouwen woningen sociale huurwoningen zijn. Hierdoor zorgen we ervoor dat de woningvoorraad in wijken, dorpen en steden meer in balans komt. Woningcorporaties krijgen een belangrijke rol in het bouwen van middenhuurwoningen.
- D66 wil onverminderd door met de Nationale Prestatieafspraken tussen de woningcorporaties, huurdersvertegenwoordigers en het Rijk.
- Om snel meer zorgwoningen te realiseren moeten woningcorporaties de komende jaren grondgebonden woningen splitsen tot combinatiewoningen. Van twee woningen kunnen drie wooneenheden worden gemaakt die gecombineerd kunnen worden bewoond door ouderen en mantelzorgers. D66 wil per jaar 5.000 van deze combinatiewoningen realiseren.
- We ontwikkelen nieuwe vormen van betaalbaar wonen. Zoals hamsterhuren, waarbij huurders kunnen sparen voor een koophuis.
- We geven meer ruimte en ondersteuning aan coöperatieve bewonersinitiatieven.
- Om snel meer zorgwoningen te realiseren moeten woningbouwcorporaties de komende jaren grondgebonden woningen splitsen tot combinatiewoningen. Van twee woningen kunnen drie wooneenheden worden gemaakt die gecombineerd kunnen worden bewoond door ouderen en mantelzorgers.
- Ook woningcorporaties maken wat D66 betreft de omslag van een eenzijdige focus op nieuwbouw naar het beter gebruik maken van de bestaande woningvoorraad en gebouwen. Denk hierbij aan optoppen, aanplakken en splitsen van grondgebonden woningen en het aanbieden van samenhuur-contracten in de vrije sector.
- Woningcorporaties geven coöperatieve bewonersinitiatieven de ruimte om, onder voorwaarden, corporatiewoningen over te nemen.
- Om woningcorporaties goed toe te rusten voor de ambities voor de komende jaren, zullen we blijvend moeten kijken naar hun financiële positie. Zo nodig maken we extra middelen vrij.

Meer huizen voor starters en studenten

Binnen de opgave voor meer passende woningen is er bijzondere aandacht nodig voor starters en studenten. Duizenden studenten, net afgestudeerden en starters hebben op dit moment geen zicht op een (betaalbare) woning.

Starters op de woningmarkt / woningzoekenden

We maken het zicht op een betaalbare (huur)woning weer een vanzelfsprekendheid. Om dat te bereiken, komt er een doorbouwfonds, bouwen we kantoren om en breiden we bestaande gebouwen uit. Zo houden we de bouw van betaalbare woningen op gang. Van alle nieuwe woningen moet minstens een derde sociale huurwoningen zijn. Daarmee garanderen we dat er voor iedereen een betaalbare woning beschikbaar is. Daarnaast komt het nog veel te vaak voor dat je wel €1.100 huur mag betalen, maar geen hypotheek kan krijgen van €800 per maand. D66 wil dat anders: draagkracht maken we leidend bij het afsluiten van een hypotheek. Om starters een eerlijke kans op de woningmarkt te geven, zorgen we dat beleggers en investeerders bestaande starterswoningen niet kunnen opkopen. Zo worden koopwoningen gebruikt waarvoor ze bedoeld zijn: een thuis bieden aan wie een woning zoekt. Een betaalbare en gezonde woning betekent ook een duurzame woning. Daarom starten we met een isolatieoffensief. Zo maken we een einde aan hoge energierekeningen en ongezonde huizen. Op deze manier zetten we alles op alles om iedere starter en iedere woningzoekende een goed thuis te bieden.

- De opkoopbescherming voor betaalbare koopwoningen wordt verlengd tot 2027. Hiermee beschermen we de kansen van starters.
- Starters die samen een wooncoöperatie willen opzetten krijgen meer ondersteuning. Onderzocht moet worden hoe ook financiële instellingen en woningcorporaties meer ondersteuning kunnen bieden aan deze gemeenschappelijke woonvormen.
- D66 wil dat in zoveel mogelijk gemeenten een raad van woningzoekenden wordt opgezet om de belangen van woningzoekenden beter te vertegenwoordigen. Zij worden actief betrokken bij inspraak en besluitvorming over woningplannen in gemeenten.
- Het landelijk initiatief koopstartfonds wordt een revolverend fonds waarin ook commerciële partijen kunnen investeren. Hierdoor zorgen we voor voldoende middelen voor de realisatie van starterswoningen en dat ook in economisch slechte tijden betaalbare starterswoningen gefinancierd kunnen worden.
- D66 wil meer nieuwe studentenwoningen. Daarom willen we dat woningcorporaties zich extra inzetten voor studentenwoningen. Daarnaast komt er een landelijke financiële impuls om de bouw van studentenwoningen te realiseren.
- Voor D66 is de inzet dat minimaal een kwart van de nieuw te bouwen studentenwoningen gemeenschappelijke ruimtes hebben, dit zijn onzelfstandige woonruimte (studentenkamers). We verbeteren het woonwaarderingsstelsel zodat het realiseren en verduurzamen van deze

studentenkamers haalbaar en betaalbaar wordt. In studentensteden met de grootste tekorten komen er onder regie van het ministerie van Binnenlandse Zaken studentenhuysvestingspacten. Dat zijn versnellingsafspraken tussen Rijk, gemeente, bouwers, woningcorporaties en onderwijsinstellingen.

- D66 wil dat onderwijsinstellingen die willen groeien medeverantwoordelijk worden voor de huisvesting van de extra studenten die naar deze instellingen komen.

Kansen in en voor alle wijken en buurten

We zien dat in een flink aantal wijken in Nederland de leefbaarheid onder grote druk staat. De leefbaarheid structureel verbeteren vraagt grote langjarige investeringen. Hiermee bieden we bewoners en gemeenten zekerheid.

- D66 gelooft sterk in gemengde en vitale wijken. Zodat inwoners met binding met de wijk daar kunnen blijven wonen, ook als zij een ander soort huis willen kopen of huren.
- D66 wil investeren in deze wijken door het oprichten van een Fonds Kansrijke Wijken.
- Grond mag geen model zijn voor snelle winsten. Daarom komt er een verbod op speculatieve grondhandel door de splitsing van landbouwpercelen.
- Bij waardeestijging van grond door de wijziging van een bestemming mag niet alleen de eigenaar van deze groei profiteren. Een deel van de waardeestijging moet terugvloeiën naar de samenleving. Daarom wil D66 in de komende kabinetsperiode een planbatenheffing invoeren.
- Het ongecontroleerd bouwen van vierkante dozen in het landschap moet worden voorkomen. In plaats daarvan wil D66 dat bij de komst van datacentra en distributiecentra strikte ruimtelijke kwaliteitseisen gesteld worden waardoor er gebouwen ontstaan die passen in het landschap. Hierbij kan gedacht worden aan het verdiept aanleggen, kleurgebruik en/of groene gordels.
- Er komt een Rijksgroenfaciliteit voor tijdelijke woonlocaties. Hierdoor kan het Rijk bouwlocaties tijdelijk inzetten voor het snel plaatsen van kant-en-klare duurzame woningen.

Een zekere basis voor elke dag

We verhogen het minimumloon

Bijna een miljoen mensen in Nederland leven in armoede. Deze bestaansonzekerheid leidt tot grote persoonlijke problemen en gaat ten koste van de eigenwaarde en gezondheid van mensen. Mensen trekken zich terug, verliezen vertrouwen in de overheid en doen niet meer actief mee in de samenleving. Deze mensen zijn voor allerlei dingen afhankelijk van de overheid, voor elke extra regeling moet er een aanvraag worden gedaan. Angst om niet te hoeven terugbetalen of niet de hand op te willen houden, speelt regelmatig mee in de afweging die mensen maken. Bij kinderen heeft armoede ook direct impact op leerprestaties en gezondheid, en daarmee op de toekomstkansen. Het vangnet van onze verzorgingsstaat is niet langer voldoende. Mensen moeten beter weten waar ze op kunnen rekenen en voldoende buffer kunnen opbouwen voor financiële tegenslagen.

- We verhogen het minimumloon naar tenminste €17,50 in 2028, de bijstand stijgt volledig mee. We verhogen de AOW, zodat gepensioneerden er netto op vooruit gaan en de AOW meer in evenwicht komt met andere uitkeringen. We verlagen de lasten voor lage- en middeninkomens. Zo kunnen mensen met een laag inkomen gemakkelijker hun rekeningen betalen en wordt het tegelijkertijd aantrekkelijker om te gaan werken vanuit een uitkering.
- We verhogen het minimumjeugdloon, zodat iedereen vanaf achttien jaar recht heeft op het volledige minimumloon. Ook voor zestien- en zeventienjarigen gaat daarmee het minimumloon omhoog. Ruim 35 procent van de jongvolwassenen maakt zich zorgen over hun financiële toekomst. Een sterke financiële basis is essentieel voor deze generatie om goed om te kunnen gaan met de druk die op onze jongeren staat. De leeftijdsgrens voor de vrijwilligersvergoeding wordt ook verlaagd: iedereen vanaf 18 jaar heeft dan dezelfde maximumvergoeding.
- We hebben speciale aandacht voor kinderarmoede. De positie van kinderen binnen het huidige stelsel is kwetsbaar en moet worden versterkt. De eerste stap is het samenvoegen van de kinderbijslag met het kindgebonden budget en die flink verhogen, vooral voor oudere kinderen. Juist de gezinnen met een lager inkomen krijgen dan meer inkomensondersteuning.
- Op Caribisch Nederland wordt op zo kort mogelijke termijn een sociaal minimum ingevoerd dat gekoppeld is aan een werkelijk bestaansminimum. De uitkomsten van de Commissie sociaal minimum Caribisch Nederland zijn daarbij leidend.
- We willen dat armoederegelingen toegankelijk en begrijpelijk zijn voor mensen en zo min mogelijk papierwerk vragen. De groep mensen die niet gebruikt waar zij wel recht op hebben, is nog steeds te groot. Het kan voor mensen soms een grote stap zijn om zich te melden, waardoor armoede verborgen blijft. Daarom kunnen mensen met terugwerkende kracht

gebruikmaken van armoederegelingen. We zorgen dat elke gemeente in ieder geval een minimum aan armoederegelingen biedt, zodat iedereen recht heeft op voldoende hulp. Ook zorgen we ervoor dat uitkeringen en toeslagen op een vast moment worden uitbetaald en dat incasso's zoveel mogelijk op een vast moment worden afgeschreven, zodat mensen een goed overzicht van hun inkomen en lasten hebben.

- Door verschillende uitkeringsregelingen die samenkomen of door schulden (beslagvrije voet of leefgeld) is lang niet altijd duidelijk op welk minimum mensen recht hebben. Zo hebben tienduizend gezinnen jarenlang onder de bijstandsnorm geleefd omdat regelingen niet goed optelden, zonder dat goed duidelijk was bij verschillende instanties dat dit het geval was. Het moet daarom voor iedereen duidelijk zijn wat het bestaansminimum is, dus waar je altijd aanspraak op kunt blijven maken.

Een nieuwe start, zonder toeslagen

Het toeslagenstelsel dat we nu hebben, is onnodig ingewikkeld. Het zorgt ervoor dat mensen niet kunnen uitgaan van wat er op hun rekening terecht komt en er altijd een heel groot risico op terugbetalingen aan de Belastingdienst dreigt. Dit leidt tot een enorme administratieve rompslomp waar mensen in verdwalen en tot problematische schulden die soms boven de ton uitstijgen. Het toeslagenschandaal liet zien hoe onschuldige mensen jaren moesten vechten tegen onterechte terugvorderingen. Daarom wil D66 een nieuw stelsel dat eenvoudig, overzichtelijk en rechtvaardig is. D66 werkt toe naar bestaanszekerheid in een stelsel zonder toeslagen. Met het idee 'niet alles kan, en zeker niet tegelijk' gaat dit in een aantal stappen.

- Door het minimumloon en de uitkeringen flink te verhogen, wordt de financiële zekerheid versterkt en zijn er minder andere vormen van inkomensondersteuning nodig.
- We maken kinderopvang bijna gratis. Elk kind krijgt recht op vijf dagen kinderopvang per week, van één tot twaalf jaar. Hiermee verdwijnt de kinderopvangtoeslag. Niet alleen kinderen van werkende ouders, maar alle kinderen krijgen recht op deze bijna-gratis kinderopvang.
- We schaffen de zorgtoeslag af, waarmee naast de kinderopvangtoeslag dus een tweede toeslag wordt vervangen door een andere vorm van (inkomens)ondersteuning.
- We introduceren een individueel basisbedrag voor elke meerderjarige Nederlander. Dit is een verzilverbare heffingskorting die met je belasting wordt verrekend en die in geld wordt uitgekeerd bij geen of te lage inkomsten. Naast dit bedrag krijgt iedere volwassene ook nog een klimaatbonus van €250 per jaar. Dit is een vast bedrag dat iedereen krijgt, om de hogere lasten op vervuiling te compenseren. Mensen met een laag inkomen hebben hier in verhouding meer profijt van dan mensen met een hoog inkomen.

- D66 werkt uiteindelijk toe naar meer bestaanszekerheid in een stelsel helemaal zonder toeslagen. Het basisbedrag wordt dan steeds verder verhoogd, waardoor andere vormen van inkomensondersteuning verder afgebouwd kunnen worden. Dit gebeurt zodra de effecten op overheidsfinanciën en economie dit toelaten en er geen grote negatieve effecten voor de werkgelegenheid zijn. Zo maken we het systeem eenvoudiger, stoppen we met het complexe rondpompen van geld en zorgen we voor meer inkomenszekerheid voor iedereen.

Sneller uit de schulden

Er zijn 1,4 miljoen mensen in Nederland voor wie schulden een serieus probleem vormen. Dat zijn er 1,4 miljoen te veel. Meer dan de helft van deze groep werkt. Schulden leiden er vaak toe dat mensen met genoeg inkomen toch niet rond kunnen komen. Het is een groot maatschappelijk probleem, waar een steeds groter deel van de mensen mee te maken krijgt. D66 wil menswaardig en zo efficiënt mogelijk mensen in financiële nood helpen. Het kwijtschelden of opkopen van een schuld kan ervoor zorgen dat het niet van kwaad naar erger gaat in een gezin. Geldproblemen van vandaag ondermijnen de mentale gezondheid en keuzes van morgen.

- Online bestellen op afbetaling (Buy Now, Pay Later-diensten) wordt beter gereguleerd om het ontstaan van schulden te voorkomen. We ontmoedigen doorlopende leningen voor luxegoederen. Er komt ook een zorgplicht bij de schuldeiser als hieruit schulden ontstaan.
- We zetten in op financiële geletterdheid bij jongeren, als een belangrijk instrument om schulden tegen te gaan. Financiële begeleiding moet beschikbaar zijn bij ingrijpende gebeurtenissen (zoals op jezelf gaan wonen) en er wordt nog meer ingezet op vroeg signalering.
- Kredietregistratie wordt een wettelijke taak met publieke waarborgen. Na het doorlopen van het wettelijke of het minnelijke traject, komt je registratie in het BKR automatisch te vervallen, zodat schulden je niet blijven achtervolgen.
- Schuldhulpverlening moet breder toegankelijk worden, ook voor ondernemers en mensen met beginnende schulden. Daarnaast moeten mensen met een hoger inkomen of een wooneigendom ook toegang hebben tot schuldhulpverlening. Schuldhulpverlening moet mensen weer perspectief geven met één traject, één plan en één regisseur. Wij voeren een keurmerk in voor bewindvoerders, zodat malafide bewindvoerders worden geweerd.
- We zetten het samenvoegen van het minnelijke- en wettelijke schuldhulptraject door. Er wordt alleen getoetst door de rechter als dat strikt noodzakelijk is. De 'pauzeknop' waarmee mensen met schulden een aflossingspauze kunnen krijgen van twee maanden per jaar, wordt wettelijk verankerd.

- Werken met saneringskredieten wordt de standaard bij alle schuldregelingen. Bij schulden bij de overheid is er nu nog te weinig oog voor voldoende leefgeld bij afbetaling.

Naar werk dat werkt voor iedereen

De krapte op de arbeidsmarkt biedt ook kansen. We kunnen het ons simpelweg niet veroorloven om iedereen die mee kan en mee wil doen, aan de kant te laten staan. Werk biedt niet alleen bestaanszekerheid, het is ook een belangrijke basis voor sociale contacten en individuele ontwikkeling. Iedereen heeft talent en we kunnen meer doen om mensen de mogelijkheid te geven hun talent goed te benutten. Dat vergt een investering van werkgevers, om de mogelijkheden te zien in plaats van alleen in beperkingen te denken. En het vraagt om een aanpak voor iedereen, zonder hokjes of drempels.

- Bij het vinden van werk is het belangrijk dat iedereen de ondersteuning krijgt die het best bij die persoon past. Dit vraagt om het vereenvoudigen en toegankelijk maken van de re-integratiehulp en het wegnemen van de bestaande schotten. Stel bijvoorbeeld jobcoaching beschikbaar voor een bredere doelgroep, zoals mensen in de WIA en bijstand.
- Niet voor iedereen is een reguliere baan een optie. Als er geen zicht is op de stap naar betaald werk moet er meer ruimte zijn voor maatwerk. Dat kan zijn in de vorm van vrijwilligerswerk met behoud van uitkering. Voor anderen kan een plek bij beschut werk of een basisbaan veel betekenen. Dit gebeurt met de bestaande budgetten, maar waar meer gebruik wordt gemaakt van publiek- private samenwerking. Vaak gaat dit om maatschappelijk waardevol werk, zoals het verbeteren van wijken en buurten.
- We verlagen de werkgeverspremies voor de laagste inkomens zodat het aantrekkelijker wordt voor werkgevers om mensen die moeilijk aan het werk komen, in dienst te nemen.
- Terugkeer naar werk vereist een duidelijke en eenvoudige verrekeningsystematiek in alle uitkeringen. Het aanvaarden van een baan kan namelijk voor onzekerheid zorgen over het recht op een uitkering. We verruimen voor iedere bijstandsgerechtigde de mogelijkheid om tijdelijk tot minimumloon bij te verdienen naast de uitkering, om via deeltijdwerk de stap naar een reguliere baan te zetten. Ook moet het gemakkelijker worden om een opleiding te volgen of vrijwilligerswerk te doen in de Participatiewet.
- We maken het makkelijker om een onderneming te starten vanuit een uitkering. Hierbij kunnen microkredieten een rol spelen om mensen op weg te helpen. We nemen de onzekerheid weg bij verrekening van inkomsten door de startende ondernemer een paar maanden vrij te stellen van deze verrekening.

- De WIA werkt op dit moment onvoldoende. Veel mensen voelen zich niet begrepen bij de beoordeling van werkvermogen of zien heel lang geen verzekeringsarts door de tekorten. Tegelijkertijd hebben we in het verleden geleerd dat het simpelweg versoepelen van de voorwaarden ook de problemen niet oplost. De onafhankelijke commissie toekomst arbeidsongeschiktheidsstelsel (OCTAS) komt begin 2024 met een advies over een stelsel voor langdurige ziekte en arbeidsongeschiktheid. Dit advies moet ter hand worden genomen om het stelsel van arbeidsongeschiktheid aan te passen. In tussentijd moet er alvast worden gewerkt aan een minder theoretisch arbeidsongeschiktheids criterium en moet er meer rekening worden gehouden met mensen met een urenbeperking.
- Investeer ook in het voorkomen van ziekte op de werkvloer. De grote toename van burnouts onder veelal jonge mensen baart grote zorgen. Maak de opbrengsten van investeringen in preventie inzichtelijk en laat het een verplicht onderdeel zijn van arbodiensten. Werk daarbij ook samen met curatieve en sociale geneeskunde.
- Mensen met een beperking of chronische ziekte wonen vaak samen met anderen die voor hen (mantel-)zorgen. Door het samenwonen krijgen mensen minder bijstandsuitkering vanwege de kostendelersnorm. Zij worden financieel gestraft omdat zij samenwonen vanwege de (mantel-)zorg die nodig is. D66 wil daarom in aanvulling op het afschaffen van de kostendelersnorm voor mensen jonger dan 27 jaar, ook de kostendelersnorm afschaffen voor huishoudens waar huisgenoten, partners of familieleden (mantel)zorgen.

We pakken schijnzelfstandigheid hard aan

De manier waarop verschillende soorten werk zijn georganiseerd, is niet rechtvaardig. Er zijn nu te grote verschillen in zekerheid, alleen maar op basis van contractvorm. Wij willen iedereen de bescherming en zekerheden bieden die nodig zijn, met werkzekerheid voor iedereen als uitgangspunt. De afspraken die afgelopen jaar met sociale partners zijn gemaakt, blijven wat D66 betreft leidend. Kern van de afspraken is het aanpakken van de onzekerheid op de arbeidsmarkt. Iedereen die werkt, verdient fatsoenlijke bescherming tegen pech en risico's, en moet de mogelijkheid krijgen om hun werkende leven naar eigen wens in te vullen.

- Wij vinden dat mensen zelf moeten bepalen hoe zij hun werkende leven inrichten; als werknemer, als zelfstandige of als werkgever. In de praktijk zien we grote verschillen tussen deze groepen. Dat leidt tot problemen als schijnzelfstandigheid. In lijn met het arbeidsmarktakkoord verkleinen we daarom de verschillen in de fiscaliteit en de sociale zekerheid tussen verschillende vormen van werk om concurrentie op basis van

arbeidsvoorwaarden te voorkomen. Hierdoor wordt de aard van het werk bepalend voor de vorm van de arbeidsrelatie, in plaats van de kosten.

- We geloven in een sociaal stelsel dat alle werkenden de bescherming biedt die ze nodig hebben. Arbeidsongeschiktheid is een risico dat iedereen loopt. Daarom werken we naar een stelsel van sociale zekerheid voor alle werkenden. Als eerste stap voeren we een betaalbare collectieve arbeidsongeschiktheidsverzekering in voor zelfstandigen, zoals geadviseerd door de Stichting van de Arbeid. Hierbij steunt D66 de mogelijkheid voor een opt-out voor zelfstandigen die een uitgebreidere private verzekering willen zoals een beroepsverzekering. Voorwaarde is wel dat de private verzekering ten minste dezelfde dekking en premie heeft, de opt-out uitvoerbaar en betaalbaar is en niet de solidariteit van de publieke verzekering ondermijnt.
- We pakken schijnzelfstandigheid hard aan. Een te grote groep mensen bevindt zich in een onzekere positie omdat ze als zelfstandige werk doen, terwijl ze feitelijk werknemer zijn. Dit gaat ten koste van hun werkzekerheid en hun sociale zekerheid. In een aantal (publieke) sectoren werken nu steeds meer zelfstandigen die daar eerder werkten als werknemer. Met de huidige personeelskrapte biedt zelfstandigheid soms de mogelijkheid om een hoger tarief te vragen en bijvoorbeeld eisen te stellen aan roosters of nachtdiensten. Tegelijkertijd botst dit met het collectieve belang dat er altijd iemand is om zorg te verlenen of om voor de klas te staan. Het is juist daar belangrijk om schijnzelfstandigheid tegen te gaan en de belangen van werkenden beter te borgen. Voor een hoger loon, flexibelere uren en meer keuze in diensten. Zodat werkenden niet elkaar beconcurreren maar zich sterk kunnen maken ten opzichte van de werkgever. Dat betekent natuurlijk niet dat er nooit een zelfstandige in de zorg of het onderwijs kan werken.
- We vergroten de mogelijkheden voor collectieve onderhandelingen voor zelfstandig ondernemers, om tegenwicht te bieden aan de marktmacht van opdrachtgevers. En we zorgen dat zelfstandigen goed vertegenwoordigd zijn in de polder. Bij het afsluiten van cao's moeten alle werkenden voor wie de cao gaat gelden beter worden betrokken, ook niet-leden, en het toetsen van draagvlak en representativiteit moet beter worden geborgd.
- De meeste ondernemers kiezen er heel bewust voor om voor zichzelf te beginnen. Ze dragen bij aan een innovatieve en creatieve economie en behoren tot de kern van hardwerkend Nederland. Regels en wetgeving moet er zijn om deze groep te faciliteren, niet om ze dwars te zitten. De criteria op basis waarvan je kunt ondernemen als zelfstandige moeten daarom veel duidelijker worden, zodat er ruimte en rust ontstaat voor deze ondernemers. Door de definitie en het begrip gezag meer aan te passen aan de huidige tijd, moet het onderscheid tussen een werknemer en een zelfstandige veel duidelijker worden.

Meer grip op je pensioen

Met het aannemen van de pensioenhervorming is een hele grote stap gezet naar een eerlijker, transparanter, persoonlijker en toekomstbestendig pensioen. De komende jaren zullen vooral in het teken staan van implementatie van deze pensioenwet. Ook na het werkende leven moeten mensen in vrijheid hun leven vorm kunnen geven naar eigen inzicht. D66 wil na de invoering van de pensioenhervorming verder bouwen aan pensioenen die mensen keuzevrijheid én zekerheid voor later geven.

- D66 wil dat het makkelijker wordt gemaakt om, als je dat wilt, na de AOW-leeftijd (al dan niet gedeeltelijk) te blijven doorwerken. We bevorderen dat werkgevers en werknemers als de pensioendatum in zicht komt een goed gesprek voeren over de mogelijkheden en wensen van beide kanten om te blijven werken. Het wordt mogelijk om de AOW tot maximaal drie jaar later actuarieel neutraal in te laten gaan. Daardoor wordt de AOW-uitkering ietsje hoger als deze een jaar of een paar jaar later ingaat.
- Na implementatie van de pensioenhervorming wil D66 keuzevrijheid binnen het pensioenstelsel uitbreiden. Bijvoorbeeld door de flexibele opbouw van pensioen, zoals tijdelijk geen pensioenpremie betalen en die later inhalen (premievakantie). Een grote groep mensen bouwt verplicht meer vermogen voor hun pensioen op tijdens hun leven dan zij eigenlijk willen, terwijl ze juist in andere levensfasen financieel krap zitten. Zo krijgen mensen de ruimte om bijvoorbeeld een deel van hun hypotheek af te lossen. Voorwaarde hierbij blijft dat mensen voldoende pensioen opbouwen. Het wetsvoorstel over het opnemen van het bedrag ineens bij pensionering wordt ook versneld doorgezet.
- Met de initiatiefwet van D66, de Wet eigen strategie pensioenfonds (Wesp), krijgen deelnemers meer inspraak op het beleggingsbeleid van hun pensioenfonds. Pensioenfondsen moeten investeringen doen waar alle deelnemers baat bij hebben en die aansluiten bij de voorkeuren van deelnemers.
- De afspraken over diversiteit in pensioenfondsbesturen uit de code pensioenfondsen worden wettelijk geborgd, zodat er altijd vrouwen, mannen, jongeren en veertigplussers in het pensioenfondsbestuur zitten. We informeren de voordragende partijen actief over de voordelen van een divers samengesteld bestuur en handhaven de wettelijke basis op dezelfde manier als het vrouwenquotum in raden van toezicht.
- We versoepelen de regels voor de aanvullende inkomensvoorziening ouderen, die AOW-gerechtigden aanvult tot de bijstandsnorm als er onvoldoende AOW is opgebouwd. Hieronder vallen ook de regels rondom verblijf in het buitenland. De menselijke maat wordt meer leidend.

- 1,7 miljoen mensen met een baan bouwen op dit moment geen aanvullend pensioen op. Om dit tegen te gaan beginnen we met het meer inzichtelijk maken van de pensioenopbouw op loonstroken. Daarnaast komt er de mogelijkheid om gemiste pensioenopbouw op latere leeftijd (waar mogelijk fiscaal gefaciliteerd) in te halen, zodat mensen het gat in hun pensioenopbouw zo goed mogelijk kunnen verkleinen. Samen met pensioenfondsen zorgen we ervoor dat ook zelfstandigen zich bij een passend pensioenfonds kunnen aansluiten en goede voorlichting kunnen krijgen over de keuzemogelijkheden die ze hebben.

We nemen regie op de zorg

De zorg als energieke plek om te werken

Er werken dagelijks meer dan een miljoen gemotiveerde mensen in onze zorg en daar mogen we trots op zijn. Maar de werkdruk in de zorg is hoog. We moeten mensen behouden en gericht en slim extra mensen aantrekken. Daarbij is het belangrijk dat meer uren werken ook loont. Dat begint met zorgverleners meer vertrouwen geven. Minder knellende regels en afvinklijstjes, en zorgen dat zorgverleners doen waarvoor ze opgeleid zijn. Overige taken kunnen ook door anderen gedaan worden waardoor de zorg een werkplek kan zijn voor een grotere groep mensen. Ook technologie speelt een belangrijke rol bij het minder arbeidsintensief maken van de zorg, zodat de menselijke aandacht kan blijven gaan naar waar deze nodig is.

Op dit moment werkt één op de zes mensen in de zorg. Die mensen moeten we behouden door te zorgen dat zij hun werk op een goede manier kunnen blijven doen, zonder te veel knellende regels, met zeggenschap over hun werkzaamheden en voldoende doorgroeimogelijkheden.

- Wij willen meer geld voor mensen in de verpleging en verzorging. Ook werkgevers en werknemers moeten met elkaar kijken naar de cao's, functiewaardering en -differentiëring in de zorg. De ruimte voor loonstijging in de zorg is gekoppeld aan de loonstijging in de marktsector. Wij garanderen dat dit zo blijft.
- Er zijn grote personeelstekorten in de zorg. Daar waar acute tekorten zijn, moeten zorgaanbieders en de overheid werken aan betere werkomstandigheden en ondersteuning van zorgprofessionals.
- Goed werkgeverschap is van groot belang. We willen meer oog voor de zorgmedewerker. Dit voorkomt de uitstroom en vergroot het werkplezier. De overheid stimuleert werkgevers om mensen inspraak te geven in het werkrooster, opleidingen aan te bieden en meer variatie in vaste contracten mogelijk te maken. Ook is een goede personeelsvertegenwoordiging bij de besluitvorming binnen zorginstellingen onmisbaar.
- In de coronacrisis zijn goede voorbeelden ontstaan als het gaat om het uitwisselen van personeel tussen zorginstellingen in een regio. Dit moet in de toekomst makkelijker worden zodat zorgprofessionals (tijdelijk) op andere plekken kunnen werken bijvoorbeeld door in dienst te zijn van een regionale zorgorganisatie in plaats van één enkele zorgaanbieder. Fiscale en juridische belemmeringen die dit in de weg zitten lossen we op.
- We beperken de administratieve lasten. Waar zorgverleners worden belast met extra administratieve regels gaat het principe 'waar er een regel bij komt moet er ook één weg'

gelden. Het werkplezier van zorgprofessionals is gebaat bij meer vertrouwen op hun professionaliteit en motivatie.

- Als steun in de rug voor huishoudens waarin iemand langdurige, intensieve zorg nodig heeft en mantelzorg krijgt, willen we een pilot voor automatische inkomenssteun zonder verdere verantwoording. Denk aan een ouder die de zorg heeft voor een zeer ernstig en meervoudig gehandicapt kind. Hier behoeft het geen verdere controle dat het gezin intensieve mantelzorg verleent of zorg inkoop en dus kan, als de budgethouder dat wil, de steun automatisch geleverd worden in plaats van het pgb.
- Vrijwilligerswerk is een belangrijk onderdeel van de samenleving. Om vrijwilligerswerk te ondersteunen moeten onnodige obstakels worden weggenomen. De verklaring omtrent gedrag voor vrijwilligers is daarom waar mogelijk gratis en er wordt geen belasting geheven als de vrijwilliger een bescheiden vergoeding ontvangt voor het werk.

De zorgopleidingen van nu moeten mensen klaarstomen voor de zorg van 2040. Dat betekent slimmer opleiden, met oog voor een veranderende bevolking en zorgvraag, en regionale spreiding en toekomstige bevolkingsgroei.

- Door slimmer op te leiden, bij te scholen of na te scholen zijn zorgprofessionals in staat om gedurende hun carrière over te stappen en andere vormen van zorg aan te bieden. Denk bijvoorbeeld aan verpleegkundigen modulair opleiden voor de acute zorg. Deze vormen van slim opleiden worden gestimuleerd zodat mensen langer in de zorg kunnen blijven werken.
- Om regionale spreiding van zorgprofessionals beter te waarborgen is het van belang (huis) artsen in opleiding beter over het land te verspreiden. Hierbij moet rekening worden gehouden met de hoeveelheid mensen die nu en in de toekomst in de diverse opleidingsregio's wonen.
- De inhoud van zorgopleidingen moet rekening houden met de verschuiving van de tweedelij naar de eerstelij en met de veranderingen in de demografie.
- We zetten erop in dat mensen met een buitenlands diploma in de gezondheidszorg ook aan de slag kunnen in Nederland. Zo konden op initiatief van D66 Oekraïense psychologen onder begeleiding aan de slag om andere Oekraïense vluchtelingen te helpen. We nemen bestaande belemmeringen weg - zoals erkenning van diploma's - en houden oog voor kwaliteit in de zorg.

Nieuwe technologie vraagt nu om actie

Technologie in de zorg biedt mogelijkheden om meer tijd aan patiënten te besteden, onderzoek in de zorg makkelijker te maken, de patiënt meer regie te geven en de kwaliteit van zorg te

verbeteren. Daarvoor is het van belang om duidelijke keuzes te maken, zowel qua beleid als in wet- en regelgeving.

- Succesvolle innovaties, bijvoorbeeld op het gebied van domotica in de langdurige zorg, worden meer verplichtend ingevoerd door middel van de zorginkoop door zorgverzekeraars, zorgkantoren en gemeenten.
- Patiënten moeten op een veilige manier, via apps, thuis-monitoring en digitale consulten, zorg op afstand kunnen krijgen als zij dit willen. Dit verhoogt de autonomie van een patiënt en bespaart tijd voor zowel de patiënt als de zorgverlener.
- De persoonlijke gezondheidsomgeving (PGO) biedt de mogelijkheid voor patiënten om in één oogopslag diens medische gegevens in te zien en te delen met zorgverleners. Afgelopen jaren is er ingezet op vele verschillende PGO's, maar deze 'laat duizend bloemen bloeien'-strategie heeft niet geleid tot het gewenste resultaat. Daarom moet de overheid nu meer regie nemen en één PGO aanbieden die gekoppeld is aan het BSN, naar voorbeeld van België en Estland. Hierdoor wordt het voor mensen makkelijker om op één plek alle gezondheidsgegevens in te zien en deze op een veilige manier en met behoud van gewenste privacy te delen met zorgverleners. Dit zal leiden tot een hogere kwaliteit van zorg en het ontlasten van zorgverleners.
- Door de invoering van de Wet elektronische gegevensuitwisseling in de zorg zijn grote stappen gezet op het gebied van gegevensuitwisseling. Gegevensuitwisseling tussen zorgverleners en ten behoeve van wetenschappelijk onderzoek wordt, in lijn met andere Europese landen, makkelijker gemaakt waarbij het delen van gegevens voor onderzoek over Europese grenzen wordt aangemoedigd. Dit zorgt ervoor dat patiënten weten dat zij goed geholpen worden en dat zorgverleners geen tijd kwijt zijn aan het overtypen van patiëntgegevens.
- Op de markt voor digitale infrastructuur in de zorg vindt marktfalen plaats. Dit zorgt voor vertraging van innovatie en verbeteringen. Door gericht ingrijpen van overheid en toezichthouders en een meer actieve rol in de ontwikkeling van de infrastructuur van de overheid moet dit marktfalen worden aangepakt.
- Het gebruik van kunstmatige intelligentie in de zorg wordt ingekaderd met wet- en regelgeving.

De beste zorg in het hele land

Het zorgaanbod in Nederland staat onder druk. De zorg is te versnipperd en als gevolg van een toenemende complexiteit moeten er stappen gezet worden om samenwerking tussen zorgverleners en zorgaanbieders te bevorderen. Dat kan niet door per sector te kijken, maar moet met alle sectoren tezamen opgepakt worden. Samenwerking zal er ook toe leiden dat de kwaliteit

van zorg verbetert. Daarnaast moet hier ook gekeken worden naar aanscherping van richtlijnen en moet kwaliteit van leven een grotere plaats krijgen in medische beslissingen.

Tijdens de coronacrisis hebben we gezien dat de overheid zorgaanbieders kan helpen om niet enkel met elkaar in concurrentie te gaan en de kaarten tegen de borst te houden, maar juist beter samen te werken. Dat zorgt voor vertrouwen en is goed voor de opdracht waar we met elkaar voor staan: goede zorg toegankelijk houden in een vergrijzende samenleving, met tekorten aan verplegend personeel.

- De afgelopen kabinetsperiode is door de inzet van D66 voor het eerst een 'Integraal Zorgakkoord' (het IZA) gesloten met alle partijen in de zorg. Van huisartsen tot wijkverpleegkundigen, van patiëntenorganisaties tot gemeenten. Hierin zijn afspraken gemaakt over de domeinen heen. De afspraken en de integrale lijn worden de komende jaren voortgezet.
- De regio Drenthe vraagt door zowel de geografische ligging als de demografische opbouw een ander zorgaanbod dan de regio Rotterdam. Zowel in aanbod als in intensiteit. Daarom is er betere samenwerking en sturing op regioniveau nodig. In lijn met het IZA willen wij daarom dat verzekeraars met zorgaanbieders, patiëntenorganisaties en gemeenten deze sturing vastleggen in een meerjarig Regionaal Zorgplan. Dit plan bevat de randvoorwaarden en concrete plannen over de benodigde zorg in een regio en door wie, waar en hoe die zorg moet worden geleverd. Zo kunnen de juiste keuzes worden gemaakt om de zorg toekomstbestendig te maken, met expliciete afspraken over het voorkomen, verplaatsen en vervangen van zorg.
- Schotten in de zorg die samenwerking tegenhouden, zoals in de financiering en wet- en regelgeving, moeten worden weggenomen. Ook stimuleren we verdere samenwerking door bijvoorbeeld het toestaan van gezamenlijk inkopen of onderhandelen.
- Samen met de eerstelijnszorg houden regionale ziekenhuizen de basiszorg in de omgeving toegankelijk. Deze regionale ziekenhuizen vormen een belangrijk fundament van onze zorg, zeker voor kwetsbare ouderen die kampen met meerdere aandoeningen. Door in te zetten op meerjarige contracten en een intensievere samenwerking tussen de regionale ziekenhuizen, gespecialiseerde ziekenhuizen en universitaire medische centra verstevigen we de positie van de regionale ziekenhuizen. Zo heeft iedereen basiszorg dichtbij. Daarbij moet de kwaliteit van de geleverde zorg uiteraard altijd goed zijn: als een ziekenhuis(afdeling) de zorgkwaliteit zoals vastgelegd in minimale kwaliteitseisen niet kan borgen kan dit, na gesprekken met toezichthouders, zorgverzekeraars en andere belanghebbenden en het uitblijven van verbeteringen ondanks inzet van partijen, betekenen dat een ziekenhuis of afdeling moet sluiten. Een patiënt moet er namelijk op kunnen rekenen dat zorg voldoet aan minimale kwaliteitseisen. Een eventuele sluiting moet altijd gepaard gaan met zorgvuldige afbouw,

afspraken over het overnemen van patiënten en duidelijke en proactieve communicatie richting patiënten, andere zorgpartijen en (lokale) belanghebbenden.

- Samen met de Caribische landen wordt gekeken hoe de zorg toegankelijk, toekomstbestendig en cultuur- en gemeenschap specifiek ingericht kan worden.
- Voor patiënten met complexe aandoeningen zijn er gespecialiseerde ziekenhuizen. Hier kunnen mensen terecht voor gespecialiseerde zorg en krijgen ze snel toegang tot de beste zorgverleners en methodes. Hierbij maken we gebruik van de geleerde lessen bij het concentratievraagstuk van de kinderoncologie en -hartchirurgie en zorgen wij ervoor dat patiënten voor complexe zorgvragen altijd door de beste en meest geëquipeerde zorgprofessionals in het land geholpen kunnen worden zonder dat deze zorgprofessionals bezwijken aan een te hoge werkdruk.
- Om samenwerking tussen zorgaanbieders en zorgverleners te stimuleren wordt netwerkzorg, zeker voor meer complexe aandoeningen en ziektes, de norm. Dat betekent dat financiering en wet- en regelgeving hierop worden aangepast.
- Als je iets vaker doet, word je er beter in en maak je minder fouten. Ook voor behandelingen in de zorg geldt dit. Daarom wordt de door het IZA ingezette lijn dat volumennormen in de zorg (verder) worden opgehoogd, doorgezet.
- We zetten ons onverminderd in voor onderzoek en erkenning voor longcovid. Verder zetten we de Europese en internationale samenwerking op onderzoek naar longcovid door en betrekken we deze lessen ook bij andere infectieuze ziektes.

Van de huisarts tot de spoedarts

Een van de belangrijkste onderdelen van ons zorgstelsel is de goed ontwikkelde eerstelijns. Door de laagdrempelige beschikbaarheid van huisartsen, fysiotherapeuten en andere paramedici worden mensen dicht bij huis geholpen en wordt zwaardere zorg voorkomen.

- De huisarts speelt een belangrijke rol in de noodzakelijke veranderingen in ons zorgstelsel. Dit vraagt om betere arbeidsvoorwaarden voor praktijkhouders en een beperking van de administratieve lasten. We investeren extra geld in eerstelijnszorg en in medische preventie.
- De eerstelijns wordt ontlast door een betere samenwerking met gemeenten te stimuleren als het gaat om sociale hulpvragen en preventie. Dit gaat om zorg, welzijn en hulp in de buurt, waarmee wordt voorkomen dat mensen met kleinere zorg- en ondersteuningsvragen op den duur zwaardere zorg nodig hebben. De door het integraal zorgakkoord ingezette lijn wordt volledig ondersteund en waar mogelijk verder kracht bij gezet.

- Om de eerstelijns toekomstbestendig te houden wordt de 'poortwachtersfunctie' (direct toegankelijk voor een patiënt en doorverwijzen naar de tweedelijns) uitgebreid naar andere eerstelijnszorgverleners, zoals apothekers en fysiotherapeuten. Dit om de werkdruk onder huisartsen te verlagen.
- In het IZA zijn ruime middelen beschikbaar gesteld voor 'meer tijd voor de patiënt'. Het is zaak dat deze goed worden besteed, zodat hierdoor een zwaardere zorgvraag kan worden voorkomen.
- We stimuleren de samenwerking tussen huisartsen en andere eerstelijnszorgprofessionals in regionale zorgnetwerken.

Als je acuut zorg nodig hebt, wil je zo snel mogelijk op de juiste manier door de juiste zorgprofessional geholpen worden. Die zorg moet voldoen aan minimale kwaliteitseisen. Ook is het van belang dat mensen weten waar zij het best terecht kunnen met hun zorgvragen, bijvoorbeeld door digitale ondersteuning.

- Kwaliteitseisen, zoals de aanwezigheid van een arts met ten minste een jaar klinische werkervaring op een spoedeisende hulp, moeten nageleefd worden en de relevante toezichthouders dienen hier ook op te handhaven.
- Om ervoor te zorgen dat mensen op de juiste plek terechtkomen wordt er in elke regio in Nederland een zorgcoördinatiecentrum opgezet. Zowel patiënten als zorgverleners kunnen hier terecht met hun vragen, waarna zij zo snel mogelijk op de juiste manier geholpen worden. Dit geldt voor zowel fysieke als mentale zorg en voorkomt onnodige opnames op de spoedeisende hulp of overbodig gebruik van 112.
- Door middel van bewustwordingscampagnes zorgen we ervoor dat mensen beter kunnen inschatten wanneer aanspraak gemaakt moet worden op spoedzorg op een SEH of huisartsenpost en wanneer zaken via digitale ondersteuning of anderszins verholpen kunnen worden.

Over goede zorg beslissen we samen

D66 pleit voor meer tijd, ruimte en vertrouwen voor professionals en patiënten om samen tot oplossingen te komen en heeft zich hier de afgelopen jaren met succes voor ingezet. Samen beslissen heeft namelijk vele voordelen: mensen in de zorg voelen meer waardering en de patiënt krijgt meer keuzevrijheid en is tevredener. Samen beslissen betekent ook dat de zorg is toegesneden op iemands gender en/of culturele achtergrond.

- De vergoeding van zorg wordt gebaseerd op de toegevoegde waarde voor de patiënt en niet op het aantal behandelingen.
- Patiëntenrechten zoals autonomie en toegang tot digitale zorg versterken we, bijvoorbeeld door deze uitgebreider op te nemen in de Wet op de geneeskundige behandelovereenkomst (wgbo) of in andere wetten.
- Omdat netwerkzorg en samenwerking tussen zorginstelling en -professionals de norm worden en patiënten dus door steeds meer hulpverleners worden gezien is het zaak dat daarbij, mede door inzet van digitalisering en gegevensuitwisseling, een patiënt altijd makkelijk met een zorgverlener kan blijven schakelen.
- Samen beslissen gaat verder dan de spreekkamer. Patiënten moeten (via vertegenwoordigende organisaties) mede vorm kunnen geven aan hoe de zorg is ingericht. We versterken daarom de formele positie van patiëntenorganisaties. Financiering voor patiëntenorganisaties en hun koepels wordt uitgebreid.
- Een tolkenvoorziening wordt breed toegankelijk in de huisartsenzorg.
- Organisaties die lhtbiq+-rechten betwisten of taboes opwerpen rondom (de toegang tot) abortus ontvangen geen subsidie meer.
- Van de patiënt mogen we ook verwachten dat afspraken worden nagekomen. Als een zorgverlener voor niets zit te wachten is dat verspilling van tijd en geld. We voeren daarom een no-show-boete in voor mensen die zonder goede reden niet komen opdagen.

Nieuwe energie voor de jeugdzorg

Kinderen verdienen gelijke kansen op een goede start. Maar soms is extra hulp bij het opvoeden nodig. Bijvoorbeeld bij opvoedvragen, een trauma of een scheiding van de ouders. Sommige kinderen worden geboren met een (psychische) aandoening of krijgen er een in hun jeugd. Helaas lopen veel kinderen, jongeren en ouders vast als zij gespecialiseerde hulp nodig hebben. Vanuit het oogpunt van kansengelijkheid is dat onverteerbaar.

- Wijkteams moeten gezinnen ondersteunen. De teams moeten ervoor zorgen dat alle betrokken instanties en specialisten samen werken aan de beste oplossing, maar dat er voor de ouders en het kind één blijvend aanspreekpunt is. Zo zorgen we ervoor dat uithuisplaatsing alleen als uiterste maatregel genomen hoeft te worden en de onderliggende oorzaken van problemen in een gezin eerst worden aangepakt.
- Als jongeren dat willen, bieden we jeugdzorg tot 21 jaar, die geleidelijk wordt afgebouwd vanaf achttien jaar. Zo voorkomen we een abrupt stoppen van de begeleiding als iemand achttien

wordt. D66 accepteert het niet dat jongeren dak- of thuisloos raken op hun achttiende, omdat de jeugdzorg stopt. We investeren ook structureel om jongvolwassenen met psychische klachten mee te laten doen in de samenleving.

- De gesloten jeugdzorg wordt verder afgebouwd. Jongeren met problemen kunnen beter binnen het gezin of in een vrije omgeving geholpen worden. In de tussentijd willen we werken aan een goede rechtspositie voor jongeren die nog in een gesloten jeugdinstelling zitten, zoals een recht op inspraak en zak- en kleedgeld.
- Ieder kind moet zichzelf kunnen zijn, ook als dat kind een Autisme Spectrum Stoornis heeft. Daarbij past een kritische benadering van therapieën die kinderen autistisch gedrag proberen af te leren of beweren te genezen, zeker als dat gebeurt door onbevoegden of met behandelingen van onbewezen effectiviteit.
- Gemeenten moeten voldoende geld hebben om de jeugdzorg goed te kunnen regelen. Daarom gaan we samen met gemeenten aan de slag gaan met de Hervormingsagenda om de jeugdzorg toekomstbestendig te maken.
- Als specialistische jeugdzorg nodig is moet de zorg goed geregeld zijn. D66 maakt hier onderscheid tussen weinig voorkomende en veel voorkomende jeugdzorg. Bij weinig voorkomende zorg wordt op landelijk niveau gezorgd voor een dekkend aanbod. Voor de vaker voorkomende jeugdzorg wordt op regioniveau gezorgd voor voldoende aanbod en een visie op regionale samenwerking.
- Bij vormen van jeugdhulp die vaker voorkomen, zoals kindbescherming, gesloten jeugdhulp en pleegzorg of gezinshuizen is het van belang dat gemeenten binnen een regio goed samenwerken. Daarvoor is vereenvoudiging nodig van alle verschillende regio-indelingen. De samenwerking tussen regio's moet door de VNG worden gecoördineerd.
- D66 wil dat de jeugd-ggz beter aansluit op de ggz voor volwassenen. Daar past bij dat de jeugd-ggz centraler wordt ingekocht en op termijn door de zorgverzekeraar. Een belangrijke voorwaarde daarbij is dat we vasthouden aan het principe dat overal in de zorg zou moeten gelden: ouders en kinderen hebben één duidelijk aanspreekpunt en plan, ook als ze gebruikmaken van verschillende zorgvormen.
- In Nederland worden jaarlijks 119.000 kinderen slachtoffer van mishandeling. Het is belangrijk dat de overheid leert van succesvol beleid in het buitenland. Hulp aan slachtoffers van huiselijk geweld, seksueel geweld en kindermishandeling dient op landelijk niveau te worden ingekocht als complexe jeugdhulp. Hulp is nodig voor slachtoffers, getuigen en plegers van geweld.

Toegang tot zorg voor iedereen

Mensen met een beperking verdienen dezelfde kansen als ieder ander om mee te doen aan de samenleving. Daar moeten we onze samenleving op inrichten. D66 zet zich in voor een inclusieve samenleving waarin iedereen kan deelnemen. Dat vraagt iets van ons als maatschappij. Vaak maken we de samenleving met een klein gebaar toegankelijker voor iedereen.

- Ga bij aanvragen voor hulp, hulpmiddelen en uitkeringen en dergelijke uit van vertrouwen en van wat de mensen zelf aangeven nodig te hebben.
- Mensen zijn niet altijd gebaat bij verder gespecialiseerde zorg. Het kan beter zijn om de zorg zoveel als mogelijk in de vertrouwde thuissituatie te verlenen en het gezin daarbij goed te ondersteunen.
- Zorg voor mensen met een beperking moet minder een zorgkarakter krijgen, maar meer gaan over de kwaliteit van leven. Hiervoor is een bredere samenwerking in het netwerk om mensen heen nodig, zoals de zorgaanbieder, gemeente, vrijwilligers en familie.
- Gezinnen met een kind met een ernstige verstandelijke en meervoudige beperking kunnen een hulpverlener krijgen die hen als vast aanspreekpunt bijstaat. Ouders weten wat het beste is voor hun kind. De wensen van de ouders en het kind staan centraal.
- Mensen met een beperking verdienen geen wantrouwen. Bij een langdurige beperking hoeven mensen niet jaarlijks bewijslast aan te voeren om de gewenste hulp te verkrijgen.
- De groep gehandicapten die intensieve zorg nodig heeft, vergrijst ook. De toename van medische problemen bij deze groep blijft vaak onderbelicht. Ook wordt de zorg voor de mantelzorger vaak te zwaar. Zij moeten meer ondersteuning krijgen en zorginstellingen moeten tijdig het gesprek aangaan om eventuele toekomstige problemen op te vangen.
- Mensen met een licht verstandelijke beperking (LVB) moeten beter gefaciliteerd worden om digitaal mee te kunnen komen. De kwaliteit van leven kan worden verhoogd als mensen digitaal kunnen participeren. D66 wil dat bestaande hulplijnen beter vindbaarder worden en de Informatiepunten Digitale Overheid beter worden toegerust voor deze doelgroep.
- Mensen met een beperking hebben ook recht op liefde en seksualiteit. Sekszorg moet daarom breder beschikbaar worden gesteld.
- We willen meer aandacht voor gender, sekse en etniciteit in de zorg en het onderzoek naar gezondheid.

Vrij zijn om zelf zorg te kiezen

D66 vindt het belangrijk dat mensen zelf regie hebben op hun leven. Ook als zij zorg nodig hebben. Helaas zit het persoonsgebonden budget nu in de knel. Enerzijds door sturing op zorg in natura door verzekeraars en gemeenten. Anderzijds door de enorme administratieve lasten. D66 wil dat het vertrouwen in de pgb-houder weer voorop staat, zonder daarbij naïef te zijn.

- De keuze voor zorg in natura of een pgb mag nooit worden opgedrongen door een verzekeraar, gemeente of zorgaanbieder. De inzet van een onafhankelijke cliëntondersteuner moet hierbij helpen. Nieuwe pgb-houders kunnen via een introductie kennismaken met het pgb-houderschap.
- We maken de overgang naar een systeem gebaseerd op de gedachte dat het zorgplan gelijk is aan de planning en de realisatie. Op basis van de facturen kan gemakkelijk gedeclareerd worden. Dit scheelt de pgb-houder veel administratieve handelingen.
- Tegenover deze versoepeling staan maatregelen om hard op te treden in het geval van fraude. Fraude via pgb's door dubieuze bemiddelingskantoren en zorgaanbieders moet sterk verminderen. De opsporing van fraude moet zich richten op de bemiddelingsbureaus en zorgaanbieders in plaats van op de budgethouders zelf.
- D66 wil ruimte en ondersteuning bieden om woon/zorginitiatieven van ouders van kinderen met een intensieve zorgvraag op te zetten. Lokaal, regionaal en landelijk.

Minder wachtlijsten voor psychische zorg

Als je psychische of psychiatrische zorg nodig hebt, moet je erop kunnen rekenen dat je tijdig goede zorg kan ontvangen. Sinds de coronacrisis worstelen meer mensen, waaronder veel jongeren, met hun mentale gezondheid. We moeten innoveren in de ggz zodat mensen met een lichte zorgvraag snel en laagdrempelig terecht kunnen. We moeten beter onderscheid kunnen maken tussen lichte en zware zorgvragen. Ook zetten we in op preventie en het doorbreken van het taboe op psychische problemen. Dit verlaagt de druk op de wachtlijsten, zodat er tijd en ruimte ontstaat om goede kwaliteit zorg te bieden.

De afgelopen jaren kampt de ggz met grote personeelstekorten en oplopende wachtlijsten. Daardoor krijgen veel patiënten niet de zorg die ze nodig hebben, of moeten ze daar heel lang op wachten. Dat moet anders.

- Er komt een centrale of regionale regie op wachtlijsten zodat ggz-aanbieders samen kijken waar de beste behandeling moet plaatsvinden. Dit verbetert de doorstroom en voorkomt dat mensen dubbel of verkeerd op wachtlijsten staan.
- Indien mensen door de basis ggz doorverwezen worden naar gespecialiseerde ggz, kunnen zij alsnog op een wachtlijst terechtkomen. In dat geval dient de basis ggz de zorg voort te blijven zetten tot de zorg bij de gespecialiseerde ggz van start gaat. Mensen met een hulpvraag mogen niet zonder hulp komen te zitten wanneer zij doorverwezen worden.
- We gaan meer werken met prehabilitatie voor mensen die op de wachtlijst staan voor de ggz. Dit betekent dat zij middelen aangereikt krijgen om zelf alvast aan de slag te gaan met hun mentaal welzijn.
- Om suïcide te voorkomen moet alle beschikbare hulp via zorg, schuldhulpverlening en werkgever goed bereikbaar zijn. Ook moet de bereikbaarheid en herkenbaarheid van de hulplijn voor Nederlanders die rondlopen met zelfmoordgedachten goed zijn. Daar investeren we in.
- In de psychiatrie werken nu te veel mensen als zelfstandige. Daardoor zijn crisiszorg en andere diensten bijvoorbeeld 's avonds of in het weekend niet goed te vullen. De druk bij psychiaters in loondienst loopt op. Daarom wil D66 het werk in loondienst aantrekkelijker maken en tegelijkertijd oneigenlijk zzp-schap tegengaan.
- Op dit moment is het voor zorgaanbieders financieel aantrekkelijk zich vooral te richten op patiënten met minder zware problemen. Zo zijn patiënten met zwaardere klachten de dupe. Daarom moet de manier van bekostiging veranderen. De bekostiging van de zorg moet aansluiten bij de complexe problemen die nu eenmaal voorkomen in de ggz.
- D66 wil dat ook familie en naasten worden ondersteund, bijvoorbeeld met educatie, zodat zij beter kunnen omgaan met de situatie.
- Voor (jonge) mensen met een psychische aandoening en uitgesproken euthanasiewens moet tijdig passende hulp beschikbaar zijn.

Zorg voor de patiënt ook in de toekomst

We lopen tegen de grenzen van de zorg aan. Als we niets doen dan werkt in 2040 één op de vier mensen in de zorg en betalen we ruim €9000 per persoon per jaar aan zorg. Dat is meer dan we nu uitgeven aan onderwijs, veiligheid en ontwikkelingssamenwerking bij elkaar opgeteld. Daarvoor hebben we de mensen niet en het is niet alleen financieel onhoudbaar, het is ook maatschappelijk onwenselijk. Door een combinatie van samenwerking, passende zorg, preventie en eerlijke eigen bijdragen, zorgen wij ervoor dat de zorg ook in de toekomst beschikbaar blijft.

We selecteren op zinnige zorg

Iedereen heeft recht op kwalitatief goede zorg die bewezen effectief is. Om een ieders gezondheid zo goed mogelijk te dienen is het zaak dat we nadenken over de meerwaarde van specifieke zorg in relatie tot de patiënt, ongeacht de belangen van arts, farmaceut of een andere derde partij. Dat betekent dus dat we zorg die zelden effectief of zelfs bewezen niet-effectief is moeten schrappen uit het pakket.

- Zorgverleners gaan zelf vaker evalueren welke behandelmethoden niet of niet langer (kosten) effectief zijn. Hiervoor komt meer aandacht in de opleidingen. Ziekenhuizen moeten bovendien gemakkelijker onderling de resultaten van hun behandelingen kunnen vergelijken.
- Zorg die niet langer voldoet aan de stand van de wetenschap en praktijk wordt niet meer vergoed. Zo komen we tot een beter, effectiever basispakket. Daarbij bieden we zorgverzekeraars meer mogelijkheden te sturen op zinnige zorg bij de zorginkoop vooraf en bij de vergoeding achteraf.
- Richtlijnen en kwaliteitskaders worden explicieter, vollediger, moderner en met meer democratisch draagvlak opgesteld. Hiervoor komt een wettelijke borging van dit proces door middel van een 'kaderwet richtlijnen'.
- We investeren in de onderbouwing van de toegevoegde waarde van behandelingen, waarbij duidelijk moet worden gemaakt bij welk percentage van de patiënten een bepaalde behandeling ongeveer zin heeft. Aan de hand van data uit de praktijk en wetenschap kunnen we dit steeds beter onderbouwen.
- Om onderzoek naar de (kosten)effectiviteit van behandelingen te verbeteren, worden deze gegevens beter gestandaardiseerd en breder toegankelijk voor onderzoekers. We breiden het Zorginstituut uit, zodat het jaarlijks meer specifieke behandelingen kan toetsen op (kosten)effectiviteit en daar transparant over is. De politiek moet die rol van het Zorginstituut bewaken en versterken. Naast (kosten)effectiviteit wordt voor pakketbeheer ook gekeken naar duurzaamheid en (marginale) impact op milieu.

- Het programma Zorgevaluatie en Gepast Gebruik wordt uitgebreid naar de ggz, huisartsenzorg en langdurige zorg. Zodat ook daar de zorg effectiever en beter wetenschappelijk onderbouwd wordt.
- Wij willen een eenduidige landelijke toetsing van dure medische technologie. Het is lang niet altijd duidelijk of een technologische vernieuwing waarde toevoegt voor de patiënt. Het Zorginstituut zal de minister hiervoor adviseren over mogelijke toelating tot het pakket.

Medisch specialisten weer in loondienst

De afgelopen jaren zijn eerste stappen gezet om te voorkomen dat we steeds méér zorg gingen gebruiken, terwijl dit niet nodig was voor onze gezondheid. Maar we zijn er nog niet. Het zorgstelsel bevat prikkels om zorg te verlenen, om andere redenen dan het belang van de patiënt. Daarom zetten we de patiënt op één en wordt de kwaliteit van zorg leidend in de prijs die ervoor moet worden betaald.

- Zorgverleners en behandelaars moeten zich kunnen richten op de best passende zorg. Er moet meer ruimte komen voor patiënten en professionals om samen te beslissen over behandelingen op basis van gelijke informatie, met voldoende tijd om hierover met elkaar in gesprek te gaan.
- Een financiële prikkel om veel behandelingen uit te voeren rijmt, niet met het streven de best passende zorg te leveren. Daarom gaan alle medisch specialisten in loondienst van een ziekenhuis werken en komen onder de wet normering topinkomens.
- Tarieven worden minder op productie gebaseerd en meer op uitkomsten en kwaliteit van de behandeling.
- De Nederlandse Zorgautoriteit (NZa) kan een verschuiving van de tweedelijnszorg naar de eerste lijn stimuleren door behandelingen, die beter in de huisartsenpraktijk kunnen worden verricht, alleen nog te vergoeden voor het eerstelijnsstarief.

Een overheid met regie in de zorg

De markt waarin onze zorgaanbieders en zorgverleners opereren, moet eerlijk en efficiënt zijn. Bij de zorg spelen publieke belangen een grote rol. Dit vraagt daarom goede sturing vanuit de overheid om deze belangen te beschermen.

- We versterken de rol van de NZa en andere toezichthouders. De NZa moet op tijd ingrijpen bij het niet naleven van de zorgplicht door zorgverzekeraars. Zo was het zorgaanbod in de

complexe ggz de afgelopen jaren niet op orde. Ook in krimpregio's moet voldoende kwalitatief hoogwaardig zorgaanbod gegarandeerd zijn.

- De NZa gaat kritischer kijken als kleine zorgaanbieders afhankelijk zijn van één dominante verzekeraar of als een zorgaanbieder in een regio zo dominant is dat verzekeraars niet om deze aanbieder heen kunnen. Ongeacht de marktomstandigheden moeten zorg dichtbij de patiënt, innovatie en samenwerking worden gestimuleerd.
- We continueren de inzet op een grotere buffercapaciteit in de zorg. Zo krijgen we een wendbaar zorgsysteem dat sneller kan inspelen op een grotere vraag. Bijvoorbeeld met goed getrainde verpleegkundigen die flexibel kunnen worden ingezet als opschaling nodig is. Ook wordt er een landelijk triageprotocol voor de IC vastgesteld.
- Zorgverzekeraars krijgen meer financiële compensatie om mensen met hoge zorgkosten te verzekeren. Zo creëren we een gelijk speelveld en zorgen we dat verzekeraars zich beter kunnen richten op goede zorginkoop.
- Om beter te kunnen samenwerken, meer in te zetten op preventie en de kwaliteit van zorg te verbeteren is het van belang dat zorgverzekeraars hierover afspraken kunnen maken met zorgaanbieders. Zorgverzekeraars moeten transparant zijn over hun inkoopproces. Wij gaan zorgverzekeraars harder afrekenen op het onvoldoende inkopen van zorg.
- Zorgverzekeraars moeten paal en perk kunnen stellen aan het vergoeden van ongecontracteerde zorg in bijvoorbeeld de ggz en de wijkverpleging. Zo verbetert de kwaliteit van de zorg in het belang van de patiënt en kun je van dezelfde middelen meer zorg verlenen.

Eerlijke en solidaire eigen bijdragen

De zorg levert ons veel op zoals een goede gezondheid en de mogelijkheid om je leven te kunnen leiden ondanks bepaalde aandoeningen. Jaarlijks betalen wij daar nu ruim 100 miljard euro voor. Deze kosten moeten we op een eerlijke en solidaire manier blijven verdelen.

- We bevrozen het eigen risico op €385.
- De afgelopen periode zijn stappen gezet om het eigen risico slimmer in te richten. In plaats van direct het volledig eigen risico van €385 per jaar kwijt te zijn, geldt nu dat voor diverse behandelingen maximaal €150 wordt geïnd. De komende jaren verbeteren we dit systeem.
- We zorgen ervoor dat de eigen bijdragen in de ouderenzorg meer op elkaar gaan lijken. Zo worden deze niet leidend voor de zorg die mensen kiezen.
- We voorkomen dat mensen soms voor minder zorg méér gaan betalen, de zogenoemde zorgval.
- D66 wil een inkomensafhankelijke eigen bijdrage vragen van mensen die wijkverpleging ontvangen, om meer aansluiting te hebben bij de Wet langdurige zorg.

- De Wet Maatschappelijke Ondersteuning (Wmo) stelt de zorgbehoefte expliciet centraal. D66 wil dat kwetsbaren de zorg krijgen die zij nodig hebben, maar ook dat gemeenten aan die zorgbehoefte kunnen voldoen. De financiering van de Wmo moet worden herbezien. Wij vinden een inkomensafhankelijk gedeelte in de eigen betaling voor de Wmo gerechtvaardigd. Kwetsbare ouderen met een laag inkomen willen we op deze manier zoveel mogelijk ontzien.
- De klimaatvoetafdruk in de zorg moet omlaag. Die is nu bijna 8 procent van de totale nationale CO₂-uitstoot. Dit is niet alleen beter voor het klimaat maar ook voor de financiële houdbaarheid van (grote) zorgaanbieders. Er zijn grote stappen te zetten op bijvoorbeeld het voorkomen van onnodig weggooien en verbranden van producten die maar één keer worden gebruikt, het voorkomen van voedselverspilling of het voorkomen van verspilling van medicijnen. D66 wil daarom de Green Deal Duurzame Zorg blijven ondersteunen en Europese samenwerking op het gebied van verduurzaming in en door de zorg aanmoedigen.

Grip op geneesmiddelen

Waar vroeger ziektes en aandoeningen onbehandelbaar of ongeneeslijk waren, zijn er door medisch wetenschappelijk onderzoek en vooruitgang medicijnen die een goed leven met een ziekte mogelijk maken. Dat is een zegen. Wel zien we dat er soms excessieve winsten worden gemaakt, dat medicijntekorten oplopen en kosten per patiënt per jaar soms de miljoen euro passeren. Dat kan beter.

Door een wereldwijd toenemende vraag, kwetsbare aanvoerroutes en schaarste aan grondstoffen kunnen er tekorten ontstaan in medicijnen. Dit kan erg vervelend zijn voor patiënten, apothekers en dokters en moet zoveel mogelijk voorkomen worden.

- Om niet te afhankelijk te zijn van bepaalde medicatie/leveranciers moeten verzekeraars hun preferentiebeleid tegen het licht houden zodat (tijdelijke) tekorten zo veel mogelijk voorkomen kunnen worden.
- We maken doorgeleverde bereiding, waarbij een apotheek medicatie bereidt en doorlevert aan andere apothekers, mogelijk.
- Er komt meer grip op de beschikbaarheid van genees- en hulpmiddelen. In de coronacrisis bleek dat we te afhankelijk zijn van landen als India en China. Voor essentiële genees- en hulpmiddelen werken we op Europees niveau toe naar eigen productie en een basisvoorraad. Voor hulpmiddelen ligt deze verantwoordelijkheid bij de overheid. We willen dat draaiboeken voor verschillende soorten gezondheids crises regelmatig worden geüpdatet, waarbij ook in

kaart wordt gebracht welke hulpmiddelen fundamenteel zijn. We leggen voorraadverplichtingen op zodat in geval van een (tijdelijk) tekort men in ieder geval in staat is om de eerste paar weken medicatie te blijven leveren.

- We maken heruitgifte van ongebruikte medicijnen makkelijker. Als mensen hun ongeopende medicijnverpakkingen kunnen inleveren bij de apotheek en die het vervolgens weer aan een andere patiënt kan uitgeven, zetten we zowel stappen op het gebied van beschikbaarheid, kosten als duurzaamheid.

Nieuwe medicatie kan veel betekenen voor patiënten en wij willen optimaal gebruik maken van innovatie op dit terrein. Tegelijkertijd wordt deze medicatie wel steeds duurder. Door gezamenlijke Europese onderhandelingen, betere inzet van onze kennis- en onderzoeksinstellingen en slimmer voorschrijven zorgen wij ervoor dat geneesmiddelen nu en in de toekomst tegen een maatschappelijk aanvaardbare prijs beschikbaar zijn.

- De hoge winsten van farmaceuten zijn niet verdedigbaar. Bedrijven moeten inzicht geven in de kosten die zij daadwerkelijk maken voor het onderzoek, de ontwikkeling en de productie van hun geneesmiddelen.
- In Europees verband bundelen we de krachten om te onderhandelen met farmaceuten. We scherpen het patentrecht aan door kritischer te toetsen of een middel wel echt 'nieuw' is en of een medicijn wel echt een weesgeneesmiddel is. Nederland moet hierop aandringen bij de verantwoordelijke Europese autoriteiten.
- Exorbitante prijsverhogingen worden wettelijk aan banden gelegd.
- De eigen bijdrage voor medicijnen is sinds 2019 gemaximeerd op €250. Wij houden dit in stand.
- Onderhandelingen die gaan over patiëntbelangen moeten transparant zijn. Alleen zo kunnen we beoordelen of het prijskaartje van een duur nieuw geneesmiddel past bij de meerwaarde voor de patiënt.
- Publiek geld kan een grotere rol spelen in de doorontwikkeling van geneeskunde. Door als overheid meer bereidheid te tonen tot financiering van langlopende trajecten dwingen we lagere kosten af én geven we een publieke impuls aan de nationale wetenschap. Daarbij accepteren we dat dit gepaard gaat met een bepaald risico als overheid. Dit geldt ook voor onderzoek dat van groot belang is voor onze gezondheid, maar privaat niet wordt gedaan omdat er geen winst mee valt te maken.

Anticonceptie voor iedereen toegankelijk

In Nederland moet de gewenste vorm van anticonceptie voor iedereen beschikbaar zijn. Seksuele gezondheid is een groot goed. Bij gezinsvorming en zwangerschap moet zelfbeschikking voorop staan. We hechten veel waarde aan de toegankelijkheid van anticonceptie. D66 wil daarom dat de overheid anticonceptie vergoedt.

- Iedereen krijgt de anticonceptie aan de toonbank gratis mee. De apotheker declareert vervolgens de kosten bij de overheid. We onderzoeken of de anticonceptiepil ook bij de drogist verkrijgbaar kan worden gemaakt.
- We vergoeden IVF bij draagmoederschap.
- We stimuleren onderzoek naar vernieuwende vormen van anticonceptie, zoals de mannenpil, en niet-hormonale anticonceptie voor vrouwen.

Energie om elke dag gezond te starten

Waar je wieg staat, je sekse, welke opleiding je hebt gedaan en hoeveel inkomen je hebt; het maakt verschil voor je gezondheid. In Nederland zijn grote verschillen in de gezondheid van groepen mensen. Dat is onaanvaardbaar. Hittegolven zijn erger in de stad, waar mensen hun huis niet koel kunnen houden. En woon je dicht bij een plek waar veel met bestrijdingsmiddelen wordt gewerkt, dan kan dat ook gevolgen hebben voor je gezondheid. Om dit aan te pakken, kijken we vooral buiten de zorg: minder armoede, betere woningen, minder bestrijdingsmiddelen. Binnen de zorg versterken we bijvoorbeeld de plekken waar je zonder doorverwijzing heen kunt - zoals de huisarts -, breiden we bevolkingsonderzoeken uit, verbeteren we de programma's voor vaccinatie en zetten we in op preventie en het aanbieden van leefstijlinterventieprogramma's.

We investeren in onze gezondheid

Voor een bredere blik op gezondheid moeten de financiering en samenwerking in de zorg anders. Er bestaan nu weinig prikkels om in preventie te investeren, omdat degene die de investering doet niet profiteert van de daling in zorguitgaven. Door meer te investeren, kunnen we sociale en medische problemen vroeger signaleren en in samenhang aanpakken. Een lager inkomen mag bovendien geen belemmering zijn voor een gezonde leefstijl. Ook hoe je een woonwijk ontwerpt, maakt nogal verschil. Met alleen maar parkeerplaatsen en bushaltes? Of juist met fietspaden, wandelroutes en skeeler- en mountainbikeroutes? Wij kiezen voor het laatste.

- We investeren extra in preventie, sport en bewegen.
- Een groene omgeving waarin beweging wordt gestimuleerd, levert een bijdrage aan de gezondheid van alle Nederlanders. Gemeenten zijn verantwoordelijk voor de verdere invulling van dit beleid, waarbij gebruikers van de openbare ruimte worden betrokken.
- 'Gezondheid' wordt onderdeel van bestemmings- en bouwplannen van gemeenten. Hoe gemeenten dit uitvoeren, ligt bij de lokale overheid. Deze investeringen in de openbare ruimte wegen op de lange termijn ruimschoots op tegen de kosten. Bovendien beperken ze de stijgende zorgkosten.
- Om de volksgezondheid beter te borgen en gezondheidsverschillen te verkleinen, is de afgelopen tijd het stelsel van publieke gezondheidszorg versterkt. Deze versterking, bijvoorbeeld op het gebied van de pandemisch paraatheid voor nieuwe infectieziekten, moet worden verankerd.
- We willen het stelsel van publieke gezondheidszorg verder verstevigen door verbetering van de

data-infrastructuur (op lokaal en landelijk niveau, zodat je bijvoorbeeld weet in welke wijk welke gezondheidsklachten veel voorkomen) en een robuustere organisatie om de uitdagingen van de volksgezondheid de komende jaren beter aan te kunnen.

- We zorgen voor een nationale coördinatie rondom de invoering van lokale preventieprogramma's. Door middel van signalering, opschaling en gereed maken voor invoering zorgen we ervoor dat succesvolle lokale innovaties zo snel mogelijk landelijk ingevoerd worden.
- De wettelijke taak van gemeenten om te werken aan de gezondheid van hun inwoners wordt versterkt. Gemeenten kunnen samen met GGD, zorgverzekeraars en welzijnsorganisaties sociale en medische problemen in samenhang aanpakken.
- D66 wil werken aan gezondheid door te investeren in gezonde leefbare huisvesting en in betere luchtkwaliteit, door te zorgen voor goed openbaar vervoer en door steden voetganger- en fietsvriendelijk te maken. We geven gemeenten de (ruimtelijke) instrumenten om meer grip te krijgen op het aanbod aan ongezond eten.
- Ook bij behandeling en herstel van ziekten zetten we in op gezondheid in brede zin. Bijvoorbeeld in de kankerzorg. In 2023 leven er ruim 800.000 mensen met en na kanker. Zij verdienen vanaf het begin van de behandeling ook hulp bij zaken zoals algemeen welzijn, werk en inkomen.
- In de komende periode zetten we stappen om gezondheidsdoelen in de Wet publieke gezondheid op te nemen. Hierbij wordt gekeken naar duidelijk afgebakende en impactvolle doelen. Parallel aan deze ontwikkeling wordt geïnvesteerd aan de meetbaarheid van deze doelen en wordt data uitwisseling op het gebied van publieke gezondheidszorg verbeterd zodat beleidsmakers in staat zijn betere keuzes te maken.
- We maken optimaal gebruik van het bestaande aanbod van bevolkingsonderzoeken en breiden deze waar mogelijk en zinnig uit.
- De recente uitbreiding van de zorg rondom het hiv-preventiemiddel PrEP wordt doorgezet. Dat betekent dat alle mannen die hiervoor in aanmerking komen zich kunnen melden bij de lokale GGD die vervolgens de noodzakelijke testen, consulten en begeleiding verzorgt. D66 zet zich in voor de maatschappelijke acceptatie van personen met hiv.

Vrij zijn om elke dag gezond te kiezen

De beste kans op een gezond leven bestaat uit goed eten, voldoende bewegen, niet roken en beperkte alcoholconsumptie. Maar op dit moment is onze samenleving zo ingericht dat ongezonde keuzes vaak aantrekkelijk zijn. Fabrikanten stoppen te veel suiker in hun producten en gezonde keuzes zijn moeilijker voorhanden of duurder dan ongezonde alternatieven. D66 wil de gezonde keuze de gemakkelijke keuze maken.

- We verhogen de belasting op suikerhoudende dranken naar Brits voorbeeld en onderzoeken een algemene suikerbelasting. Het effect is dat fabrikanten frisdrank met minder suiker maken.
- We stimuleren een voedselomgeving die het makkelijk en aantrekkelijk maakt om gezonde en duurzame voeding te kopen. De btw op groente en fruit gaat naar nul.
- Omdat afspraken met producenten over de maximale hoeveelheid zout, suiker en vet in producten de afgelopen jaren te weinig hebben opgeleverd, worden - bij voorkeur in Europees verband - wettelijke verplichtingen gemaakt.
- We verhogen de accijns op tabak. Voor de verkoop van tabak en rookwaren wordt een vergunning verplicht. Deze vergunning kan alleen worden verleend aan tabaksspecialisten. Daarmee willen we werken aan een rookvrije generatie.
- Voor e-sigaretten en voor vapes gaan dezelfde regels gelden als voor gewone sigaretten. We voeren een verbruiksbelasting in op e-sigaretten. Smaakjes worden verboden.
- Om gezondheidsschade door meerooken tegen te gaan, gaan we door met het instellen van rook- en vapeverboden in de openbare ruimte, waaronder ook bij sportparken, speelplekken, stadions en rond de ingang van ziekenhuizen en verpleeghuizen.

Vroeg hulp bij psychische problemen

Een deel van de mensen die in aanraking komt met de GGZ heeft maatschappelijke problemen. Denk hierbij bijvoorbeeld aan schulden, discriminatie en eenzaamheid. De maatschappelijke problemen en de psychische aandoeningen beïnvloeden elkaar over en weer in negatieve zin. We moeten deze problemen herkennen, erkennen en aanpakken. Dit voorkomt dat psychische problemen uitgroeien tot ernstige, chronische aandoeningen of crisissituaties.

- In het landelijk preventieakkoord blijft ruime aandacht voor mentale gezondheid, met aandacht voor het vergroten van de mentale vaardigheden van jongeren door onderwijs en sport, inzet op vroege signalering van psychische problemen bij jongeren en verslavingspreventie bij risicogroepen.
- We zetten in op nazorg, om te voorkomen dat iemand terugvalt na een traject in de GGZ. We willen GGZ-instellingen en zorgverzekeraars stimuleren meer te innoveren op het gebied van nazorg mogelijkheden. Nazorg kan ook plaatsvinden door begeleiding in de eerstelijnszorg, of bij een herstelacademie als laagdrempelige opvang voor mensen die intensief willen werken aan herstel.
- Om de kennis in de eerstelijnszorg te vergroten, komt er een uitgebreide consultatiefunctie voor de ggz en verslavingszorg.

Nog altijd ervaren mensen met psychische aandoeningen vooroordelen, sociale uitsluiting of simpelweg onbegrip. Dat belemmert hun kansen, hun vrijheid om mee te doen in de samenleving. Ook veel jongeren worstelen met mentale gezondheid. Door die problemen vroeg te bespreken en jongeren goede informatie te geven, kunnen we erger voorkomen.

- Aandacht voor psychische aandoeningen op de werkvloer is onverminderd nodig. We willen werkgevers stimuleren aandacht te hebben voor het voorkomen van stigma's en het bieden van goede hulp waar nodig. Dit kan door werknemers gedeeltelijk thuis te laten werken, flexibele werktijden te hanteren, sport en lichaamsbeweging te faciliteren en het gesprek over mentaal welzijn te normaliseren.
- Bij onderwijsinstellingen komt bijzondere aandacht voor psychische druk en studentenwelzijn. Taboes moeten worden doorbroken en tegelijkertijd moeten kinderen en jongeren handvatten aangereikt krijgen om veerkracht op te bouwen. Zo kunnen ze leren omgaan met stress en emotionele uitdagingen.
- Jongeren moeten eenvoudig en laagdrempelig met hun vragen over mentale gezondheid terechtkunnen bij een eerste aanspreekpunt zoals een luisterlijn.
- Maatschappelijke acceptatie kan gebaat zijn bij publieke aandacht, via publiekscampagnes die informeren en agenderen.

Een goede start voor de allerkleinsten

Goede gezondheid begint al voor de geboorte. Uit onderzoek blijkt dat de eerste duizend dagen vanaf het begin van de zwangerschap bepalend zijn voor de gezondheid en het welzijn van iemand op latere leeftijd, zowel psychisch als fysiek. Vijftien jaar geleden stierven er in Nederland veel meer baby's rond de geboorte. Door betere samenwerking tussen zorgverleners daalde de babysterfte sterk, maar die daling is inmiddels gestagneerd. Daarom zet D66 in op een gezonde start voor meer kinderen.

- We zetten het actieprogramma Kansrijke Start voort en maken het programma structureel beschikbaar in elke gemeente. Door aanstaande ouders in een kwetsbare situatie hulp en ondersteuning te geven, bieden we ieder kind de best mogelijke start van diens leven.
- Geboortezorg moet voor iedereen van hoge kwaliteit zijn. We vinden het belangrijk dat verloskundigen, kraamzorg, ziekenhuizen en jeugdzorg nog beter samenwerken zodat aanstaande ouders en kinderen de beste zorg krijgen. We stimuleren integrale geboortezorg, om deze samenwerking te bevorderen.

- Preconceptiezorg en preconceptie screening moeten laagdrempeliger en toegankelijker worden. We hebben speciaal aandacht voor groepen die deze zorg nog onvoldoende weet te bereiken.
- Als zij dat willen, krijgen zwangere mensen de informatie over alle ernstige chromosomale afwijkingen die uit de uitslag van de Niet-Invasieve Prenatale Test (NIPT) blijken.
- Bij een gezonde start van het leven hoort ook gezonde voeding. We ondersteunen ouders met het maken van gezonde keuzes voor hun kinderen, bijvoorbeeld door aandacht voor gezonde kinder- en babyproducten zonder toegevoegde zoetstoffen.
- Ouders die hun kinderen niet laten vaccineren, nemen levensgevaarlijke risico's met hun kinderen en met de kinderen van anderen. We zien een daling van de vaccinatiegraad onder baby's waardoor ziektes als de mazelen weer terugkomen. Door een hogere vaccinatiegraad wordt de kans op uitbraken van infectieziekten kleiner. Kinderopvangcentra krijgen daarom de mogelijkheid om niet-gevaccineerde kinderen te weigeren. Als de vaccinatiegraad onder de 90 procent daalt, willen wij een vaccinatieplicht voor kinderen die gebruikmaken van kinderopvang. We willen dat ouders kunnen kiezen voor verloskundigenpraktijken en kraamzorgorganisaties die uitsluitend werken met gevaccineerde medewerkers.

Energiek en zorgeloos ouder worden

Iedereen verdient de zorg en ondersteuning die past bij diens situatie. Het is belangrijk dat ouderen, zolang zij dat zelf willen en kunnen, regie hebben over hun eigen leven en in hun eigen omgeving. D66 maakt beslissingen rondom ziekte en gezondheid, en rondom leven en dood bespreekbaar door kwantiteit van leven niet gelijk te stellen aan kwaliteit. Door technologische ontwikkelingen en toenemende digitale vaardigheden zal ouder worden in de toekomst anders zijn dan nu. Wij moeten nu slimme keuzes maken zodat iedereen ouder kan worden op diens eigen manier. Daarvoor moeten we ook meer durven vragen van ouderen zelf in de voorbereiding op hun oude dag en in de bijdragen daaraan. Een goede woning op de goede plek kan het verschil maken tussen langer thuis wonen met hulp of opname in het verpleeghuis.

- Er komen meer seniorenwoningen. Iedere gemeente gaat zorgen voor het toevoegen van seniorenwoningen als verdichting van de bestaande buurten. Daarmee worden huizen gebouwd voor de mensen in de buurt die ouder worden en lokaal willen doorverhuizen.
- Naast nieuwbouw moeten bestaande woningen kunnen worden aangepast. Deze opgave ligt niet alleen bij de woningcorporaties maar ook bij gemeenten, projectontwikkelaars en investeerders. Voor ouderen (55+) moeten leeftijdsgebonden beperkingen van financieringsmogelijkheden voor de aanpassing van hun woning worden weggenomen.

- D66 vindt dat alle overheden zich maximaal moeten inspannen voor meer woon/zorgcombinaties. Gemeenten en het Rijk moeten stimuleren dat woningcorporaties, zorgorganisatie en welzijnsorganisatie samenwerken, zoals de Lange Leve Thuisflats.
- Om te voorkomen dat kleine gemeenten vanwege de aanzuigende werking afzien van de bouw van woonvoorzieningen, worden gemeenten gedwongen om regionaal eerlijke afspraken te maken over de verdeling van de bouwopgave van woon/zorgcombinaties.
- Initiatieven waarbij ouderen met vrijwilligers zorg en samenzijn lokaal organiseren, faciliteren we maximaal. Hulp vanuit het eigen netwerk en thuiszorg kunnen helpen voorkomen dat zwaardere hulp meteen nodig is. Zo houden mensen zelf keuzevrijheid over waar zij oud worden of wie hun huisarts is. Gemeenten moeten hier ruimte voor maken, evenals voor voldoende plekken voor tijdelijke opnames in verzorgingshuizen. Samenwerking met woningcorporaties is essentieel om deze keuzevrijheid voor ouderen met een bescheiden inkomen te verzekeren.
- Zorg buiten het verpleeghuis wordt de toekomst. De financiering van wonen en zorg wordt daarom op de lange termijn steeds verder gescheiden. Iedereen blijft verzekerd van dezelfde kwaliteit zorg, maar in verschillende woonvormen.
- Er komt ruimte voor nieuwe financieringsmogelijkheden, waarmee de overwaarde op het huis of pensioenvermogen ingezet kan worden voor levensloopbestendige aanpassingen aan woningen.
- Het verpleeghuis blijft een optie voor de groep ouderen die intensieve zorg in een zorginstelling nodig hebben, met name ook voor mensen met dementie. Deze zorg verdient het om plaats te vinden in een prettige (werk)omgeving. Gelukkig zijn er steeds meer en kwalitatief goede verpleeghuizen. Er komt een nationaal programma om verouderde verpleeghuizen te moderniseren.
- Voor de kwaliteit van leven in de zorg is lekker eten en meer keuzevrijheid daarin van groot belang. D66 investeert in beter eten dat past bij de smaak van de cliënt. Dat zorgt voor een beter welzijn, minder voedselverspilling en meer geluk.

Door de vergrijzing moeten steeds minder werkende mensen zorgen voor steeds meer ouderen. We moeten er alles aan doen om de zorg voor onze ouderen beter te maken. Dat doen we door nieuwe manieren te vinden die bijdrage aan de kwaliteit van leven.

- Gelukkig kunnen steeds meer ouderen overweg met een tablet of een computer. Zorginstellingen moeten ruimte krijgen in hun begroting om te investeren in technologische hulpmiddelen. Er moet budget zijn voor andere vormen van innovatie en arbeidsbesparende technologie, zoals robotica en domotica. Digitale zorg moet worden vastgelegd in richtlijnen. Waar nodig helpen we ouderen met digitale zorg, thuis of in verpleeghuizen.

- Wij willen dat gemeenten een financiële beloning krijgen om met goede preventieve ouderenzorg en meer acuut beschikbare thuiszorg te zorgen voor minder Wet langdurige zorg-indicaties.
- Thuiszorg moet op termijn uit de Wet Langdurige Zorg (wlz) en onder de Zorgverzekeringswet geregeld worden. Op die manier is de stap naar intensievere zorg vanuit de wijkverpleging gemakkelijker. Zorgverzekeraars hebben dan de verantwoordelijkheid de extramurale zorg goed te regelen.

Ouderen

D66 wil dat iedereen op een gezonde en prettige wijze van de oude dag kan genieten. Dankzij het klimaatticket en investeringen in kunst en cultuur kunnen ouderen voor een vaste lage prijs in bus, tram, metro en trein buiten de spits naar musea en concerten in heel Nederland reizen. Fietsen wordt veiliger, bijvoorbeeld op 'relaxroutes' waar recreëren voorop staat.

Om gelukkig oud te worden, wil je op een fijne plek wonen. Daarom maken we het voor ouderen makkelijker een hypotheek te krijgen, bijvoorbeeld door een omkeerhypotheek aantrekkelijker te maken. Hiermee verkoop je je huis terug aan de bank en huur je het huis waar je in woont. Het wordt ook makkelijker om te kiezen voor een zorgcombinatiewoning, zodat je in je eigen huis ouder kan worden met zorg dichtbij.

Toegankelijke en goede zorg is cruciaal voor een fijne oude dag. Soms is de ouderenzorg volgens D66 nog té ingewikkeld georganiseerd. Wij willen ouderen die dat willen, ondersteunen om langer thuis te blijven wonen. Ook pakken we de personeelstekorten in de ouderenzorg aan, zodat er altijd iemand is om te helpen als dat nodig is. Mantelzorgers krijgen meer tijd en geld om zorg te verlenen. De bestaande regelingen geven we meer bekendheid.

Met de pensioenhervorming is een heel grote stap gezet naar een eerlijker, transparanter, persoonlijker en toekomstbestendig pensioen. Nu wil D66 verder bouwen aan pensioenen die mensen keuzevrijheid én zekerheid voor later geven. Daarom steunen we de mogelijkheid om een bedrag ineens op te nemen en willen we dat flexibele opbouw van pensioen mogelijk wordt. Ouderen die dat willen, kunnen er makkelijker voor kiezen om door te blijven werken.

Sport en bewegen geven energie

Sporten en bewegen geeft mensen zelfvertrouwen. Het biedt kansen om mee te doen in de samenleving en is een belangrijke voorwaarde voor een gezond en lang leven. En niet te vergeten: miljoenen mensen in Nederland beleven ongelofelijk veel plezier aan hun sport. Wat ons betreft moeten sporten en bewegen daarom voor iedereen toegankelijk zijn: voor jong en oud, arm en rijk, met of zonder beperking, binnen of buiten verenigingsverband en ongeacht je achtergrond.

- We steunen het initiatief van de Gezonde Generatie en willen dat de Nederlandse jeugd in 2040 de gezondste ter wereld is. Daarom willen we kinderen helpen een gezonde en actieve levensstijl te ontwikkelen en ze prikkelen en verleiden om (meer) te gaan sporten en bewegen.
- We willen dat zoveel mogelijk kinderen voldoen aan de beweegnorm van vijf uur bewegen per week. Hiervoor krijgen kinderen op school minimaal twee uur per week bewegingsonderwijs door een vakdocent (zie 'Een rijke schooldag voor elk kind'). Daarnaast krijgen alle kinderen voldoende mogelijkheden om tijdens en bij hun school drie uur per week buiten te spelen en te bewegen.
- We stimuleren werkgevers bij te dragen aan de gezondheid en inzetbaarheid van hun werknemers. Dit kan met beweeg- en vitaliteitsprogramma's, maar ook door actief de fiets voor woon-werkverkeer te stimuleren.
- We stimuleren dat er meer sportaanbod- en mogelijkheden komen voor ouderen om (samen) te bewegen. Dat zorgt voor minder fysieke en mentale klachten en het remt de vraag naar medische zorg. Door regelmatig te bewegen zitten mensen op leeftijd beter in hun vel en onderhouden ze meer sociale contacten.

Bewegen is voor iedereen

Iedereen in Nederland moet op een veilige manier volwaardig aan sport en spel deel kunnen nemen. Daarom willen we een inclusief sportklimaat.

- Er komt een Sportwet waarin het recht op sport en bewegen is opgenomen voor iedereen. Dat betekent dat we financiële drempels voor huishoudens met een krappe beurs om te kunnen sporten wegnemen met fondsen en voorzien in voldoende openbare plekken om te sporten en bewegen.
- Er mogen geen hindernissen zijn voor mensen met een lichamelijke of verstandelijke beperking om te kunnen sporten en bewegen. We werken aan een betere toegang van mensen met een beperking tot sportverenigingen en helpen daarbij de verenigingsvrijwilligers.

- D66 stimuleert de inzet van sport en bewegen als middel om mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt en de samenleving weer deel te laten nemen. Bijvoorbeeld voor mensen met psychische problemen, verslaafden, dak- en thuislozen en (ex-)gedetineerden.
- We bestrijden racisme, grensoverschrijdend gedrag en discriminatie in de sport. Sportautoriteiten werken effectieve antiracismeregels en gelijkheidsmaatregelen uit. Het meldpunt en de ondersteuning voor slachtoffers van grensoverschrijdend gedrag moet onafhankelijk worden van de sportbonden. Matchfixing wordt strafbaar gesteld en voor ernstig wangedrag in stadions wordt een digitale meldplicht ingevoerd om stadionverboden beter te kunnen handhaven. Wedstrijden dienen bij racistische uitingen of spreekkoren te worden stilgelegd.
- Bij herhaaldelijk wangedrag van supporters betalen betaald voetbalorganisaties mee aan de benodigde inzet om de veiligheid te borgen.

De kracht van topsport

Veel mensen raken geïnspireerd door onze topsporters. Als we ook in de toekomst willen juichen voor onze wereldprestaties, moeten we blijven investeren in de randvoorwaarden voor topsport.

- De financiële positie van topsporters met een A-status moet beter. Daarbij moeten sporters in staat worden gesteld ook een maatschappelijke carrière op te bouwen. Bijvoorbeeld met studiebeurzen, leningen of flexibel studeren.
- Grote sportevenementen zijn goed voor het imago van Nederland en om talent te lokken. Vanuit die toegevoegde waarde kan de overheid de organisatie van grote sportevenementen steunen. D66 is hartstochtelijk voorstander van de organisatie van het WK Voetbal in 2027, samen met België en Duitsland. Bij organisatie van grote sporttoernooien in andere landen moet Nederland vooroplopen in het stellen van eisen ten aanzien van mensenrechten, sociale veiligheid voor vrouwen en lhbtq+’ers en arbeidsomstandigheden.

Regie op het leven

D66 staat op voor de vrijheid van mensen om zelf keuzes te maken in het leven. Juist over die vraagstukken die zo dicht bij je leven staan als je eigen lichaam. Zelfbeschikking voor iedereen is daarvoor de basis. We staan pal voor onze progressieve verworvenheden en zullen deze altijd blijven uitbouwen. Als we zien dat abortuswetgeving in verschillende landen juist strenger wordt en ook in Nederland een groeiende lobby tegen het recht op veilige abortus ontstaat, verankeren wij het recht op abortus. We willen mensen in staat stellen om hun keuzes over het leven zelf en zorgvuldig te maken. Daarbij laten we ons leiden door waarden als autonomie en menselijke waardigheid en door wetenschappelijke inzichten.

Baas in eigen buik

Het recht op veilige abortus is een belangrijke verworvenheid van de progressieve beweging van de afgelopen decennia. Deze zelfbeschikking van vrouwen is fundamenteel. Op initiatief van D66, samen met andere progressieve partijen, is de verplichte beraadtermijn bij abortus afgeschaft. Ook wordt binnenkort de abortuspil bij de huisarts beschikbaar. Daarnaast wil D66 nog de volgende dingen bereiken.

- D66 wil abortus uit het Wetboek van Strafrecht. Zo verankeren we het recht op veilige abortus en maken we abortus deel van de reguliere gezondheidszorg.
- De abortuspil moet bij de verloskundige beschikbaar worden.
- Veilige abortus moet voor elke vrouw vergoed blijven. Ook voor vrouwen die ongedocumenteerd of tijdelijk – bijvoorbeeld als student – in Nederland verblijven.
- We leggen de termijn voor een zwangerschapsafbreking wettelijk vast op 24 weken, zodat voor zorgverleners en vrouwen duidelijk is tot wanneer in Nederland een zwangerschapsafbreking mogelijk is. Hiermee laten we de levensvatbaarheidsgrens voor abortus los, zoals wordt geadviseerd in de evaluatie Wet afbreking zwangerschap.
- Intimidatie van bezoekers van abortusklinieken moet verder aan banden worden gelegd.

In gesprek over de laatste levensfase

Het levenseinde is een persoonlijk en gevoelig onderwerp. Steeds meer mensen willen zelf invulling geven aan hun levenseinde. D66 vindt dat mensen de ruimte moeten hebben om deze keuzes zorgvuldig te maken: zelfbeschikking en barmhartigheid zijn daarvoor de basis. Om daar verder invulling aan te geven, is het in de eerste plaats belangrijk om een maatschappelijk gesprek te voeren over de laatste levensfase en de dood.

- D66 werkt door aan het wetsvoorstel 'Voltooid Leven'. Zorgvuldigheid staat daarbij voorop. In deze initiatiefwet gaat het om mensen van 75 jaar en ouder, waarbij hun verzoek vrijwillig, zonder enige impliciete of expliciete druk van buitenaf, weloverwogen en duurzaam is. Mensen met een stervenswens moeten zich in de toekomst kunnen melden bij een speciaal opgeleide hulpverlener, de levenseindebegeleider. Samen kunnen zij tot een uiteindelijk besluit komen.
- Het is belangrijk dat mensen met hun vragen over een waardig levenseinde terecht kunnen bij hun arts en dat we bestaande wetgeving nog beter uitvoeren, of het nu gaat om euthanasie, palliatieve sedatie of niet verder doorbehandelen. Dit moet terugkomen in de (bij)scholing van professionals. Daarnaast is het van belang dat het Expertisecentrum Euthanasie voldoende financiering krijgt.
- Regionale toetsingscommissies euthanasie stellen we in staat om hun werk autonoom, met vertrouwen en met voldoende capaciteit uit te voeren.
- Ouders en artsen hebben behoefte aan verruiming van de mogelijkheid van actieve levensbeëindiging van ernstig zieke kinderen. Bij een deel van de kinderen is ondanks toepassing van alle mogelijkheden van palliatieve zorg sprake van ondragelijk en uitzichtloos lijden. Er komt een regeling waarmee artsen in overleg met ouders en waar mogelijk met de kinderen zelf de (juridische) ruimte moeten krijgen om deze moeilijke beslissingen over het levenseinde te kunnen nemen. Als de regeling niet leidt tot rechtszekerheid bij artsen en hulp aan kinderen die ondragelijk en uitzichtloos lijden, is een wet nodig.

Ruimte voor medische ontwikkelingen

De medische wetenschap ontwikkelt zich razendsnel. Dat is goed voor ons welzijn en dat van toekomstige generaties. Het is belangrijk dat medisch-wetenschappelijk onderzoek verloopt volgens de ethische standaarden die wij belangrijk vinden. Voor D66 staat hierbij altijd de mens centraal.

- We willen het tijdelijk verbod op de kunstmatige totstandkoming van embryo's opheffen. Twee op de drie ivf-behandelingen zijn nu niet succesvol. Door onderzoek met (nieuwe) embryo's toe te staan, verbeteren we vruchtbaarheidsbehandelingen en krijgen we meer kennis over genetische ziektes.
- D66 steunt onderzoek naar mogelijkheden voor ouders om ernstige genetische aandoeningen bij hun kinderen te voorkomen, onder meer door embryoselectie en mogelijk in de toekomst, onder duidelijke voorwaarden, embryomodificatie. We willen dat embryoselectie om ernstige erfelijke aandoeningen bij dragerschap te voorkomen, mogelijk wordt.

- De tijd is rijp om meer ruimte te geven aan onderzoek en op termijn veilige toepassing van nieuwe vormen van embryo- en stamcelonderzoek. Zo kijken we of de ‘veertiendagengrens’ uit de huidige embryowet verruimd kan worden.
- D66 wil onderzoeken of preconceptie-screening in Nederland breder en laagdrempeliger kan. Ongeveer één op iedere honderd pasgeborenen heeft een genetische ziekte. Vaak leiden deze ziekten tot ernstige beperkingen en een korte levensverwachting. Screening van hun DNA voorafgaand aan een eerste conceptie kan toekomstige ouders in staat stellen zelf een keuze te maken met betrekking tot de vijfhonderd meest frequente en meest ernstige genetische ziekten.
- In Nederland is het praktisch onmogelijk om nieuwe gentherapie of nieuwe vaccins te ontwikkelen vanwege de toetsingseisen voor producten met genetisch gemodificeerde organismen (ggo). D66 pleit voor een integrale inhoudelijke beoordeling van de wetenschappelijke aspecten, de medische én milieurisico’s van klinisch onderzoek met medische ggo-producten door één overheidsinstantie, zoals de Centrale Commissie Mensgebonden Onderzoek.
- De toetsing van onderzoek met patiënten is complexer en bureaucratischer geworden. Dat vormt een onnodige belemmering voor wetenschappelijk onderzoek en nieuwe behandelingen. Wij willen dat deze toets zorgvuldig blijft, maar minder bureaucratisch en tijdrovend wordt.

Hoofdstuk 3

Een energieke maatschappij: Onderwijs, wetenschap en radicale gelijkwaardig- heid.

Een energieke maatschappij: Onderwijs, wetenschap en radicale gelijkwaardigheid.

WAT ZIEN WE

Juist in het onderwijs moeten en kunnen we de groeiende verschillen overbruggen. Scheidslijnen in de samenleving tekenen zich nu al in het onderwijs af. Je afkomst bepaalt nog te vaak je toekomst. Kinderen met rijke of arme ouders, geboren in Nederland of ergens anders, met of zonder zorgvraag, met praktische of academische talenten; ze hebben nog altijd ongelijke kansen en worden ongelijk gewaardeerd. Het lerarentekort is een blijvend probleem en is het grootst op scholen met veel kwetsbare leerlingen. Te veel kinderen en jongeren leren de basisvaardigheden om mee te kunnen komen niet. Dat moet anders.

Waar heel veel mensen decennia voor hebben gestreden, werd in het afgelopen jaar werkelijkheid. Het kabinet en de koning boden excuses aan voor het Nederlandse slavernijverleden. Dat staat symbool voor een betekenisvol begin van het proces naar herstel. Maar we zien dat ook dat in Nederland nog steeds sprake is van discriminatie, binnen onze instituties en in het dagelijks leven. Verschillende vormen van discriminatie en ongelijke behandeling, zoals op basis van gender, huidskleur, sociaal-economische status, een handicap of chronische ziekte, nationaliteit, religie, seksualiteit en leeftijd komen soms samen. Dat vraagt om een overheid die oog heeft voor die intersectionaliteit; die begrijpt dat ook binnen een groep ervaringen verschillen.

WAT WILLEN WE

D66 wil een maatschappij met ruim baan voor de unieke talenten van ieder mens. Onze maatschappij kent nog steeds een grote ongelijkheid in kansen, welvaart, inkomen en gezondheid. Als je van ver komt, verdien je en krijg je meer ondersteuning. Zodat iedereen mee kan doen, ongeacht waar je bent geboren.

Dat begint in het onderwijs. Bij de allerkleinsten. Van kinderopvang maken we een publieke voorziening: vijf dagen in de week gratis opvang, met een nauwe aansluiting op de school. De rijke schooldag wordt de norm en we hebben geduld met kinderen en jongeren. Niet iedereen hoeft op hetzelfde moment door dezelfde hoepel. Goed onderwijs begint bij een leerkracht die we waarderen en die zich blijft ontwikkelen. De kwaliteit van het onderwijs staat voorop, met aandacht voor de basis: goed leren lezen, schrijven en rekenen, maar ook weten wat het betekent om burger te zijn in onze democratie. Het onderwijs is geen ladder meer, maar een waaier, met waardering voor alle talenten en opleidingen. Vooral het beroepsonderwijs verdient meer erkenning en waardering. Studenten krijgen de mogelijkheid om te stapelen, door te stromen en internationale ervaring op te doen. Leren en je ontwikkelen houden nooit op. Met een persoonlijk leerbudget geldt dat écht voor iedereen. Zo zorgen we niet alleen voor een goede aansluiting

tussen onderwijs en arbeidsmarkt, maar ook voor méér onderwijs op de arbeidsmarkt (zie hoofdstuk 1, paragraaf Energieke banen in de groene economie).

De samenleving wordt leuker en interessanter als we diversiteit omarmen. Elkaar vrij laten en vrij zijn beginnen erbij dat we de oude patronen, waarin achterstanden en ongelijkheid zijn ontstaan, erkennen en actief ongelijkheden overbruggen. Want voor onze Grondwet is iedereen gelijk, maar dat principe wordt pas waarheid als we ernaar leven en handelen. Radicale gelijkwaardigheid en een einde aan discriminatie en racisme zijn daarbij onze uitgangspunten.

WAT DOEN WE

- We werken toe naar kinderopvang als publieke voorziening, voor álle kinderen tot 12 jaar. Op de korte termijn beginnen we met kinderopvang die bijna gratis is.
- We breiden het ouderschapsverlof uit, zodat het voor werkende ouders mogelijk wordt om in het eerste levensjaar van hun kind thuis te zijn.
- We pakken het lerarentekort radicaal aan, met een beter salaris voor leraren, betere arbeidsvoorwaarden en minder bureaucratie. We geven leraren het vertrouwen om hun beroep, het onderwijs en de ontwikkeling daarvan vorm te geven.
- De aanvullende beurs in het mbo verhogen we naar het niveau van studenten uit het hbo en wo. De tijdelijke verhoging van de uitwonende beurs wordt permanent, en de rente op de studielening beperken we voor studenten voor wie geen basisbeurs beschikbaar was.
- D66 wil dat Ketikoti, net als Bevrijdingsdag op 5 mei, jaarlijks een nationale feestdag wordt.

Ontdek je talent in het onderwijs

In het onderwijs ontdek je je talenten. Goed onderwijs geeft je de vrijheid om jezelf te leren kennen én geeft je de vaardigheden, kennis en ervaring om de toekomst aan te kunnen. Zo gaan je ontwikkeling als mens en je zicht op een goede baan altijd hand in hand. In het klaslokaal ontmoeten we bovendien elkaar, met al onze verschillende meningen en achtergronden. Een betere basis voor een betere toekomst begint bij de allerkleinsten: van de kinderopvang maken we op termijn een publieke voorziening. De rijke schooldag staat al in de steigers en breiden we verder uit. We halen alles uit de kast om het lerarentekort te keren en versterken de kwaliteit van het onderwijs. Want goed leren lezen, schrijven en rekenen zijn je basis om mee te kunnen doen.

Wij geloven dat gelijke kansen een ongelijke aanpak vragen. Daarom stoppen we met denken in termen van hoger en lager. We zien het onderwijs niet langer als een ladder maar als een waaier, met waardering voor alle talenten en opleidingen. Vooral het beroepsonderwijs verdient veel meer erkenning en waardering. Voor studenten nemen we de prestatiedruk zoveel mogelijk weg. Alle studenten krijgen studiefinanciering.

Gratis kinderopvang als beste start

De eerste jaren van een kind zijn voor een belangrijk deel bepalend voor de verdere ontwikkeling. De kinderopvang wordt een plek waar alle kinderen zich spelenderwijs kunnen ontwikkelen en samen opgroeien. Zo werken we aan een kansrijke start voor alle kinderen en voorkomen we achterstanden. Ook nemen we maatregelen om de tekorten in de kinderopvang op te vangen.

- We werken toe naar kinderopvang als publieke voorziening, net zoals basisscholen en middelbare scholen dat zijn. Dat is onze stip op de horizon: vijf dagen kinderopvang per week als gratis voorziening voor alle kinderen van 0 jaar tot en met 12 jaar, aansluitend op het ouderschapsverlof. Het is goed voor de ontwikkeling van kinderen en maakt de combinatie werk en zorg voor ouders makkelijker.
- Op de korte termijn beginnen we met kinderopvang die bijna gratis is. De overheid vergoedt dan 96 procent van de kosten van de opvang voor kinderen vanaf 1 tot en met 12 jaar. Tot 1 jaar krijgen ouders de bestaande kinderopvangtoeslag. Ook kinderen van ouders die geen betaald werk doen, krijgen toegang tot de bijna-gratis kinderopvang.
- Om te voorkomen dat kinderopvangorganisaties misbruik maken van de overgangssituatie, gaan we de prijzen reguleren. We maken duidelijke spelregels voor alle type kinderopvangorganisaties, zodat excessen worden voorkomen en er geen publiek geld uit de sector stroomt. Denk aan voorwaarden rondom winstuitkering aan investeerders.

Werkende ouders / gezinnen

Voor ouders is het nog lastig om werk te combineren met de zorg voor hun kind. D66 maakt het ouders makkelijker. Door het ouderschapsverlof uit te breiden kunnen ouders thuis zijn in het eerste levensjaar van hun kind. Dit zal de druk op de kinderopvang iets verlagen, omdat juist bij de allerjongste kinderen relatief veel personeel nodig is. Daarna mogen alle kinderen vijf dagen per week bijna gratis naar de kinderopvang, met een kleine vergoeding van de ouders.

Op de langere termijn werken we toe naar kinderopvang als publieke voorziening, net zoals basisscholen en middelbare scholen dat zijn. Tekorten in de kinderopvang pakken we aan door ervoor te zorgen dat pedagogisch medewerkers die dat willen meer uren kunnen werken. Ook nemen we praktische belemmeringen weg om werken op de kinderopvang én in het basisonderwijs te combineren. In de jeugdzorg komt er centrale of regionale regie op wachtlijsten, zodat personeelstekorten afnemen.

Zodra kinderen naar de basisschool gaan, vormen onderwijs en opvang een rijke schooldag, met goed onderwijs, kunst, sport, gezondheid en muziek. Ook zorgt de rijke schooldag ervoor dat werktijden van ouders beter aansluiten op de tijden van kinderen. Na een werkdag kun je met je kind genieten van een gezonde leefomgeving in het buitengebied en in de steden. Dankzij een klimaatbonus, om de extra kosten die er nu nog zijn als gevolg van de transitie te compenseren, kun je kiezen voor duurzame producten. Met een klimaatticket kun je voor een vaste lage prijs met het openbaar vervoer reizen. En met de investeringen in cultuur, sport en natuur is er ook in het weekend voldoende te doen.

- Bij deze plannen past dat de verantwoordelijkheid voor kinderopvang naar het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap gaat. Zo kan de kinderopvang voor oudere kinderen ook aansluiten bij de rijke schooldag. We zorgen er daarbij voor dat het succes van de kinderopvang niet leidt tot bezuinigingen in andere delen van het onderwijs.
- Op de kinderopvang staat de ontwikkeling van het kind centraal. Elk kind krijgt spelenderwijs voorschoolse educatie. Zodra kinderen naar de basisschool gaan, vormen onderwijs en opvang een rijke schooldag, met goed onderwijs, kunst, sport, gezondheid en muziek.
- We zien dat er grote tekorten zijn in de kinderopvang. Om uitwisseling van kennis en

ervaring sterker te maken, ook als het gaat over de kinderen zelf, nemen we praktische belemmeringen weg om werken in de kinderopvang én in het basisonderwijs te combineren. Zulke gecombineerde banen maken het werk ook aantrekkelijker. Daarnaast bevorderen we de zijinstroom, bijvoorbeeld door eerder verworven competenties beter te waarderen en inzet van groepshulpen te stimuleren. Verlenging van het betaald verlof van jonge ouders zal de druk op de kinderopvang iets verlagen, omdat juist bij de allerjongste kinderen relatief veel personeel nodig is.

- Er komt één kwaliteitskader en één gezamenlijke inspectie voor onderwijs en opvang, zodat deze aansluit bij de doorlopende leerlijn van het kind.

Een rijke schooldag voor ieder kind

D66 heeft de rijke schooldag opgezet. Die willen we verder uitbreiden, zodat elke leerling de vrijheid krijgt om zich te ontwikkelen en om gezond op te groeien. Op een rijke schooldag krijgen leerlingen niet alleen les van hun eigen leraar, maar ook sportles, muziekles of theaterles. Ook kunnen kinderen op school een gezonde maaltijd of hulp bij huiswerk krijgen; precies wat er op die school nodig is. Zo bieden we elke leerling een springplank voor ontwikkeling.

- Een kind krijgt met de rijke schooldag de kans om mee te doen aan sport, cultuur, muziek of hulp bij het maken van huiswerk. Scholen krijgen middelen om andere vakdocenten en professionals in te zetten en werken nauw samen met de kinderopvang, plaatselijke verenigingen en bibliotheken.
- We gaan door met gezonde maaltijden op school. We stimuleren een gezonde leefstijl en daarmee gezond opgroeien.
- Middelbare scholen geven we de ruimte om stages, huiswerkbegeleiding, bijles en examentraining tot integraal onderdeel van het programma te maken. Zo zorgen we er ook voor dat het niet meer van het inkomen van je ouders afhangt of je wel of geen bijles kunt krijgen.
- Er komt één wet op funderend onderwijs. Die wet zorgt ervoor dat de kinderopvang, basisscholen en middelbare scholen makkelijker kunnen samenwerken.

Onderwijs begint bij de basis

Op de basisschool en de middelbare school leer je de basis om mee te kunnen doen in de samenleving en om altijd verder te leren. Ieder kind leert daar de basisvaardigheden van lezen, schrijven en rekenen. We hebben daarnaast veel aandacht voor digitale vaardigheden en burgerschap.

- We zetten de versterking van de onderwijskwaliteit door. In het onderwijs gebruiken we alleen effectief bewezen lesmethoden.
- Scholen met meer leerlingen met onderwijsachterstanden hebben een hoger budget. Het geld kunnen zij gebruiken voor verkleining van klassen, extra taal- of bijles of het aannemen van ervaren leraren. Zo verbeteren we de kwaliteit op deze scholen en maken we de scholen aantrekkelijk voor alle leerlingen.
- Nieuwkomers en laaggeletterden krijgen de kans om in schakelklassen of taalhuizen beter te worden in taal en rekenen. Zo kunnen ook zij meedoen in de samenleving. We kunnen hierbij leren van de ervaringen die we hebben opgedaan met kinderen uit Oekraïne.
- In Nederland is een groeiend aantal mensen laaggeletterd. Dat mag niet zo zijn. D66 wil het aantal laaggeletterden binnen vijf jaar met de helft terugbrengen. Om laaggeletterdheid aan te pakken, versterken we de kwaliteit van het onderwijs in lezen en schrijven op zowel basis- als middelbare scholen. Ook ligt er een belangrijke rol weggelegd voor bibliotheken en werkgevers.
- In het hele onderwijs leren kinderen over burgerschap, mensenrechten en het belang niet te discrimineren. Zodat ze, met kennis van ieders rechten en plichten, kunnen deelnemen aan de samenleving. Burgerschap is onderdeel van de schoolcultuur en krijgt invulling met een doorlopende leerlijn burgerschap van de basisschool tot de middelbare school en het mbo.
- We verbeteren de invulling van onderwijs in digitale vaardigheden – met aandacht voor kunstmatige intelligentie, programmeren en kritisch denken over privacy en ethiek.
- Mobiele telefoons zijn deel van ons dagelijks leven, maar brengen in de klas ook grote problemen met zich mee. Om dit tegen te gaan, en op verzoek van veel docenten zelf, volgen we de landelijke afspraken van het ministerie met de sectorpartijen van alle betrokkenen: mobiele telefoons en devices zoals smartwatches en tablets zijn niet toegestaan in de klas, tenzij de leraar besluit ze educatief te gebruiken in de les.

Een eigen pad in het onderwijs

D66 wil dat kinderen makkelijk de stap van de basisschool naar de middelbare school kunnen maken, net zoals van de kinderopvang naar de basisschool. Daarbij hoort een eigen tempo. Nu selecteren we leerlingen al na groep 8 op één van de acht schoolniveaus. Maar jongeren zijn in deze fase nog volop in ontwikkeling. Ieder kind is anders. D66 wil dat het uitgangspunt in het onderwijs niet de niveaus in het systeem zijn, maar het kind. Zodat iedere twaalfjarige alle kansen krijgt.

- Leerlingen worden niet langer geselecteerd op twaalfjarige leeftijd. We stimuleren brede, meerjarige brugklassen en 10-14-scholen. D66 wil toetsen in groep 8 als ‘thermometer’. Voor leerlingen zal dit betekenen dat ze in gemengde klassen komen op een brede scholengemeenschap. Dat geeft leerlingen veel meer de kans om op de best passende plek te komen en biedt kinderen die dat nodig hebben langer de tijd om achterstanden in te halen. Ook blijven jongeren met elkaar in contact, waardoor ze beter leren samenleven.
- Voor sommige kinderen is het op twaalfjarige leeftijd duidelijk dat ze heel praktisch of heel academisch gericht zijn. Voor deze kinderen moet het mogelijk blijven om een gerichter leerpad te volgen, maar bij voorkeur wel in samenwerking met brede scholengemeenschappen. Zodat ook deze leerlingen in contact blijven met een brede groep leeftijdsgenoten.
- Elke leerling krijgt het recht om tot achttien jaar onderwijs te volgen. In het speciaal onderwijs is dat tot en met twintig jaar. Dat onderwijs is in een richting: praktijkgericht, vakgericht, beroepsgericht of academisch gericht. Elke richting is gelijkwaardig. Tot veertien jaar maken leerlingen kennis met allerlei vakken. Daarna maken ze per vak de keuze voor een richting.
- We moedigen aan dat sommige vakken juist gezamenlijk worden gegeven. Zo blijven leerlingen in contact met elkaar en kunnen ze van elkaar leren. We denken daarbij aan bewegingsonderwijs, burgerschap, creatieve vakken en onderdelen van talen.
- Wat iemand niet goed kan, zou niet in de weg mogen staan van diens ontwikkeling. D66 wil leerlingen daarom meer flexibiliteit geven om vakken te kiezen. Zo bepaalt het vak waar je het minst goed in bent, niet welk diploma je behaalt. Dit vraagt ook goede samenwerking tussen middelbare scholen en mbo, hbo en wo-instellingen, om de kansen bij de vervolgopleiding te vergroten.

We pakken het lerarentekort aan

Kinderen verdienen de beste toekomst die ze kunnen krijgen. Leraren en hun tomeloze inzet zijn daar de sleutel voor. Het is dan ook niet uit te leggen dat er een groot tekort aan leraren is en al helemaal niet dat dit vooral scholen in zwakke wijken of kleine dorpen treft. D66 wil het tekort radicaal aanpakken. Met een beter salaris voor leraren, betere arbeidsvoorwaarden, minder bureaucratie. We geven leraren bovendien het vertrouwen om hun beroep, het onderwijs en de ontwikkeling daarvan vorm te geven.

Op de korte termijn zetten we in om uitval te voorkomen en stimuleren we uitbreiding van uren van huidige leraren. Op de lange termijn zetten we in op kleinere klassen: dat is goed voor de kinderen en goed voor leraar.

- De salarissen van leraren in het basis en middelbaar onderwijs stijgen mee met de gemiddelde cao-loonstijging. Daarnaast maken we geld vrij voor een bredere salarisverhoging om het beroep van leraar aantrekkelijker te maken. Werken op een school met veel leerlingen met een achterstand blijft meer lonen.
- Elke basisschool krijgt ruime ondersteuning van pedagogisch medewerkers door de nabijheid van kinderopvang, buitenschoolse opvang en de rijke schooldag.
- De minister voert voortaan zelf de cao-gesprekken en zorgt voor één gezamenlijke cao voor het hele funderend onderwijs. Daar vallen ook de voorschoolse krachten, onderwijsassistenten en het onderwijsondersteunend personeel onder. Daardoor kunnen scholen en opvang ook gemakkelijker samenwerken.
- Er komt een nationale academie voor leraren, waarmee lerarenopleidingen rechtstreeks onder het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap vallen. Zo kunnen we beter sturen op studentenaantallen, opleidingsplekken, bekostiging en kwaliteit. Ook maken we de opleidingen minder afhankelijk van schommelende studentenaantallen.
- De pabo's en lerarenopleidingen gaan, onder gezag van de beroepsgroep, de opleiding verbeteren en zorg dragen voor de verdere ontwikkeling van leerkrachten die al voor de klas staan. Lerarenopleidingen komen zo dichterbij de scholen te staan. De opleidingen krijgen ook meer specialisaties: kleuters vragen wat anders dan tieners.
- We wachten de resultaten van de ingezette verkenning met vermindering van de onderwijstijd op scholen af. Het is goed dat hier ruimte voor wordt geboden, omdat dit de werkdruk zou kunnen verlagen en meer tijd zou kunnen bieden aan leraren om te investeren in verbetering van de onderwijskwaliteit.
- We geven leraren meer kansen om, naast leidinggevende of coördinerende functies, ook onderwijsinhoudelijk door te kunnen groeien met bijbehorende salarisstappen. Leraren krijgen de leiding om de bevoegdhedenstructuur, de functieomschrijvingen en carrièrepaden op te stellen.
- Voor leraren en schoolleiders die zich willen laten bij-, om- of nascholen én voor mensen uit het bedrijfsleven die zich willen omscholen tot leraar is voldoende financiering beschikbaar, bijvoorbeeld vanuit de lerarenbeurs.
- Vakmensen kunnen een 'pedagogisch didactisch getuigschrift' krijgen voor mbo-docent, maar deze mogelijkheid wordt vaak niet gezien. We pleiten voor het breder bekendmaken van dit traject en goede samenwerking tussen scholen en bedrijven, zodat deze optie meer wordt benut.
- We maken (bij-)scholing prioriteit en bevorderen professionele ontwikkeling. We ondersteunen startende leraren beter, en flexibiliseren en verbeteren de opleiding voor zijinstromers.

Onderwijs toegankelijk voor álle kinderen

Kansengelijkheid gaat ook over kinderen met een beperking, ziekte of neurodivergentie, zoals ADHD of autisme. Het systeem van het zogenaamde ‘passend onderwijs’ heeft niet daadwerkelijk geleid tot passend onderwijs. In de wirwar van regels zijn het kind, de ouder en de leraar uit het oog verloren. D66 wil naar inclusief onderwijs: elke school en opvang is toegankelijk voor alle kinderen. Niet langer kinderen gescheiden van elkaar laten opgroeien, maar samen spelen en leren. Dat is goed voor de brede ontwikkeling van kinderen én goed voor de maatschappij.

- Om inclusief onderwijs te realiseren, brengen we eerst de basis verder op orde. Dat doen we in de eerste plaats door het lerarentekort aan te pakken. Ook organiseren we de zorg binnen onderwijs goed en zetten we op de lange termijn in op kleinere klassen. We stimuleren en ondersteunen alle scholen die nu al inclusief onderwijs aanbieden en schrappen regels die het in weg zitten. Ook is het belangrijk om leraren beter toe te rusten op inclusief onderwijs in de lerarenopleiding.
- We kunnen nog veel winnen door onderwijs en zorg voor kinderen goed aan elkaar te verbinden. Schoolmaatschappelijk werkers, orthopedagogen en schoolpsychologen spelen daarin een belangrijke rol. Om kinderen beter te beschermen en sneller hulp te bieden als dat nodig is, wil D66 goede samenwerking tussen scholen, gemeenten, ouders en jeugdhulp.
- Te veel kinderen zitten onnodig thuis. Dat mag niet zo zijn. D66 wil elk kind een vorm van onderwijs geven. We gaan door met ons initiatiefwetsvoorstel over het leerrecht, waarin we de Leerplichtwet in de Leerwet wijzigen. We geven kinderen een leerrecht dat zo nodig afdwingbaar is. Een leerrecht is het recht van het kind op onderwijs, gericht op een zo volledig mogelijke ontplooiing van persoonlijkheid, interesses en talenten, en geestelijke en lichamelijke vermogens. We verduidelijken de verantwoordelijkheden van diverse betrokkenen en sluiten die op elkaar aan. De wet maakt flexibele oplossingen mogelijk voor onderwijstijd, -locatie en -programma. Kinderen krijgen een hoorrecht over zaken rondom de invulling van hun leerrecht.
- Het praktijkonderwijs is een volwaardige richting. Daar hoort rechtstreekse en voldoende financiering bij. Leerlingen die een entreeopleiding volgen, krijgen een studentenreisproduct. We willen het praktijkonderwijs faciliteren om leerlingen na hun tijd op school nog een poosje te begeleiden.
- Het gespecialiseerd voortgezet onderwijs valt onder het voortgezet onderwijs, krijgt een passend staatsexamen en de mogelijkheid om het reguliere examen af te leggen.
- Leerlingen moeten gelijke toegang hebben tot leermiddelen. D66 wil een tegemoetkoming voor lage inkomens in de kosten voor schoolboeken én voor digitale apparaten. Tegelijkertijd

stimuleren we een eerlijke markt voor schoolboeken en digitale apparaten, waarop er keuzevrijheid is voor leraren en boeken en apparaten duurzaam worden gebruikt.

De schoolgebouwen van de toekomst

Veel te veel schoolgebouwen zijn in slechte staat. Dat gaan we aanpakken. Als we gebouwen goed isoleren en de energierekening omlaag brengen, blijft er meer geld over voor goed onderwijs. Gezonde lucht in de klas zorgt voor een goede omgeving om te leren. En schoolpleinen met veel groen dragen bij aan speelgenot en ontspanning. Een goed schoolgebouw draagt bij aan de onderwijskwaliteit en is de basis om inclusief onderwijs en de rijke schooldag verder te realiseren. Daarnaast geeft een goed schoolgebouw een impuls aan de leefomgeving en kan het de buurt of een dorp aantrekkelijk maken.

- We helpen gemeenten om te investeren in goede onderwijshuisvesting en om verouderde schoolgebouwen te vervangen of te renoveren.
- Nieuwe schoolgebouwen voldoen aan hoge klimaatdoelstellingen en zijn toegankelijk voor iedereen. Ook geven ze ruimte voor een combinatie met kinderopvang, de rijke schooldag, praktijkgericht onderwijs en brede middelbare scholen. Hiervoor komt er een duidelijk pakket aan eisen aan schoolgebouwen.

Geld naar de klas

Onderwijsgeld moet ook echt in de klas terecht komen. D66 wil de zeggenschap van de schoolleider, leraren en ouders verder versterken. We geven zeggenschap en verantwoordelijkheid terug aan de school, onder toezicht van de ouders.

- Het onderwijsgeld gaat zo veel mogelijk rechtstreeks naar de scholen om ze beter in positie te brengen. Zo worden de bekostiging van onderwijs en besteding van geld begrijpelijk en voorspelbaar voor iedereen.
- Scholen met meer leerlingen met leerachterstanden ontvangen een hogere bekostiging. Gelijke kansen vragen een ongelijke aanpak.
- We willen medezeggenschap bij alle onderwijsinstellingen beter borgen. We leggen bijvoorbeeld vast dat leerlingen en studenten betrokken zijn bij beslissingen over de onderwijskwaliteit. Ook willen we dat elke school een leerlingenraad heeft.
- Met een sterkere vorm van medezeggenschap krijgen ouders directe invloed op het beleid van de school: op de pedagogische aanpak, de omgangsvormen en de invulling van de rijke

schooldag. Met een versimpelde bekostiging kan de medezeggenschapsraad écht invloed uitoefenen.

- De medezeggenschapsraden en raden van toezicht moeten voor financiële expertise en onderzoek terechtkunnen bij een onderwijsrekenkamer en bij de Inspectie van het Onderwijs.
- De Inspectie gaat zich weer richten op de scholen in plaats van de besturen. Als basis van beoordeling gelden de bevindingen van onaangekondigde bezoeken en de toegevoegde waarde van het onderwijs voor het kind.
- Sommige schoolbesturen hebben onverklaarbaar hoge reserves. De Inspectie van het Onderwijs gaat dit meenemen in de beoordeling van scholen en krijgt de bevoegdheid om dwingende aanwijzingen te geven voor het niveau tot waar de reserves moeten worden afgebouwd. Dat geldt ook voor de samenwerkingsverbanden.
- Schoolleiders zijn bepalend voor de kwaliteit van onderwijs. Door de bekostiging om te draaien en de schoolfunctie te verbreden, brengen we de schoolleider terug in positie en maken we het beroep aantrekkelijker.

Moderniseer de vrijheid van onderwijs

De vrijheid van onderwijs is verankerd in onze Grondwet en geeft de vrijheid om een school te stichten die aansluit bij een eigen levensovertuiging. Wat D66 betreft staat kwaliteit van onderwijs centraal bij de uitvoering van deze vrijheid. Dat houdt in dat bij het stichten van een nieuwe school streng gecontroleerd wordt op de kwaliteit. Daarnaast betekent de vrijheid om een school te stichten niet de vrijheid om mensen met een andere levensovertuiging uit te sluiten. Voor D66 geldt namelijk dat de beste school de dichtstbijzijnde school moet zijn.

- Uit deze vernieuwde vrijheid van onderwijs volgt automatisch de acceptatieplicht: scholen mogen geen leerlingen weigeren op basis van religie of andere levensbeschouwelijke grond.
- Gemeenten krijgen bevoegdheden bij inschrijving en toelating, bijvoorbeeld om beter te kunnen ingrijpen bij toenemende segregatie. Zo kunnen ze een eerlijke kans voor alle kinderen bevorderen in plaats van het recht van de sterkste.
- We waarborgen de sociale veiligheid en gelijke behandeling op iedere school voor leerling, student en leraar, zodat ieder kind en iedere leraar veilig onderwijs geniet. De inspectie zet extra in op sociale veiligheid, krijgt ook tot taak in te gaan op individuele klachten en doet aangifte indien nodig. We breiden de Wet sociale veiligheid op scholen uit met leraren.

Een vliegende start voor alle studenten

Sluipenderwijs is de druk op de studietijd toegenomen. Minder geduld, meer haast, minder ruimte en meer selectie. Dit pakt met name slecht uit voor studenten die als eerste uit hun gezin gaan studeren of een biculturele achtergrond hebben. Studenten hebben steeds vaker last van prestatiedruk, wat slecht is voor hun mentale welzijn. D66 wil weer geduld en ruimte voor alle studenten, van mbo en hbo tot universiteit.

Kansen voor alle studenten

Een gemiste kans is niet een laatste kans. We verlagen drempels en breken muren af voor meer doorstroom en maatwerk.

- We stellen paal en perk aan de wildgroei van toelatingscriteria en selectieprocedures. Bacheloropleidingen, schakelprogramma's, pre-masters en masteropleidingen mogen alleen studenten selecteren als er te veel aanmeldingen voor de beschikbare plekken zijn, bijvoorbeeld als het aantal studenten onverwacht harder stijgt dan de capaciteit toelaat. Er komt een maximum aan de eisen die in de selectie mogen worden gesteld en de methoden van selectie moeten wetenschappelijk onderbouwd zijn.
- Instellingen zijn verplicht ondersteuning en begeleiding te bieden aan studenten met een ondersteuningsbehoefte. Ook geven ze loopbaanoriëntatie en -begeleiding zodat studenten beter voorbereid zijn op hun toekomst.
- We versterken de positie van de mbo-student. Er komen gelijke kansen op studentenhuisvesting, gelijke aanspraak op studentenvoordelen en gelijke toegang tot sport en cultuur.
- Elke student moet de kans hebben om werkervaring op te doen, zonder financiële druk. Daarom stellen we een minimumstagevergoeding in, voor rekening van werkgevers.
- We versoepelen het bindend studieadvies (bsa). Bij onvoldoende studieresultaat hebben studenten recht op studieadvies en begeleiding. Het bsa moet gemotiveerd worden ingezet, met een beperkt maximum op het aantal studiepunten.
- Sociale veiligheid is een basisvoorwaarde voor het hele onderwijs. We zorgen voor een veilige leer- en werkomgeving door te investeren in studentbegeleiders en vertrouwenspersonen. We hebben speciale aandacht voor creatieve en sportopleidingen.
- We stimuleren instellingen om overstappen tussen voortgezet onderwijs, praktijkonderwijs, voortgezet speciaal onderwijs, mbo, hbo en wo makkelijker te maken. Schakeltrajecten maken we onderdeel van de normale financiering, zodat studenten het reguliere collegegeldtarief gaan betalen. Daarnaast worden er passende en effectieve leerroutes ingericht tussen het

voortgezet onderwijs (praktijkonderwijs/voortgezet speciaal onderwijs) en het mbo, en tussen bijvoorbeeld het mbo en het hbo. Dat vraagt om intensieve samenwerking tussen instellingen.

- Mbo, hbo en wo-instellingen hebben ieder een eigen maatschappelijke rol. We maken daarom duidelijk inhoudelijk onderscheid tussen beroepsgerichte en academische opleidingen.
- Niet elke opleiding trekt volle klassen. D66 koestert kleine en unieke opleidingen. Denk aan bijzondere ambachten of unieke taal- en cultuurstudies. Om deze expertise in de toekomst te behouden, willen we dat er aparte afspraken worden gemaakt tussen onderwijsinstellingen.
- We maken flexstuderen mogelijk door studenten de mogelijkheid te geven te betalen per studiepunten.

We versterken de studiefinanciering

We hebben de basisbeurs teruggebracht, zodat iedereen kan studeren, ongeacht het inkomen van je ouders. Deze kunnen we op een aantal vlakken nog verder versterken.

- Wij willen dat alle studenten hetzelfde recht hebben op studiefinanciering. We verhogen de aanvullende beurs én de inkomensgrens voor de aanvullende beurs van mbo-studenten naar het niveau van studenten uit het hbo en wo.
- We maken de tijdelijke verhoging van de uitwonende beurs voor mbo, hbo en wo studenten tot €165 permanent.
- De OV-studentenkaart wordt uitgebreid met een abonnement op de OV-fiets voor doordeweekse dagen.
- Naast de beurs blijft het mogelijk om te lenen, hier blijven dezelfde leenvoorwaarden voor gelden. De studielening telt niet mee bij hypotheekaanvragen.
- Voor studenten voor wie geen basisbeurs beschikbaar is geweest, beperken we de rente op hun studielening – ongeacht hoelang de student onder het leenstelsel studeerde.
- Om de wederzijdse kennis en begrip van het Koninkrijk onder jongeren te bevorderen, komt er structurele financiering voor de Koninkrijksbeurs.

Ons energieke beroepsonderwijs

Nederland heeft een sterk beroepsonderwijs. In het mbo krijgen studenten de kans om te ontdekken waar ze goed in zijn. Zij zullen gaan bouwen aan de toekomst van Nederland. Of dit nu in de zorg, de ICT, de kinderopvang of de energietransitie is. Daarom moeten we ons beroepsonderwijs verstevigen en de kansen, waardering en talenten van mbo-studenten verder

tot hun recht laten komen. Zodat jongeren een goede kans hebben op werk, mee kunnen doen in de samenleving en na een diploma zich kunnen blijven scholen op de werkvloer.

- We maken een einde aan rendementsprikkelers in het mbo. Geen bekostiging meer op basis van behaalde diploma's, maar op basis van het studiesucces. Een bindend studieadvies is niet passend en wordt afgeschaft. Elke student heeft recht op een goed, niet-bindend studieadvies.
- Er moet een einde komen aan stagediscriminatie. Instellingen dragen zorg voor de eerste stageplaatsen via stagematching. Hierdoor is er een positieve eerste kennismaking met de arbeidsmarkt, komen studenten buiten hun netwerk en ontstaan er nieuwe contacten.
- We versterken de basisvaardigheden in het mbo. De verbinding van de taal- en rekenvaardigheden met de beroepscontext is hierin cruciaal. De groep die het mbo instroomt, is bovendien heel divers. Voor sommigen is het behalen van een volledige startkwalificatie niet haalbaar. D66 wil samen met de mbo-instellingen en het bedrijfsleven kijken of de generieke eisen van de startkwalificatie kunnen worden aangepast, zodat maatwerk mogelijk wordt. Studenten krijgen de kans om zich te blijven ontwikkelen en eventueel niet-behaalde onderdelen van de startkwalificatie alsnog te halen.
- Leraren in het mbo krijgen een salarisverhoging.
- We staan achter het beleid dat minderjarige mbo-studenten geen lesgeld hoeven te betalen. Dat neemt drempels weg en versterkt de kansengelijkheid.
- Er komt een regionaal afgestemd en dekkend aanbod van vmbo-mbo-trajecten. Om de overgang naar het vervolgonderwijs en een diploma zo klein mogelijk te maken en de samenwerking met bedrijven te versterken.
- Op het mbo moeten alle vakken door een gekwalificeerde docent gegeven worden. De weg naar kwalificatie staat open voor zijinstromers en hybride docenten. We leggen de rode loper uit voor mensen uit het bedrijfsleven die ook lesgeven in het mbo.
- De samenwerking tussen mbo-instellingen en het voortgezet onderwijs en hbo wordt versterkt. Door een nauwere samenwerking wordt de overstap voor studenten ook gemakkelijker.
- We stimuleren regionale samenwerking tussen mbo-instellingen en bedrijven om demografische krimp op te vangen, tekorten op de arbeidsmarkt op te lossen, voldoende stageplaatsen en bbl-plekken aan te bieden en studenten een duurzaam arbeidsperspectief te geven.
- Mbo-instellingen, agrarische scholen en vakscholen worden weer regionale opleidingscentra waar je terecht kan voor een publiek aanbod van leven lang ontwikkelen. Om deze permanente educatie aan te bieden, houden instellingen contact met afgestudeerden.

Studenten

D66 investeert in de toekomst door mensen het beste onderwijs te geven. In de afgelopen periode deden we de grootste investering in het onderwijs ooit, en dat zetten we door. De tijdelijke verhoging van de uitwonende beurs voor studenten wordt permanent. En voor de groep studenten die geen basisbeurs heeft ontvangen, beperken we de rente op hun studielening – ongeacht hoe lang de student onder het leenstelsel studeerde. De OV-studentenkaart wordt uitgebreid met een abonnement op de OV-fiets voor doordeweekse dagen, naast verbeterde aansluiting van het OV, onder meer met vraaggestuurd vervoer. Tegelijkertijd verlagen we de studiedruk door het bindend studieadvies te versoepelen en komt er meer aandacht voor mentaal welzijn. We verhogen de aanvullende beurs én de inkomensgrens voor de aanvullende beurs van mbo-studenten naar het niveau van studenten uit het hbo en wo.

Er komt meer geld om studentenwoningen te bouwen en we beschermen de positie van starters op de woningmarkt door de opkoopbescherming van betaalbare koopwoningen te verlengen. En als je later kinderen krijgt, dan is de kinderopvang gratis. Deze investeringen in de toekomst doen we op een financieel verantwoorde manier, zodat we geen rekening doorschuiven naar een volgende generatie.

Studenten ontwikkelen zich breed

Studenten krijgen de ruimte om zich te ontwikkelen buiten de collegebanken. Bijvoorbeeld met vrijwilligerswerk, starten van een onderneming of in het verenigingsleven. Of ze kiezen voor verdieping en volgen een extra vak, een tweede studie of studeren een semester in het buitenland. We willen dat iedereen zich kan ontplooiën en ontwikkelen. Daarvoor is het ook van belang dat we aandacht hebben voor de mentale gezondheid van studenten.

- Iedereen krijgt de kans om een tweede studie tegen het wettelijk, lage collegegeldtarief te volgen.
- We zetten in op studenten(sport)verenigingen die voor alle studenten toegankelijk zijn.
- We geven elke student – ongeacht richting of niveau – de mogelijkheid om minimaal één stage of semester in het buitenland te volgen. Bijvoorbeeld door het verbeteren van de toegang tot het Europese uitwisselingsprogramma Erasmus+ en de mogelijkheid om aanvullend te lenen, om de extra kosten van een studie of stage in het buitenland deels te dekken. We enthousiasmeren studenten die daar nu weinig gebruik van maken.

- Sinds de coronacrisis is steeds duidelijker geworden dat veel studenten en jongvolwassenen het mentaal moeilijk hebben. Dat kent verschillende oorzaken, zoals prestatiedruk, middelengebruik, sociale media en eenzaamheid. Er komt een landelijk kader voor welke ondersteuning onderwijsinstellingen minimaal moet bieden en hoe zij samenwerken met bijvoorbeeld zorgverleners en GGD.
- Landelijk stellen we financiële middelen beschikbaar waar studentenorganisaties, -verenigingen en -initiatieven laagdrempelig aanspraak op kunnen maken. Zij kunnen daarmee effectieve interventies ontwikkelen om het mentaal welzijn te versterken. Door studenten, voor studenten.

Een internationale omgeving biedt nieuwe energie

Studenten leren door internationale contacten meer over de ander en zichzelf. Internationale studenten versterken de kennispositie van Nederland. We kiezen volmondig voor internationalisering, op voorwaarde dat het kwaliteit toevoegt en niet alleen een middel is om de onderwijsfinanciering op te krikken.

- We maken het makkelijker voor mbo-instellingen, hogescholen en universiteiten om internationaal nauw samen te werken.
- Engels mag de voertaal van een opleiding in Nederland zijn, mits het van meerwaarde is. De inhoud van het vakgebied en arbeidsmarkt zijn daarvoor belangrijke factoren. Financiële prikkels om op Engelstalig onderwijs over te stappen halen we veel mogelijk uit de bekostiging van het onderwijs. Instellingen die internationale studenten aantrekken hebben de verantwoordelijkheid om deze studenten wegwijs in Nederland te maken.
- Onderwijsinstellingen stellen samen met de gemeente een streefgetal voor het maximumaantal internationale studenten vast, gebaseerd op de capaciteit aan huisvesting en voorzieningen. De instellingen worden geacht internationaal promotiebeleid te voeren dat hierbij past. Zij hebben ook een plicht om internationale studenten gratis te helpen bij het vinden van een studentenkamer.

Medezeggenschap van studenten en docenten

Goed onderwijs komt tot stand als degenen meebeslissen die er dag in dag uit mee te maken hebben. D66 wil een open cultuur en échte invloed van studenten en docenten op hún onderwijs. Medezeggenschap moet zowel centraal als decentraal sterk zijn.

- Het budget dat bij de invoering van het sociaal leenstelsel is toegevoegd aan de verbetering van de kwaliteit van onderwijs blijft structureel behouden voor het hoger onderwijs. De onderwijsinvesteringen zijn structureel. Daarmee geven we vertrouwen aan studenten, docenten en onderwijsbestuurders om gezamenlijk het budget in te zetten.
- Medezeggenschappers van opleidingscommissie tot centrale (studenten-)raad krijgen goede ondersteuning, faciliteiten en tijd via een landelijk vastgesteld kader voor de ondersteuning. In dat kader worden tenminste een hoger minimumaantal uren voor alle medezeggenschapslagen, een minimumbudget voor scholing, een minimumbedrag om studievertraging te compenseren en informatie over de faciliteiten vastgelegd.

Kunst, cultuur en wetenschap als bron van energie

Kunst, cultuur en wetenschap bieden houvast, troost én verbeelding en hoop. Bibliotheken vormen een ontmoetingsplaats en geven een impuls aan de samenleving. Net als de investeringen in de nieuwe generatie via het onderwijs, versterken de investeringen in kunst, cultuur en wetenschap ook onze economie. Ze zorgen voor een sterk Nederland, waar ruim baan is voor alle soorten kennis, creativiteit en innovatie.

We investeren in onderzoek en innovatie

Wetenschap vergroot de kennis van onszelf en de wereld om ons heen. Het staat aan de basis van een bloeiende, creatieve en nieuwsgierige samenleving. Je kunt vooraf niet voorspellen welke ideeën, inzichten of nieuwe technieken uit de wetenschap komen. En daarom moet je de ruimte laten voor verschillende achtergronden en perspectieven. Het is het een onmiskenbare pijler van de kenniseconomie. Het draagt bij aan het welzijn en de welvaart van de toekomst. De Europese Unie speelt hierin een belangrijke rol. Door vrij verkeer en talrijke wetenschappelijke programma's zoals Horizon kunnen we de wetenschap versterken.

- We maken het wetenschapsfonds van €5 miljard voor de komende tien jaar structureel.
- Hiermee zijn we de weg ingeslagen van flinke investering in wetenschap en wetenschappers en werken we naar de Lissabondoelstelling om 3 procent van ons nationaal inkomen aan onderzoek en innovatie te besteden om de kenniseconomie overeind te houden.
- Een fors deel van de budgetverhoging van het wetenschapsfonds gaat direct naar universiteiten, hogescholen en onderzoeksinstituten. Zij kunnen zo meer ruimte voor excellent onderzoek creëren. Samen met instellingen maken we plannen om te voorkomen dat dit leidt tot extra druk op het subsidiesysteem.
- D66 wil de vaste bekostiging verhogen en het aandeel variabel verlagen. We geven zo meer zekerheid aan universiteiten en hogescholen over hun budget. Op dit moment is deze zeer afhankelijk van het aantal studenten. Daarmee worden krimpgebieden onevenredig hard geraakt. En doordat de bekostiging hard omlaaggaat, worden ook de minder populaire opleidingen sneller gesloten. Dan gaat de spiraal van minder studenten nog harder omlaag.
- In de huidige wijze van begroten zijn binnen het onderwijs bezuinigingen nodig als er meer studenten zijn dan eerder verwacht. Dat is onwenselijk. We zetten de raming daarom aan het begin van een kabinetsperiode vast. Extra kosten hoeven dan niet op de begroting van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap te worden opgevangen.

Waardevolle wetenschap in de maatschappij

De wetenschap staat onder druk en vraagt onze bescherming. D66 staat pal voor de waarde, veiligheid en vrijheid van de wetenschap. Elke onderzoeksrichting is van waarde, elke discipline en alle vormen van onderzoek. Wetenschappers werken wereldwijd samen en delen kennis zonder betaalmuren. Mede daardoor weten ze in een korte tijd grote stappen te maken. We hebben er bovendien allemaal baat bij dat kennis vrij gedeeld wordt en niet gehinderd wordt door commerciële kortetermijnbelangen. Wij maken van open wetenschap daarom 'het nieuwe normaal'.

- D66 steunt het programma 'erkennen en waarderen' waarin voorstellen staan om de loopbanen in de wetenschap te versterken, teamprestaties beter gewaardeerd worden, open science versterkt wordt en gefocust wordt op kwaliteit en leiderschap.
- We stimuleren samenwerking tussen opleidingen en onderzoekersgroepen. Sectorplannen die hieraan bijdragen krijgen een vaste plek in de financiering.
- Een deel van het onderzoeksgeld wordt geormerkt voor (ongebonden) fundamenteel onderzoek.
- We verweven onderzoek en onderwijs in alle vormen van het vervolgonderwijs. We hebben meer aandacht voor praktijkgericht onderwijs in mbo en hbo.
- We stimuleren het gesprek tussen wetenschappers en de samenleving, onder andere via het Nationaal Centrum voor Wetenschap & Maatschappij (NEWS).
- We pleiten voor vrije toegang tot onderzoeksartikelen voor al het publiek gefinancierde onderzoek. Hierbij hanteren we het principe "open als het kan, gesloten als het moet".
- We geven onderzoekers het recht om onderzoeksdata openbaar te maken. Data zijn vaak de grondstof voor algoritmes. Door grote hoeveelheden data te combineren, kunnen we sneller wetenschappelijke doorbraken bereiken. We voorkomen dat data achter een betaalmuur verdwijnen.

Kunst en cultuur zijn ons fundament

De Nederlandse kunst- en cultuursector is van hoog niveau. Nederlandse kunst, cultuur en erfgoed is wereldwijd bekend. Daarom zetten we ons in om de sector stabiel en toekomstbestendig te maken. Het afgelopen kabinet versterkte de financiële basis van de sector met 170 miljoen. Daarmee is een mooie stap gezet, maar voor een sterke sector is meer nodig. Daarbij is het subsidiestelsel toe aan vernieuwing. Om kunst op hoog niveau te blijven maken moet er ruimte zijn voor vernieuwende kunst vormen.

Makers van kunst en cultuur verdienen een betere maatschappelijke positie en meer waardering. De coronacrisis heeft de kwetsbaarheid van de kunst- en cultuursector laten zien. De hoge inflatie en de hoge energiekosten van de afgelopen twee jaar hebben culturele instellingen en makers ook hard geraakt. De financiële situatie van de sector is broos en kunstenaars verdienen vaak te weinig geld, kunstenaars in de vrije sector zijn niet genoeg in beeld en het ondernemerschap van gesubsidieerde culturele instellingen wordt te weinig gezien. Dat moet anders. Niet alleen investeren we meer, ook wil D66 met betere randvoorwaarden de sector financieel sterker maken. We willen eerlijkere beloning door te zorgen dat meer geld bij de makers zelf terecht komt.

- We investeren extra in de kunst- en cultuursector. Rijkssubsidies worden in de breedte verruimd. We stimuleren samenwerking tussen gemeenten, de provincies en het Rijk om tot een coherent cultuurbeleid te komen. Aanvraagprocedures en inzet van budgetten worden beter op elkaar afgestemd om witte vlekken in de regio en hoge administratieve lasten tegen te gaan. Ook lokale overheden krijgen voldoende middelen voor cultuurbeleid en cultureel erfgoed.
- In een nieuw bestel gaat D66 uit van vertrouwen: vermindering van regeldruk en administratieve lasten, zodat tijd en geld die nu worden ingezet voor de aanvraag van subsidie terecht komen bij de makers.
- In landelijke culturele fondsen komt meer ruimte voor individuele kunstenaars en kleine collectieven. Fondsen werken als aanjagers voor vernieuwende genres, experimenten en talentontwikkeling.
- We breken het subsidiebestel open om beter te kunnen inspelen op nieuwe kunstvormen en nieuwe verhalen, type makers, verdienmodellen, creatieve praktijken en nieuwe (digitale) manieren om werk van makers bij het publiek te krijgen.
- Waar het gaat om de omslag naar duurzaamheid en inclusie bieden we stimuleringsmaatregelen vanuit de overheid in plaats van gedetailleerde verantwoording af moeten leggen.
- Instellingen die al jaren in de basisinfrastructuur zitten, krijgen een vaste subsidierelatie. In ruil dragen zij een grotere verantwoordelijkheid en solidariteitsbijdrage binnen de sector richting nieuwe initiatieven.
- We verhogen de investeringsverplichting voor Nederlandse film en series, zodat de opbrengsten gebruikt kunnen worden om nieuwe Nederlandse content te maken.
- We stellen een vergelijkbare investeringsverplichting in voor audiodiensten die verdienen aan content van Nederlandse makers.
- Moderne (pop- en urban) muziek wordt een eigen discipline in de Culturele Basisinfrastructuur. Op deze manier ontstaat een betere balans tussen klassieke en moderne muziekgenres.
- D66 wil sterker inzetten op het bouwen van monumenten van de toekomst. Daarvoor is het van

belang dat bij de aanbouw van nieuwe publieke gebouwen geïnvesteerd wordt in design, kunst en cultuur. Daarom wordt het verplicht om bij de bouw van een publieke instelling 1 procent uit te geven aan design, kunst of cultuur.

- De positie van zelfstandigen wordt verbeterd (zie hoofdstuk 1, paragraaf Energieke banen in de groene economie).
- We stellen fair pay overal verplicht als subsidievoorwaarde en stellen daarvoor de middelen beschikbaar. Zo werken we ook aan professionalisering van de sector.
- We behouden het lage btw-tarief voor kunst en cultuur.
- We stellen subsidies beschikbaar voor musea die namens de Staat kunst aankopen.

We maken kunst en cultuur voor en van iedereen

De grote uitdagingen waar we als maatschappij wereldwijd voor staan, zijn uitdagingen waarvoor meer nodig is dan harde feiten, cijfers en statistiek. Om echt duurzame veranderingen tot stand te brengen, hebben we overtuigingskracht, empathie en verbeeldingskracht nodig. D66 wil makers – van amateurs tot professionals – daar meer ruimte voor bieden. Ook willen we dat iedereen op een laagdrempelige manier met kunst en cultuur te maken kan krijgen. De praktijk laat zien dat dit nog niet zo is. Het Nederlands cultuurbeleid moet erop gericht zijn dat kunst en cultuur voor mensen uit alle lagen van de samenleving beschikbaar is. Cultuuronderwijs krijgt op elke school dezelfde prioriteit. Bovendien werken we toe naar een meer diverse sector.

- Om de culturele en creatieve sector effectief in te zetten voor (grote) maatschappelijke opgaven, zetten we in op het ontwikkelen van methodes van ontwerpend onderzoek voor de hele culturele sector.
- We richten een taskforce op van kunstenaars en ontwerpers die op verschillende ministeries ingezet kunnen worden om mee te werken aan de grote uitdagingen.
- We stimuleren samenwerking tussen kunst en cultuur en andere sociale domeinen, bijvoorbeeld initiatieven zoals kunst op recept.
- Ieder kind krijgt evenveel cultuuronderwijs. Op de rijke schooldag is er veel ruimte voor ieder kind om kunst en cultuur te ervaren en zich hierin te ontwikkelen door een muziekinstrument te leren spelen, toneelles te krijgen of schildercursussen te volgen.
- We helpen scholen bij het opzetten van kunst- en cultuuronderwijs. Kunstenaars en (kleinere) culturele instellingen kunnen hiervoor ingezet worden.
- We willen muziekscholen weer terug in onze samenleving. Wanneer dit is ingebed in onze cultuur, in onze regio's, steden of dorpen is voor ieder kind of volwassene de drempel

weer laag om zich te verrijken met het leren bespelen van een instrument. Ook plaatselijke muziekverenigingen, amateurorkesten en harmonieën spelen hier een belangrijke rol in.

- Bibliotheken zijn kathedralen van kennis. Iedere Nederlander krijgt toegang tot een bibliotheek waar je kan (leren) lezen, cursussen kan volgen of geholpen wordt bij contact met de overheid. Je kunt er jezelf onderdompelen in boeken en films, maar je kunt er ook terecht voor een debat, cursus of hulp met een overheidsformulier. De bibliotheek is een plek voor persoonlijke groei, nieuwe perspectieven en open gesprekken. Het is de samenleving in het klein.
- De afgelopen jaren is onder D66 fors geïnvesteerd in bibliotheken. Daar gaan we mee door. We zorgen ervoor dat de bibliotheek terugkomt in elke gemeente, met een wettelijke zorgplicht voor gemeenten. Gemeenten worden hiervoor gecompenseerd. We beginnen in regio's waar de bibliotheek het slechtst bereikbaar of toegankelijk is, inclusief Caribisch Nederland.
- We versterken Dutch Culture en culturele attachés op de Nederlandse ambassades. Zo promoten we Nederlandse kunst en cultuur in het buitenland
- We versterken de culturele infrastructuur in Caribisch Nederland en stimuleren de uitwisseling binnen het Koninkrijk.

Behoud het Nederlands erfgoed, vernieuw het perspectief

Behoud van het Nederlands erfgoed lijkt vanzelfsprekend, maar dat is het niet. Ook ontstaat steeds meer digitaal erfgoed. Met erfgoed houden we het verleden levend. Het verhaal achter ons erfgoed helpt ons elkaar en onze geschiedenis te begrijpen. De overheid zet zich actief in om erfgoed te behouden en onderhouden. Ook digitaal. Tot slot wordt het verhaal achter het Nederlands erfgoed verteld, inclusief de zwarte bladzijdes zoals het koloniaal verleden. De culturele sector wordt verder gestimuleerd om de gehele Nederlandse geschiedenis te onderzoeken, vertellen en tentoon te stellen.

- Het Slavernijmuseum wordt een Rijksmuseum. Wat betreft de manier waarop het Slavernijmuseum vorm krijgt in Suriname en het Caribisch deel van het Koninkrijk, gaan we uit van lokale behoeften rondom invulling van een fysiek toegankelijke voorziening.
- Erfgoed kan niet zonder verhalen die mensen vertellen. Mensen maken erfgoed samen betekenisvol. Met de implementatie van het verdrag van Faro betrekken we gemeenschappen bij de betekenis die erfgoed heeft voor hun omgeving. Op deze manier zetten we erfgoed in voor sociaal-maatschappelijke doelen, zoals onderlinge verbinding en leefbaarheid.
- We richten een fonds op voor iconisch erfgoed. Erfgoed dat zo groot en kostbaar is, dat het te groot is voor een provincie of gemeente om alleen te restaureren. Als gemeenten en provincies

gezamenlijk de kosten niet kunnen dragen, kunnen ze een beroep doen op het iconisch erfgoedfonds.

- Eigenaren van woonhuismonumenten worden beter geholpen met (de financiering van) restaureren en verduurzamen. Vanuit het Klimaatfonds worden hier middelen voor gereserveerd. De Verbouwing van Nederland wordt gerealiseerd op een erfgoed-inclusieve manier.
- We houden erfgoed levend door het actief te gebruiken. Bij restauraties van monumenten komen meer financieringsmogelijkheden voor verduurzaming en toegankelijkheid.
- We subsidiëren het behoud, de zichtbaarheid en het gebruik van digitaal erfgoed.
- Er komt één online platform waar alle Nederlandse erfgoedlocaties makkelijk te vinden zijn. In deze “Openbare Schatkamer” vind je ook gedigitaliseerde vormen van kunst, zoals voorstellingen en e-books. Zo verbreden we onze collectie en is het Nederlandse erfgoed voor iedere Nederlander vanuit huis beschikbaar.

Een einde aan discriminatie

Wij blijven strijden om de muren die ons verdelen, af te breken. We blijven strijden tegen discriminatie. Tegen racisme, seksisme, discriminatie van lhbtq+-personen, op basis van geloof, van mensen met een handicap of chronische ziekte, mensen met een laag inkomen of opleiding. En we blijven strijden voor emancipatie. Voor de mogelijkheid van iedereen om zelf, in vrijheid, over het leven te beschikken. Want we weten één ding heel zeker: in het Nederland van de toekomst behandelen we iedereen gelijkwaardig.

Dat vraagt om actie. Om sterkere straffen bij openlijke discriminatie. Om bewustwording, zelfreflectie en dialoog. Om gelijke rechten voor de wet en bescherming door de wet. Dit is de basis voor de inclusieve samenleving waarin iedereen zich kan ontplooien.

Een einde aan racisme en discriminatie

Racisme en discriminatie bestrijden we op alle fronten. Wij geloven dat de diversiteit van de Nederlandse samenleving ons sterker maakt. De basis voor sociale vooruitgang is gelegd nu we het pijnlijke slavernijverleden onder ogen zien en historische onrechtvaardigheden rechtzetten. In het Nederland van de toekomst spelen vooroordelen over afkomst, etniciteit of levensovertuiging geen rol meer.

- Op 1 juli is het Keti Koti (Dia di Abolishon, Emancipation Day). Daar maken we jaarlijks een nationale feest- en herdenkingsdag van, net zoals Bevrijdingsdag op 5 mei dat is. Dat is ook belangrijk voor de bewustwording over de oorsprong van racisme in Nederland. We moedigen werkgevers aan om werknemers op deze dagen vrij te geven als zij dat willen.
- De excuses voor het Nederlandse slavernijverleden staan symbool voor een betekenisvol begin van het proces naar herstel. Om de doorwerking van het slavernijverleden in het hele Koninkrijk, in Suriname en voormalig Nederlands-Indië beter te begrijpen en te beëindigen, breiden wij het bestaande fonds uit van 200 miljoen euro in vijf jaar naar 400 miljoen euro in tien jaar. Het Nationaal instituut Nederlands slavernijverleden en erfenis (NiNsee) krijgt als volwaardig kennisinstituut structurele financiering.
- In februari 2023 oordeelde het gerechtshof in Den Haag dat de Koninklijke Marechaussee niet langer mensen mag controleren op basis van hun huidskleur, ook niet in combinatie met andere factoren. Een historische uitspraak tegen etnisch profileren. D66 wil dat alle instanties en uitvoeringsorganisaties van de overheid etniciteit en nationaliteit niet meer gebruiken in risicoprofielen.
- In de zorg en gezondheidsonderzoeken moet meer oog komen voor cultuurverschillen en

zorgbehoeften van mensen met een migratieachtergrond. (Onbewuste) vooroordelen kunnen leiden tot verkeerde diagnoses en onderschatting of het negeren van klachten.

- D66 verwelkomt een snelle ontwikkeling naar een Sinterklaasfeest voor iedereen. De Rijksoverheid werkt alleen nog mee aan een inclusief Sinterklaasfeest.

Radicale gelijkwaardigheid tussen vrouwen en mannen

Je gender en sekse hebben nog altijd invloed op bijvoorbeeld je positie op de arbeidsmarkt of de kwaliteit van de zorg die je krijgt. Dat mag niet zo zijn. Radicale gelijkwaardigheid geeft mensen ook de vrijheid om zelf keuzes te maken, zoals over de verdeling van werk en zorg. De gelijke positie van vrouwen is niet onderhandelbaar en vraagt om nog meer actie.

- We werken toe van bijna-gratis naar gratis kinderopvang als publieke voorziening. Zo stellen we ook alle ouders in staat om werk en zorg goed te kunnen combineren (zie hoofdstuk 3, paragraaf Ontdek je talent in het onderwijs).
- We maken het voor werkende ouders mogelijk om samen in totaal een jaar verlof op te nemen bij de geboorte van een kind. Op korte termijn verlengen we, voor beide ouders en tegen 70 procent loondoorbetaling, de negen weken betaald ouderschapsverlof in het eerste levensjaar van het kind met nog negen weken. Er komt een minimum aan de uitkering zodat iedereen ten minste het minimumloon ontvangt (of 100 procent dagloon als dat lager is). Op lange termijn vereenvoudigen we de bestaande regelingen naar het voorbeeld van het model in IJsland: beide ouders krijgen zes maanden verlof en kunnen maximaal zes weken onderling uitwisselen. Als op termijn blijkt dat loondoorbetaling van 70 procent een te grote belemmering vormt om verlof op te nemen, dan verhogen we dit percentage.
- We maken een einde aan de loonkloof. We voeren zo snel mogelijk de Europese wet in die het grote bedrijven verplicht te rapporteren over beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen, en maatregelen te nemen om deze weg te nemen. Deze bedrijven moeten een plan maken om gendergelijkheid te bevorderen. De overheid ondersteunt hen hierbij.
- Om het glazen plafond te doorbreken is D66 voorstander de Wet ingroeiquote en streefcijfers, die regelt dat de raad van commissarissen van grote bedrijven voor ten minste eenderde moet bestaan uit vrouwen. Wij willen de wet aanpassen met een tijdelijk quotum van vijf jaar voor zowel 30 procent vrouwen als mannen in functies in het toezicht én in het bestuur van bedrijven, dit trekken we door naar de overheid.
- Nog altijd zijn veel minder vrouwen dan mannen financieel onafhankelijk, in het bijzonder alleenstaande moeders, laag of niet-opgeleide vrouwen en vrouwen met een biculturele

achtergrond. We stimuleren deze onafhankelijkheid, bijvoorbeeld door flexibel werken makkelijker te maken, uitbreiding van werkuren door werkgevers te stimuleren en een urenoordeel in te voeren voor iedereen die meer dan drie dagen per week werkt.

- We willen meer aandacht voor gender en sekse in de zorg en het onderzoek naar gezondheid, net als voor etnische achtergrond. Vrouwen kunnen andere ziekteverschijnselen hebben dan mannen. Zorgverleners herkennen deze niet altijd of omschrijven deze als 'afwijkend'. Daardoor hebben vrouwen meer kans op een verkeerde diagnose, behandeling of bijwerkingen van medicijnen. Wij willen meer onderzoek naar genderspecifieke zorg en pleiten daarbij voor een Europese aanpak.
- We gaan beter zorgen voor mantelzorgers. Zij krijgen meer tijd en geld om zorg te verlenen. De bestaande regelingen geven we meer bekendheid.
- We versterken we de sociale zekerheid van huishoudelijk werkers in private huishoudens. Daartoe verbeteren we de regeling Dienstverlening aan huis.
- D66 wil dat iedereen die dat nodig heeft toegang heeft tot menstruatieproducten, ongeacht je inkomen. Daarom moedigen we bijvoorbeeld overheden, onderwijsinstellingen, horeca en werkgevers aan om producten gratis beschikbaar te stellen.

We staan pal voor de rechten van lhbtq+

D66 staat pal voor de rechten van lhbtq+-personen. Iedereen moet zichtbaar zichzelf kunnen zijn. Discriminatie, geweld en andere vormen van uitsluiting zijn onacceptabel. Als binnen en buiten Nederland conservatieve denkbeelden meer voet aan de grond krijgen, zetten wij vol in op de gelijke rechten en de vrijheid van lhbtq+-personen.

- Homogeneeringstherapie wordt verboden.
- Transgender personen moeten vaak lang wachten op zorg. Dat heeft ingrijpende gevolgen. D66 zal zich blijvend inzetten voor de aanpak van de wachtlijsten voor transgenderzorg.
- We maken het mogelijk om zonder tussenkomst van de rechter of de psycholoog de registratie van je geslacht te wijzigen. We willen dat mensen een X als geslachtsregistratie kunnen opnemen en stoppen onnodige registratie van geslacht.
- We willen dat het ook voor personen jonger dan zestien mogelijk wordt de geslachtsregistratie zonder tussenkomst van de rechter te wijzigen. Dit gebeurt onder het gezag van de wettelijk vertegenwoordigers, zoals de ouders.
- Het komt nog voor dat intersekse kinderen zonder medische noodzaak correctief geopereerd worden. Dat kan op latere leeftijd grote psychische gevolgen hebben. Jonge intersekse kinderen gaan we beter beschermen tegen niet-noodzakelijke medische behandelingen.

- Alle scholen onderwijzen over seksuele diversiteit en pakken lhbtq+ discriminatie aan. We helpen docenten met vaardigheden om acceptatie te bevorderen en voor een veilige omgeving voor alle kinderen op school. Seksuele voorlichting schenkt ook aandacht aan instemming, seksuele weerbaarheid en een brede definitie van 'seks'. De overheid ondersteunt scholen daarbij.
- Scholen mogen geen identiteitsverklaringen vragen aan leerlingen of hun ouders. De Onderwijsinspectie ziet daar strikt op toe.
- Met behulp van preventieprogramma's en voorlichting gaan we homofobie in de sportwereld tegen. Voetbalclubs en gemeenten treden strenger op tegen anti-lhbtq+ spreekkoren.
- D66 wil dat het Wetboek van Strafrecht en de Algemene wet gelijke behandeling duidelijk maakt dat discriminatie op grond van seksuele geaardheid verboden en strafbaar is.
- D66 wil meer aandacht voor de jeugdhulp en opvang van dak- en thuisloze lhbtq+-personen.
- We gaan door met programma's voor de preventie van suïcide gericht op lhbtq+-personen.
- In de asielpcedure is extra aandacht voor asielaanvragen door lhbtq+-personen. In veel landen worden lhbtq+'ers vervolgd of zelfs met de dood bedreigd. In Nederland krijgen deze mensen een beschermde status. Ook wil D66 aparte veilige opvang voor lhbtq+'ers binnen azc's.
- Er komt een wettelijk transitieverlof voor transgender personen, waarbij het loon wordt doorbetaald – naar voorbeeld van het zwangerschapsverlof.
- Nederland zet zich binnen de Europese Unie in voor de invoering van de antidiscriminatiewet, die ook lhbtq+-rechten beschermt. We ondersteunen internationale organisaties die strijden voor gelijke rechten voor lhbtq+-personen elders in de wereld. Ook zet Nederland zich in voor de Europese erkenning van de rechten van regenbooggezinnen en voor strafrechtelijke sancties op ernstige vormen van homohaat. We blijven ons uitspreken tegen de inperking van de rechten van lhbtq+-personen in landen als Polen, Hongarije en Italië en intensiveren de steun aan organisaties die de rechten van lhbtq+ personen daar beschermen.

Gelijke kansen voor mensen met een handicap, chronische ziekte of neurodiversiteit

Inclusief onderwijs, toegankelijk openbaar vervoer, een inclusieve arbeidsmarkt, toegankelijke woningen, passende hulpmiddelen en de behoeften van mensen die neurodivergent zijn – bijvoorbeeld ADHD of autisme. Deze onderwerpen krijgen steeds meer aandacht, maar er is meer nodig. D66 onderschrijft het VN-verdrag inzake de rechten van personen met een handicap en zet zich er vol voor in om deze rechten goed te regelen. Mensen met een handicap moeten kunnen rekenen op een gelijke uitgangspositie. Toegankelijkheid moet in Nederland de norm worden.

- D66 toetst relevante nieuwe wet- en regelgeving altijd aan het VN-verdrag Handicap. D66 is bovendien voor ratificatie van het Facultatief Protocol van het VN-verdrag Handicap. Hiermee kunnen mensen naar de rechter stappen wanneer overheden in strijd met het VN-verdrag Handicap handelen.
- Op initiatief van D66 is het verbod op discriminatie op basis van handicap opgenomen in artikel 1 van de Grondwet. Dit moet ook worden toegepast in de praktijk, zoals in het openbaar vervoer, op websites van de overheid en op straat. Openbare gebouwen zijn altijd toegankelijk zijn voor mensen met een handicap. De assistentiehond, die voor veel mensen van grote waarde is om zelfstandig te kunnen leven, is overal welkom.
- D66 wil dat de overheid mensen met een handicap of chronische ziekte betreft bij het maken, uitvoeren en evalueren van beleid. Het is belangrijk om rekening te houden met de gevolgen van beleid voor (onbedoelde) uitsluiting, hogere regeldruk of bewijslast. Mensen met een beperking en hun vertegenwoordigende organisaties moeten kunnen meedenken en meebeslissen over beleid.
- Mensen met een handicap ervaren vaker bestaansonzekerheid. De oorzaken daarvan zijn divers en liggen onder meer in gebrek aan toegang tot een goed inkomen, regels omtrent samenwonen en eigen bijdragen aan zorg en ondersteuning. D66 wil de bestaanszekerheid van mensen met een beperking beschermen en verbeteren.
- D66 wil beter toezicht op instanties die zogeheten 'Applied Behavior Analysis' (ABA) therapie aanbieden aan mensen met autisme. Ook wil D66 onderzoek naar de veiligheid en kwaliteit van zulke therapie.

Een einde aan alle vormen van haatdragend en seksueel geweld

Mensen met een migratieachtergrond, vrouwen, lhbtq+-personen en mensen met een handicap zijn vaker slachtoffer van geweld, om wie ze zijn. Dat is onacceptabel. Deze vormen van geweld vragen om een vastberaden aanpak. We versterken de aanpak van geweld, zowel in preventie en slachtofferhulp als in vervolging van daders.

- Delicten met een discriminerende achtergrond dienen sterker bestraft te worden.
- We bestrijden online haat en intimidatie. Dat doen we onder andere door sociale mediaplatforms te verplichten haatdragende content te weren.
- We zetten het nationaal actieplan seksueel grensoverschrijdend gedrag en seksueel geweld door en verbreden dit naar meerdere sectoren. Werkgevers krijgen meer verantwoordelijkheden om seksueel grensoverschrijdend gedrag op de werkvloer tegen te gaan, zoals met het opzetten van een goede meldstructuur.

- We investeren in het voorkomen van seksueel geweld en grensoverschrijdend gedrag. Dat begint bij voldoende aandacht voor seksuele vorming in het onderwijs, waarbij de overheid scholen ondersteunt. Ook investeren we in vroege signalering en focussen we op daders en veiligheid binnen gezinnen om seksueel kindermisbruik tegen te gaan.
- We versterken de hulpverlening bij seksueel geweld. Met structurele financiering voor het Centrum Seksueel Geweld willen we 'eerste hulp bij seksueel geweld' inrichten.
- We investeren in de zedenpolitie en in forensisch artsen, met het doel om zedenzaken sneller te behandelen. Ook zetten we in op herstelbemiddeling voor daders en slachtoffers.
- De aangiftebereidheid bij discriminatie, racistisch geweld en geweld tegen lhbtq+-personen moet omhoog. We zetten de aanpak met gespecialiseerde discriminatierechercheurs door en breiden deze uit. Ook komt er meer aandacht voor lhbtq+-discriminatie bij de politie via Roze in Blauw en de politieopleidingen. De politie vertaalt het discriminatieverbod naar duidelijke regels, zowel voor het eigen optreden als voor de werkomgeving bij de politie.
- We investeren in de aanpak van geweld achter de voordeur. Via Veilig Thuis, maar ook met voldoende opvangplekken voor vrouwen en kinderen die niet veilig thuis kunnen wonen. Codewoorden waarmee geweld achter de voordeur gemeld kan worden bij bijvoorbeeld apotheken worden gemeengoed. Hierbij komt ook meer aandacht voor psychisch geweld en de signalen van femicide (moord op vrouwen omdat ze vrouw zijn). We investeren in de kennis hierover bij hulpverleners – van politie tot huisarts.
- We willen dat wordt opgetreden tegen religieuze praktijken die de vrijheid van vrouwen en meisjes ernstig beperken, zoals gedwongen huwelijken, eerwraak, achterlating tegen de eigen wil in het buitenland of ontvoering naar het buitenland. We willen ook dat beter opgetreden wordt tegen genitale verminking en zetten preventieprogramma's op tegen genitale verminking van meisjes en vrouwen.

Een overheid die werk maakt van radicale gelijkwaardigheid

Ook in Nederland is er discriminatie, in onze instituties en in het dagelijks leven.

Verschillende vormen van discriminatie en ongelijkwaardige behandeling snijden elkaar, zoals gender, huidskleur, sociaaleconomische status, een handicap of chronische ziekte, nationaliteit, religie, seksualiteit en leeftijd. Dat vraagt om een overheid die oog heeft voor intersectionaliteit. Die begrijpt dat ook binnen een groep ervaringen verschillend zijn. Die verantwoordelijkheid neemt voor onbedoelde nadelige gevolgen van beleid voor bepaalde groepen mensen. En die zelf een afspiegeling van de maatschappij is.

Een overheid die het opneemt tegen discriminatie

In de afgelopen jaren bleek dat de overheid mensen van kleur of met een andere nationaliteit dan de Nederlandse zonder verdere reden aan extra controles heeft onderworpen. Dat kan en mag niet zo zijn; dit onrecht gaan we rechtzetten. De overheid heeft de verantwoordelijkheid om iedere vorm van discriminatie tegen te gaan. D66 wil een overheid die een weerspiegeling is van Nederland, als de basis voor een inclusieve samenleving.

- D66 wil dat fraudebestrijding in principe steekproefsgewijs gebeurt; dat is het meest eerlijke.
- Voor alle algoritmes die de overheid gebruikt, maken we de mensenrechtentoets op algoritmes verplicht vóór gebruik. Bij gebruik van algoritmes is een regelmatige toets op vooroordelen nodig. Ook registratie in het Algoritmeregister van de algoritmes die de overheid inzet, wordt verplicht.
- De Rijksoverheid, waaronder ook de uitvoeringsorganisaties, maakt diversiteit en inclusie tot prioriteit in alle lagen van de organisatie. Ze werkt aan de opbouw van veilige teams, met tijd en aandacht voor de sociale veiligheid.
- De overheid werkt niet met dienstverleners, bemiddelaars of andere bedrijven die discrimineren. Als uitzendbureaus of mogelijke opdrachtnemers zich schuldig hebben gemaakt aan discriminatie, verleent de overheid deze bedrijven geen opdrachten totdat zij waarborgen hebben ingebouwd. Hier komt toezicht op.
- Sollicitatiecommissies bij overheden, publieke en semipublieke instellingen hebben een gevarieerde samenstelling wat betreft gender, leeftijd en achtergrond. In het onderwijs dragen instellingen zorg voor de eerste stageplaatsen.
- Onder leiding van de Nationaal Coördinator tegen Discriminatie en Racisme komt er een meerjarig nationaal actieprogramma tegen racisme en discriminatie.
- We richten een Antidiscriminatie Loket in, naar voorbeeld van het Juridisch Loket. Dit versterkt de huidige aanpak van discriminatie via de gemeentelijke anti-discriminatievoorzieningen met

onder meer de toevoeging van preventieve taken en landelijke financiering. Op termijn willen we dit laten vallen onder één overheidsloket (zie hoofdstuk 5, paragraaf Een overheid die werkt voor mensen).

- De overheid organiseert campagnes over de impact van discriminerend gedrag. Een belangrijk doel is de bereidheid om melding te doen te vergroten. Ook vergroten campagnes de naamsbekendheid van het College voor de Rechten van de Mens, de antidiscriminatiebureaus, andere meldpunten en de relevante Ombudsman. Deze organisaties moeten meer geld en middelen ter beschikking hebben om effectief op te kunnen treden.
- Wetgeving kan onbedoeld ongelijke gevolgen hebben voor vrouwen en mannen. Daarom wil D66 dat wetgeving altijd getoetst wordt op de effecten op gendergelijkheid. Het is cruciaal dat hier ook oog voor is wanneer wetgeving nog in de maak is; dat vraagt om kennis en expertise op de ministeries.
- Als een instantie van de overheid een beslissing neemt op basis van haar wettelijke bevoegdheden, bijvoorbeeld de politie of het UWV, valt dat niet onder de Algemene Wet Gelijke Behandeling. Om burgers betere rechtsbescherming te bieden tegen discriminatoir handelen door de overheid wil D66 zulk 'eenzijdig overheidshandelen' onder de Algemene Wet Gelijke Behandeling brengen.
- We maken overheidscommunicatie zo inclusief mogelijk. Het wordt mogelijk om zelf te kiezen met welke aanhef je door de overheid aangeschreven wordt.
- D66 staat pal voor de vrijheid om te geloven wat je wilt. Geloof is iets persoonlijks en de manier waarop je je geloof belijdt, hoort een eigen keuze te zijn. D66 zal altijd opstaan tegen haat, discriminatie en geweld op grond van religie, zoals islamofobie en antisemitisme. We pleiten voor meer onderzoek naar discriminatie op grond van religie en maken de bestrijding hiervan onderdeel van een brede aanpak van discriminatie.

Gelijke toegang tot werk en wonen

De arbeidsmarkt en woningmarkt zijn niet kleurloos. Nederlanders met een biculturele achtergrond hebben minder kans op een huurwoning en een sollicitatiegesprek dan Nederlanders zonder biculturele achtergrond. Als uitzendbureaus of makelaars de vraag krijgen Nederlanders van kleur buiten de deur te houden, wordt nog vaak aan dat verzoek voldaan. Deze discriminatie ligt aan de basis voor een leven lang ongelijke kansen. D66 wil daarom een harde aanpak.

- We verhogen de boete voor bedrijven die discrimineren in hun werving en selectie. Ook gaan we de mogelijke discriminerende werking tegen van algoritmes bij werving en selectie.

- D66 staat voor een eerlijke vergoeding voor stages. Elke student moet de kans hebben om werkervaring op te doen, zonder financiële druk. Hiervoor stellen we een minimumstagevergoeding in, voor rekening van werkgevers.
- Voor discriminerende verzoeken aan makelaars, verhuurders en vastgoedbemiddelaars komt een meldplicht.
- Woon- en huurteams breiden we uit, onder andere met expertise in discriminatie op in huisvesting.
- We verplichten makelaars en verhuurders om een anti-discriminatieprotocol op te stellen, waarin ze vastleggen hoe zij discriminatie voorkomen. Om huurders en woningzoekenden beter te beschermen tegen woondiscriminatie wil D66 toe naar anoniem bezichtigen en toewijzen, naar Rotterdams voorbeeld. Hiermee voorkomen we dat mensen op basis van hun naam of identiteit worden uitgesloten.

Bij een moderne maatschappij past een modern familierecht

Wie je bent of wat voor relaties je hebt, zou niet uit moeten maken voor je relatie met de overheid. D66 staat voor een modern familierecht. In de maatschappij bestaan al allerlei gezinsvormen, maar het familierecht is traditioneel nog gebaseerd op twee ouders. D66 wil dat de overheid ruimte biedt voor alle gezinsvormen en dat de wet de rechten van alle ouders en kinderen waarborgt.

- Het Nederlandse recht kent nog altijd geen regeling van draagouderschap, waardoor juridische onzekerheid ontstaat. D66 wil een regeling voor draagmoederschap die de rechten van kinderen, wensouders en draagmoeders beschermt.
- D66 wil een wettelijke regeling voor meerouderschap en -gezag. Een derde of vierde ouder zou ook juridisch gezien ouder van het kind moeten kunnen worden en het wettelijke gezag moeten kunnen krijgen.
- Als je daar beiden achter staat, het eens bent over de afspraken en geen kinderen hebt, hoef je niet naar de rechter om te scheiden maar kun je terecht bij de gemeente.
- Als ouders uit elkaar gaan, is het belangrijk dat zij samen tot een goed ouderschapsplan komen. D66 wil dat de belangen van beide ouders hierin gelijk worden meegewogen. Het belang van het kind staat voorop: dat betekent onder andere dat beide ouders in eerste instantie bij de opvoeding betrokken blijven.
- We gaan omgangsregelingen bij 'vechtscheidingen' beter handhaven. Bij problemen in de omgang is eerder ingrijpen nodig, zodat de ene ouder de kinderen niet ongestraft kan weghouden bij de ander.

- D66 is voorstander van eenvoudige adoptie van pleegkinderen. Het kind geniet zo optimale bescherming via een familierechtelijke betrekking met de pleegouder(s) én een juridische band met de oorspronkelijke ouder(s) en andere familie.
- We schaffen de legitieme portie, het erfdeel dat ook kinderen die niet in het testament staan toevalt, af voor mensen ouder dan 21. Zo zijn mensen vrij om zelf te bepalen aan wie ze willen nalaten. We maken de schenk- en erfbelasting leefvormneutraal, zodat ook aan een goede vriend fiscaal vriendelijk kan worden nagelaten als iemand geen partner of kinderen heeft.
- Mensen met een achternaam die hun is gegeven door een geschiedenis van vervolging of onderdrukking, kunnen deze eenvoudig en betaalbaar wijzigen.

We decriminaliseren sekswerk

Voor veel sekswerkers is het onmogelijk om aan alle regels rondom hun werk te voldoen. Daarom kiezen sekswerkers er steeds vaker voor om in illegaliteit te werken, wat meer onveiligheid veroorzaakt. D66 wil dat anders.

- D66 wil dat Nederland, net als België, sekswerk decriminaliseert. Het nieuwe sekswerkbeleid moet samen met sekswerkers worden vormgegeven. Hierbij zijn de veiligheid en autonomie van alle sekswerkers de belangrijkste uitgangspunten.
- Niet alle gemeenten in Nederland zorgen voor goede werkplekken voor sekswerkers. Voldoende veilige werkplekken moet de standaard worden in elke gemeente waar behoefte is. Dit gaat zowel om thuiswerken als om andere werkplekken. De Rijksoverheid stimuleert dit en zorgt dat hiervoor geen belemmerende landelijke regelgeving bestaat.
- Het stigma dat op sekswerk rust, zorgt voor onveiligheid. D66 wil dat de landelijke overheid samen met sekswerkers en belangenorganisaties actief campagne voert om sekswerk te destigmatiseren. D66 is tegen de Wet Registratie Sekswerk.
- Geef individuele sekswerkers gelijke toegang tot het arbeidsrecht als andere werkenden. Zij moeten de vrijheid hebben om als zzp'er te werken, en mogen niet uitgesloten worden van verzekeringen of andere financiële dienstverlening.
- Binnen de seksindustrie moeten we financiële uitbuiting, dwang en geweld voorkomen en bestrijden. Met nationale wetgeving willen we de toegang tot hulpverlening en het rechtssysteem voor mensen die in een kwetsbare situatie zijn geraakt, garanderen.

Je hoort erbij vanaf dag één

D66 wil dat wie welkom is, meters mag maken. We verwachten dat mensen die naar Nederland komen en hier blijven zo snel mogelijk meedoen in de maatschappij. Iedereen moet zich aan de Nederlandse Grondwet houden.

We zien dat nieuwkomers lang moeten wachten voor ze kunnen gaan deelnemen aan de maatschappij. Dit is schadelijk voor de veerkracht van nieuwkomers én voor de solidariteit in de samenleving. Integratie vraagt een inspanning van nieuwkomers en van de samenleving. De overheid stimuleert en faciliteert dit actief. We stellen nieuwkomers in staat om hun capaciteiten en talenten in te zetten. Zo kunnen mensen zo snel mogelijk meedoen. Inburgering is onderdeel van integratie. In Nederland en in Europa werken we aan de succesvolle inburgering van nieuwkomers.

Meedoen vanaf het begin

Op initiatief van D66 is in 2022 de Wet Inburgering in werking getreden. We zetten in op inburgering op maat. Gemeenten zijn er verantwoordelijk voor dat nieuwkomers de Nederlandse taal leren en op hun eigen niveau zo snel mogelijk naar school of aan het werk gaan.

- Nieuwkomers krijgen een persoonlijk inburgeringsplan. Daarin staat welke cursussen iemand volgt en op welke begeleiding zij kunnen rekenen. D66 zet zich in voor betere uitvoering van het persoonlijke inburgeringsplan en om dit goed aan te laten sluiten bij het potentieel van de nieuwkomer. Zo stimuleren we langer doorleren voor inburgeraars die dat kunnen, in plaats van snelle uitstroom naar laagbetaald werk. Ook zorgen we dat studeren met behoud van uitkering voor inburgeraars overal mogelijk is.
- We zorgen dat nieuwkomers medezeggenschap krijgen over lokaal beleid en de uitvoering van de inburgeringswet in gemeenten, zoals dat ook gebruikelijk is bij bijvoorbeeld de doelgroep van de Participatiewet. Zo kunnen nieuwkomers volwaardig meepraten over beleid dat hen aangaat en doen zij ervaring op met medezeggenschap.
- Bij het plaatsen van nieuwkomers in een bepaalde gemeente houden we maximaal rekening met hun mogelijkheden voor een geschikte opleiding en werk. Ook wil D66 voorkomen dat nieuwkomers veelvuldig van hot naar her worden verplaatst.
- Grip krijgen op een nieuwe financiële situatie in een nieuw land is essentieel. Voor alle groepen inburgeraars hebben we aandacht voor het voorkomen van schulden en minimaliseren we het gebruik van het boetebeleid als mensen niet tijdig hun inburgeringsexamen halen.
- Nieuwkomers die het hoogste taalniveau niet halen, krijgen meer aandacht. We sturen daarbij

zoveel mogelijk op het zelfstandig kunnen leven en het leren van de taal. Het vereiste taalniveau voor naturalisatie past bij het leerniveau van de nieuwkomer.

- We hebben speciale aandacht voor gezinsmigranten. Gezinsmigranten zijn inburgeringsplichtig, maar het is vaak moeilijk hen te bereiken vanwege de grote diversiteit van deze groep.
- Nieuwkomers die de pensioengerechtigde leeftijd hebben, mogen ook op kosten van de staat inburgeren. Mensen kunnen immers op elke leeftijd meedoen aan de maatschappij.

Vrij zijn van ongewenste invloeden

Nieuwkomers in Nederland krijgen dezelfde rechten als alle Nederlanders, maar kunnen die vrijheid soms niet benutten door zware druk van familie of van de staat in het land van oorsprong. Dat mag niet zo zijn. Onze vrijheden en onze veiligheid zijn er voor iedereen die in Nederland woont.

- We hebben speciale aandacht voor lhbtq+-personen en de positie van vrouwen binnen migrantengemeenschappen. D66 komt op voor de bescherming van de persoonlijke integriteit, het recht op zelfbeschikking en een leven waarin (nieuwe) Nederlanders hun eigen keuzes kunnen maken.
- We gaan (culturele) onderdrukking en eengerelateerd geweld tegen. Met name vrouwen die niet inburgeringsplichtig zijn én geen uitkering hebben, blijven nu vaak onder de radar. We gaan hen structureel benaderen om ze kennis te laten maken met de mogelijkheden die ze in Nederland hebben. Gezinnen waarin onderdrukking voorkomt, komen sneller onder toezicht te staan.
- Nederland beschermt nieuwkomers die te maken hebben met intimidatie vanuit hun land van herkomst. Zo nodig krijgen zij hulp om ervoor te zorgen dat andere overheden hen niet meer kunnen benaderen of over hun persoonlijke gegevens beschikken.
- Lesmateriaal bij door buitenland gefinancierd onderwijs, wordt openbaar. De waarden van de Nederlandse rechtsstaat mogen niet in het gedrang komen, in welk onderwijs dan ook.

Vrije keuze in nationaliteit

De keuze voor een nationaliteit is een vrije keuze. Mensen mogen zelf kiezen of zij een band willen houden met het land van herkomst of die van de ouders. Identiteit is immers niet noodzakelijkerwijs aan een land gebonden. Je voelt je Nederlander, Fries, Rotterdammer, Europeaan – of alles tegelijk.

- We maken het mogelijk om meerdere nationaliteiten te bezitten én om afstand te doen van een tweede of derde nationaliteit.
- Alle Nederlanders, ook die in het buitenland wonen, mogen meerdere nationaliteiten aannemen. Mensen die nieuw in Nederland zijn en de Nederlandse nationaliteit aanvragen, krijgen ook de mogelijkheid om hun andere nationaliteit te behouden.
- We versoepelen voorwaarden waarop mensen hun Nederlandse nationaliteit terug kunnen krijgen wanneer ze die zijn kwijtgeraakt. Sommige Nederlanders hebben een tweede nationaliteit die zij niet kunnen opgeven, bijvoorbeeld de Marokkaanse, Syrische of Griekse. Dit kan leiden tot grote problemen. D66 probeert landen ertoe te bewegen mee te werken aan het vrijwillig afstaan van een nationaliteit. Ook stellen we een Nederlands Register Ongewenste Nationaliteit voor, waarin mensen kunnen aangeven afstand te willen doen van hun tweede nationaliteit. Nederland behandelt iedereen die van een tweede nationaliteit af wil alsof zij alleen Nederlander zijn.

Naar duurzaam, humaan en realistisch drugsbeleid

Het drugsbeleid schiet tekort. Méér bestrijding, méér drugswetten, méér repressie en méér stoere taal gaan het verschil niet maken. Sterker nog, ze leiden tot een oorlog tegen drugs die niet te winnen valt. D66 staat voor een realistisch, menselijk en duurzaam drugsbeleid, op basis van wetenschappelijke inzichten. Daarbij willen we gezondheidsschade door drugs minimaliseren en de veiligheid van de samenleving vooropstellen. Ook moeten we de schade die de productie van drugs aanricht aan het milieu stoppen. Drugscriminaliteit moet streng bestreden worden (zie hoofdstuk 5, paragraaf Veilig Nederland) en voorlichting en preventie zijn cruciaal. Maar stap één is een gereguleerde markt waar dat kan.

Herijk het Nederlandse drugsbeleid

Gebruik van drugs is nooit zonder risico's voor je lichamelijke en geestelijke gezondheid en heeft ook maatschappelijke gevolgen. Maar waar sommige drugs erg schadelijk en verslavend zijn, geldt dat voor andere niet. De manier waarop we ons beleid over drugs en andere verslavende middelen als alcohol en nicotine hebben ingericht, staat niet in verhouding tot de werkelijke schade en het risico op verslaving. D66 wil in kaart brengen wanneer en hoe regulering voor de verschillende middelen mogelijk en verstandig is – en wanneer niet.

- Er blijft voldoende aandacht voor voorlichting over de risico's van drugsgebruik en toegankelijke verslavingszorg.
- Na het rapport van de Staatscommissie XTC (MDMA) stellen we een onderzoek in naar de hervorming van het Nederlandse drugsbeleid. Het uitgangspunt is dat we de gezondheidsrisico's van drugs zo laag mogelijk houden en de gezondheid, veiligheid en het welzijn van onze samenleving als geheel zo goed mogelijk waarborgen.
- In afwachting van het rapport van de Staatscommissie pleit D66 ervoor om lokaal een experiment met XTC (MDMA) mogelijk te maken, waarbij de productie en verkoop worden gereguleerd.
- In Europees en internationaal verband zet Nederland zich in voor een realistischer en effectiever drugsbeleid dat het voorkomen van gezondheidsschade vooropzet.
- D66 wil dat het Drugs Informatie en Monitoring Systeem nieuwe drugs niet alleen test om trends te ontdekken, maar ook gebruikers informeert over de samenstelling en mogelijke risico's van de drug. Daarom breiden we de testcapaciteit uit.

Doorbreek de impasse van het gedoogbeleid

Het gedoogbeleid rondom de coffeeshop is onhoudbaar. D66 kiest ervoor om de gehele coffeeshopketen te legaliseren. Zo kunnen we criminaliteit echt bestrijden en beter zicht krijgen op de kwaliteit van cannabis. Daarmee kunnen we de gezondheid van ruim 1,1 miljoen consumenten beter beschermen.

- Alle coffeeshops in Nederland moeten legaal kunnen inkopen, leveren en verkopen. Daarbij wordt de softdrugs op kwaliteit getest. Mensen in een coffeeshop moeten weten wat ze consumeren.
- Coffeeshophouders moeten terechtkunnen bij de bank voor een zakelijke rekening. Dit is essentieel voor de legale keten.
- Op de verkoop van cannabis bij de coffeeshops gaan we btw heffen of voeren we een speciale heffing in. Dat kan als we de verkoop nationaal legaliseren.

Medisch onderzoek naar drugs

Mensen met psychische of lichamelijke klachten kunnen veel baat hebben bij – met name psychedelische – drugs als medicijn. Zo zijn er naast de bekende positieve effecten van cannabis ook veelbelovende studies naar het behandelen van PTSS met MDMA en de behandeling van depressies met de psychoactieve stof uit paddo's. Wij willen onderzoek naar de medicinale en therapeutische werking van psychedelica dan ook stimuleren, door barrières weg te nemen en extra financiering ter beschikking te stellen. Hier zullen wij ook de adviezen van de Staatscommissie XTC bij betrekken. Zo maken we veilig therapeutisch gebruik voor meer mensen toegankelijk wordt.

- Om de kansen die drugs kunnen bieden in onze reguliere geneeskunde ten volle te benutten, gaan we internationale samenwerking in dit onderzoek stimuleren.
- De negatieve medische effecten van drugs worden beter onderzocht, zoals de relatie tussen cannabis en psychoses. Risicogroepen – zoals psychiatrische patiënten en jongeren – beschermen we met effectieve voorlichting.
- D66 wil een strategie om onderzoek en zorginnovatie op het gebied van de therapeutische toepassing van psychedelica verder te ontwikkelen.

Hoofdstuk 4

Een energieke omgeving: Voedsel, landbouw, natuur, mobiliteit en ruimte.

Een energieke omgeving: Voedsel, landbouw, natuur, mobiliteit en ruimte

WAT ZIEN WE

We wonen in een mooi Nederland. Met dynamische steden, karakteristieke dorpen en een Waddenzee die elke dag van vorm verandert. Waar de trein door het landschap trekt en fietsers door steden en dorpen. Een land dat al eeuwenlang in beweging is en blijft veranderen. De komende jaren zal dat niet anders zijn, want we staan voor een aantal grote vragen. Onze leefomgeving staat onder druk, er is een tekort aan woningen en de bodem- en watersystemen voldoen niet meer als gevolg van het sterk veranderende klimaat. En we hebben veel wensen, zoals een toekomstbestendig voedselsysteem, een sterkere natuur, weerbare dijken en blijven reizen. Dat vraagt om innovatieve keuzes en een spaarzame omgang met de vierkante meters in ons land.

De afgelopen jaren zijn echte keuzes vooruitgeschoven. Ondertussen zijn de opgaven complexer geworden, is de ruimte beperkter en worden de keuzes alleen maar moeilijker. De verandering van het klimaat en de druk op het milieu versnellen de urgentie. We zijn elkaar verloren, terwijl we een gezamenlijk doel proberen te bereiken: een fijne, gezonde en groene leefomgeving. Daar kunnen we elkaar ook weer vinden.

WAT WILLEN WE

We bouwen aan het Nederland van morgen. Een land dat groener, leefbaarder en beter verbonden is. Een Nederland waarin we de diversiteit van de regio's omarmen en op de kracht van elke regio voortbouwen. Met de keuzes van het Rijk om voornamelijk te investeren in specifieke regio's hebben we geen gebruik gemaakt van die kracht. Dat erkennen is de eerste stap. De volgende stap is om in die regio's die minder mogelijkheden hebben gekregen de komende jaren extra te investeren. Omdat we heel Nederland nodig hebben voor de opgaven waarvoor we staan.

Dat begint door Nederland als één verbonden geheel te zien. Dat vraagt om nieuwe, duurzame OV- en fietsverbindingen, ook met onze buurlanden en de rest van Europa. We moeten duurzaam, maar ook efficiënt met de beperkte ruimte om gaan. Dubbel of zelfs meervoudig gebruik is voor ons het uitgangspunt voor ruimtelijke ontwikkelingen. Zeker bij de opwek van hernieuwbare energie liggen hiervoor nog veel onbenutte kansen. We bouwen aan sterke steden en sterke dorpen. We pakken ons voedselsysteem aan, om milieudruk te verminderen maar ook om perspectief en kansen te bieden aan de sector. Centraal hierin staan een volledige kringlooplandbouw en een ketenaanpak gebaseerd op transparantie, duurzaamheid en eerlijkheid. We zien het belang en de kracht van onze natuur; we koesteren ons landschap en erfgoed, versterken biodiversiteit en zetten in op ecosysteemdiensten voor onze brede welvaart. We zetten ons in voor een gezonde leefomgeving, overal in Nederland.

WAT DOEN WE

- We werken toe naar een klimaatneutrale landbouw in 2040. Dat vraagt om forse investeringen in de landbouw, meer grondgebondenheid en een sterkere positie van boeren ten opzichte van de voedings- en levensmiddelenindustrie. In lijn met het rapport 'Wat kan wel' van de commissie- Remkes, halveren we de stikstofuitstoot in 2030.
- We zorgen voor een eerlijke prijs, voor de boer en de consument. We maken gezond en duurzaam eten goedkoper, bijvoorbeeld door btw af te schaffen voor groente en fruit en stoppen met kiloknallers voor vlees.
- We breiden het aantal hectaren natuur uit, we realiseren bufferstroken rondom Natura 2000-gebieden en beschermen de Waddenzee.
- We breiden het aantal doorfietsroutes uit en investeren in de ontbrekende schakels in het spoornetwerk. We introduceren een klimaatticket voor het openbaar vervoer: met één kaart tegen een gereduceerd tarief reizen in al het openbaar vervoer buiten de spits. We maken autorijden eerlijker door rekeningrijden in te voeren, waarbij we rekening houden met de regionale verschillen.
- We maken vliegen op kortere afstand, in businessclass en privé-vluchten duurder. We stoppen met de nachtvluchten vanaf Schiphol en Lelystad Airport gaat definitief niet open.

Aandacht voor heel Nederland

Nederland is één van de dichtstbevolkte gebieden ter wereld. Dat zorgt ervoor dat veel voorzieningen nabij zijn en reisafstanden beperkt. Maar het zorgt er ook voor dat de ruimte schaars is. Dit noodzaakt ons om na te denken over hoe we onze leefomgeving willen inrichten, want de claim op de nog beschikbare ruimte wordt alleen maar groter.

Ruimtelijke ordening voor een mooi Nederland

We willen allemaal een betaalbaar en passend huis. We willen allemaal comfortabel en snel kunnen reizen door heel het land. We waarderen allemaal de natuur om in te recreëren, uit te rusten en te bewegen. Elk van deze claims op de schaarse ruimte gaat ten koste van een ander doel en van de beschikbare ruimte die overblijft. Maar nog belangrijker is dat deze claims ook veel nadelige gevolgen hebben die steeds zichtbaarder worden: milieuvervuiling, klimaatverandering, verdroging en watergebrek, verlies aan biodiversiteit en verrommeling van het landschap. Om die reden is het zaak om keuzes te maken.

Voor D66 zijn de volgende principes uitgangspunt bij deze keuzes:

- Het Rijk heeft nadrukkelijk een rol in het ruimtelijk domein. Het vergroten van de brede welvaart voor zoveel mogelijk inwoners is voor D66 uitgangspunt bij de te maken keuzes.
- Om dure ingrepen in de toekomst te voorkomen en huizen, voorzieningen, bedrijven en andere functies op de juiste plek neer te zetten, is het principe 'bodem en water sturend' leidend.
- D66 wil dat er maximaal ingezet wordt op dubbel- en multigebruik. Vooral bij de opwek van duurzame energie liggen hier (nog) veel kansen op daken van gebouwen. Maar deze kansen liggen er ook in natuur en groenontwikkeling door natuur en waterberging combineren
- Voor veel ruimtevragen geldt dat er binnen het bestaande meer mogelijk is. Het ombouwen van bestaande kantoorgebouwen of het splitsen van woningen kan helpen in het zorgen voor meer woonruimte. Ook door te investeren in slimme technologie en gedragsbeïnvloeding kan op de bestaande infrastructuur de bereikbaarheid worden vergroot.
- Ingrepen in de ruimte hebben altijd invloed op de directe leefomgeving van mensen. Om die reden is participatie en inspraak terecht een belangrijke vereiste in de nieuwe omgevingswet.

Leefbare steden en regio's

Nederland is een optelsom van verschillende regio's. Verschillend in culturen en eigenaardigheden, maar alle verrijken wie we zijn en wat we doen in Nederland. Dankzij alle verschillen tussen regio's is Nederland als geheel beter af. En toch geldt dat niet altijd voor iedereen. In de loop der jaren

zijn aanzienlijke regionale verschillen ontstaan. Bijvoorbeeld waar het gaat om de kansen van mensen om werk te vinden, voorzieningen te bereiken of gezond oud te worden. Verschillen tussen stad en ommeland, tussen de ene buurt en de andere buurt.

Het rapport Elke regio telt legt dat bloot en stelt: “bepaalde gebieden in Nederland, veelal buiten de economische centrumgebieden, hebben te maken met een stapeling van achterstanden op één of meer aspecten. Deze situatie is niet nieuw maar de ongelijkheid neemt de laatste jaren verder toe.” Deze ontwikkeling is zeer onwenselijk. Het voedt het gevoel van wantrouwen in de overheid en ondermijnt daarmee de democratie. En bovenal laten we hiermee kansen liggen. Als we elk talent nodig hebben, betekent het ook dat we elke regio nodig hebben. Van Wageningen tot Woubrugge, van Feijenoord tot Feanwâlden.

- Het vergroten van kansen voor mensen begint met het bereikbaar maken van kansen. Om die reden investeert D66 in meer en beter openbaar vervoer. Laagdrempelig en toegankelijk voor iedereen. Waarbij we soms ook moeten durven experimenteren in vorm. Niet iedere vraag is immers dezelfde. In de paragraaf mobiliteit doen we daar een groot aantal voorstellen voor.
- Bij de invoering van betalen naar gebruik kiest D66 voor een systeem waarin gedifferentieerd

Midden-Nederland

In heel Nederland, maar zeker in het midden van ons land is er een groot tekort aan geschikte woningen. Het recht op huisvesting is naar de achtergrond verdwenen en huizen worden steeds vaker in de eerste plaats als economisch winstgevend bezit gezien. D66 maakt het recht op wonen tot uitgangspunt bij het woonbeleid. We realiseren meer betaalbare woningen die passen bij de behoefte van de samenleving. Nu zijn huizen vaak te groot of te duur voor één- of tweepersoonshuishoudens. We nemen de regie weer terug in handen en sturen landelijk op het verbouwen van bestaande woningen, het ombouwen van kantoorgebouwen of het bouwen van nieuwe woningen. De nadruk ligt hierin op het binnenstedelijk vervullen van de woningbehoefte. Zo houden we oog voor de natuur: wat nu groen is, blijft groen. Ook verduurzaming van bestaande en nieuwbouw speelt een grote rol. We isoleren alle huizen en starten bij de huishoudens die het meest last hebben van tochtige woningen en hoge energieprijzen. We verdubbelen de A27 bij Amelisweerd niet en investeren in fietspaden, zodat iedereen kan blijven genieten van de natuur.

wordt naar tijd en plaats. In de stedelijke gebieden hanteren we een hoger tarief. Hier willen we het autogebruik ontmoedigen om de luchtkwaliteit in de stad te verbeteren en maken we ruimte voor ander vervoer. Tegelijkertijd willen we een korting in gebieden waar mensen afhankelijker zijn van de auto, omdat de voorzieningen op grotere afstanden liggen en het ov-aanbod minder is.

- Gelijke kansen vragen om passende investeringen en maatwerk passend bij de regio. Om invulling te geven aan een nieuw regiobeleid wil D66 dat het Rijk samen met de decentrale overheden per regio een kansenagenda opstelt. We willen daarmee de afstand tussen Rijk en regio verkleinen. In deze kansenagenda worden afspraken gemaakt over regiospecifieke investeringen, gericht op het wegwerken van achterstanden op gebied van werkgelegenheid, onderwijs, huisvesting, gezondheid, bereikbaarheid en leefbaarheid. Bij grensregio's zal daarbij ook gekeken worden naar de kansen en mogelijkheden om ook over de grens samen te werken.
- Verbinden betekent ook beter samenwerken tussen overheden. Decentrale overheden staan dicht bij de inwoners en kunnen daardoor vaak ook beter inschatten wat nodig is. Tegelijkertijd is regie van het Rijk nodig om de grote lijnen te bewaken. In de toekomstagenda's maken we afspraken over wie wat doet. Door te investeren in decentrale overheden maken we het bovendien ook mogelijk dat zij de afgesproken zaken ook waar kunnen maken.
- We willen adequate financiering van gemeenten en provincies. Decentrale overheden hebben veel belangrijke taken en staan het dichtst bij de mensen. Daarom moeten zij voldoende middelen hebben om die taken te kunnen uitvoeren. In de afgelopen kabinetsperiode zijn veel extra middelen naar gemeenten en provincies gegaan, maar deze zijn voornamelijk incidenteel. Deze verdwijnen na 2025. D66 wil financiële problemen als gevolg daarvan voorkomen met extra middelen. We waarborgen zo dat gemeenten en provincies voldoende middelen hebben voor hun taken en maken het gemeente- en provinciefonds stabiel en voorspelbaarder. Daarvoor kijken we bijvoorbeeld naar het stoppen met de achterhaalde opschalingskorting, het schrappen van de taakstelling voor de jeugdzorg en extra middelen voor onderwijshuisvesting. We verwachten dat gemeenten sturen op een houdbare groei van de uitgaven aan het sociaal domein.
- De financiële verhoudingen tussen Rijk, provincies en gemeenten moeten beter. Gemeenten en provincies hebben er grote verantwoordelijkheden bij gekregen, zoals de thuiszorg, jeugdzorg of stikstofbeleid. Voor hun inkomsten zijn gemeenten en provincies nog sterk afhankelijk van het Rijk. D66 wil daarom dat gemeenten meer belasting mogen heffen op betere grondslagen. Bijvoorbeeld op leegstand, als publieke investeringen leiden tot vermogenswinsten of op grondbezit – in plaats van verouderde belastingen zoals de hondenbelasting. Ook provincies hebben een alternatief nodig voor de opcenten, zodat provincies zeggenschap blijven houden over hun inkomsten. Tegenover hogere lokale lasten staat een lagere inkomstenbelasting.

- Bij de vestiging van (semi)publieke instellingen wordt nadrukkelijk gekeken naar de mogelijkheden om deze meer verspreid over het land te huisvesten.
- Samen met decentrale overheden wil D66 onderzoeken of we kunnen komen tot bepaalde bereikbaarheidsnormen voor publieke voorzieningen als scholen, zorg en bibliotheken, zodat deze in stedelijk gebied altijd binnen 15 minuten beschikbaar zijn en in het buitengebied daar nooit meer dan 15 kilometer voor hoeft te worden gereisd.

Een Nederland van snelle en schone verbindingen

Mobiliteit gaat over kansen krijgen om de opleiding te doen die bij je past, te wonen waar je je thuis voelt en mee te kunnen doen op de arbeidsmarkt. Het gaat over mensen ontmoeten en je wereld vergroten. Afhankelijk van het moment, de plek of de omstandigheden kies je daarbij voor de fiets, de auto, de bus of trein, ga je te voet of reis je helemaal niet. Tegelijkertijd zijn er ook grenzen aan die keuzevrijheid en is die ook lang niet voor iedereen gelijk. Het openbaar vervoer barst tijdens de hyperspits uit zijn voegen, de luchtkwaliteit in de buurt van steden gaat snel achteruit en er zijn grote verschillen in de bereikbaarheid van voorzieningen, onderwijs of werk.

Bij investeringen in mobiliteit kiest D66 vooral voor het beter benutten van bestaande infrastructuur en het aanleggen van ontbrekende schakels. Door te kiezen voor collectief vervoer waar het kan, de capaciteit te vergroten, de verschillende vervoersmiddelen beter op elkaar aan te laten sluiten en door fiets en lopen op één te zetten. Dat helpt niet alleen de bereikbaarheid, maar zorgt ook voor schonere lucht.

Op de fiets van stad naar stad

Het grootste deel van de ritten die we afleggen, beslaan minder dan 7,5 kilometer. Een ideale fiets- of wandelafstand. Daarnaast is wandelen of fietsen gezond, neemt het relatief weinig openbare ruimte in en kent het geen uitstoot. Niet raar dus dat we met z'n allen steeds meer wandelen en fietsen. Het wordt steeds drukker op de fietspaden en de snelheidsverschillen tussen de verschillende soorten fietsers nemen toe. Daarmee nemen ook de verkeersrisico's toe. Juist in de eerste en laatste kilometers voor en na het openbaar vervoer zitten kansen, maar bushaltes zijn lang niet altijd goed bereikbaar en je fiets parkeren bij een station is vaak een uitdaging. Dat is niet alleen zaak van decentrale overheden. Voor D66 staat de fiets ook op één op nationaal niveau.

- We investeren extra in doorfietsroutes, zodat op termijn elke stad via doorfietsroutes met elkaar is verbonden. Langere doorfietsroutes verdienen verzorgingsplaatsen, zoals we aan de snelweg gewend zijn.
- D66 wil de komende jaren blijven investeren in fietsenstallingen. Niet alleen bij stations, maar ook bij grote OV-knooppunten, bushaltes en carpoolplekken. Ook willen we de beschikbaarheid van (elektrische) deelfietsen op die plaatsen uitbreiden.
- De fiets en trein blijven een gouden combinatie. D66 wil daarom het aantal OV-fietsen bij NS-stations uitbreiden en meer mogelijkheden bieden om op zaterdag je fiets mee te nemen, ook in internationale treinen.

- Met de opkomst van cargobikes, fatbikes en e-bikes is het fietspad niet alleen voller geworden, maar zijn de verschillen in snelheid op het fietspad toegenomen. Dit leidt tot verkeersonveilige situaties. Samen met decentrale overheden wil D66 blijven investeren in fietsverkeersveiligheid.
- D66 wil dat er bij de grote beheer- en onderhoudsopgaven van zowel ProRail als Rijkswaterstaat oog is voor fietsers en wandelaars. Zowel waar het gaat om goede omleidingsroutes tijdens de werkzaamheden als waar het gaat om het creëren van koppelkansen, zoals het aanleggen van ongelijkvloerse kruizingen en andere kansen.
- Samen met gemeenten wil D66 meer maatwerk bieden aan mensen met een toegankelijkheidsbehoefte om een aangepaste fiets te krijgen die past bij hun specifieke behoefte.

Een landelijk klimaatticket in het openbaar vervoer

Het openbaar vervoer zorgt voor kansengelijkheid door banen, onderwijs en zorg bereikbaar te houden. Het draagt bij aan een beter klimaat en het helpt onze steden bereikbaar te houden. Tegelijkertijd heeft het openbaar vervoer tijdens de COVID-19 pandemie een gevoelige tik gekregen. Een deel van de reizigers werkt nog steeds thuis en uit angst voor de drukte in het openbaar vervoer is een groep overgestapt naar de fiets of auto. Daarbij is het openbaar vervoer als vitale infrastructuur ook lang blijven doorrijden, waardoor de reserves bij veel OV-bedrijven op zijn.

- We introduceren een landelijk klimaatticket, waarmee je voor een vaste lage prijs in bus, tram, metro en trein in Nederland buiten de spits kan reizen. Dat maakt reizen met het openbaar vervoer mogelijk voor meer mensen, laat nieuwe reizigers kennismaken met het openbaar vervoer en maakt de overstap naar het openbaar vervoer aantrekkelijker.
- D66 wil de komende jaren blijven investeren in de OV-knooppunten rondom stations. Zo willen we dat deelmobiliteit (auto's en fietsen) standaard onderdeel wordt van het vervoersaanbod. Met de OV-bedrijven, gemeenten en provincies wordt gekeken hoe ook buiten de grote steden de OV-knooppunten aantrekkelijke plekken kunnen worden, waar naast de verschillende vervoersmiddelen ook plek is voor voorzieningen en lokale (economische) initiatieven.
- D66 wil een ontwikkeling van traditioneel openbaar vervoer naar moderne publieke mobiliteit. Dat wil zeggen dat verschillende vormen van openbaar, publiek vervoer en doelgroepenvervoer gecombineerd worden en meer vraaggestuurd gaan werken. We denken aan flexibelere en bredere inzet van ouderenvervoer, leerlingenvervoer, taxi's en traditionele bussen en busjes. Via dit vraaggestuurde publieke vervoer stap je over op zogenaamde dikke vervoerslijnen (bus

of trein) die de ruggengraat van het openbaar vervoer vormen en op reguliere tijden stoppen bij haltes of stations. D66 wil dat de toegankelijkheid van deze vormen van openbaar vervoer wordt verbeterd door de aanrijtijden te verkorten, waarbij we streven naar een aanrijtijd van maximaal een half uur. Daarnaast stellen we deze vormen gelijk aan het openbaar vervoer, waardoor OV-producten zoals de studenten of het eerdergenoemde klimaatticket ook in deze vormen van vervoer beschikbaar zijn.

- Om het regionale OV te helpen de tijdelijke teruggang in reizigersaantallen te overbruggen, wil D66 de huidige transitievergoeding verlengen. Dat doen we in combinaties met het aantrekkelijker maken van het openbaar vervoer voor mensen die minder vaak met het openbaar vervoer reizen, onder andere door het invoeren van het zogenaamde ‘single check-in, check-uit’ systeem. Hierdoor is het niet langer nodig om bij overstappen tussen verschillende vervoerders uit en in te checken.
- Samen met decentrale overheden investeren we in (kleine) infrastructurele maatregelen, zoals een rechtsaf op rotondes voor bussen of het creëren van bussluizen, waarmee het OV robuuster kan worden gemaakt. We herstellen we het gat in de indexering van de Brede Doel Uitkering dat jaarlijks aan de metropoolregio's wordt toegekend ter financiering van het OV. Op die manier krijgt het regionale OV weer de kans de klap van Covid te boven te komen en tegelijkertijd te blijven innoveren, zodat het openbaar vervoer ook klaar staat om een bijdrage te leveren aan de grote transities waar Nederland voor staat.
- Het spoornetwerk in Nederland kent een hoge dichtheid. Toch zijn er nog steeds schakels die ontbreken in het netwerk. D66 wil die laatste schakels aan het netwerk toevoegen, waardoor meer robuustheid ontstaat en er bij calamiteiten alternatieven beschikbaar zijn. Concreet betekent dat dat D66 zich zal blijven inzetten voor de Lelylijn – die we doortrekken naar Bremen en Hamburg –, de Nedersaksenlijn, de Maaslijn, de Pampuslijn en het knooppunt Meppel-Zwolle. We houden tempo op het pakket met investeringen in onder andere het spoor tussen Leiden en Dordrecht en de Regio Express Arnhem-Doetinchem voor het ontsluiten van nieuwe woningen.
- D66 wil dat studenten met hun OV-reisabonnement ook gratis de OV-fiets kunnen nemen op werkdagen om zo bussen, metro's en trams te ontlasten. We maken afspraken met onderwijsinstellingen om de studenten zo veel mogelijk buiten de spits te laten reizen.
- Nederland heeft één van de drukst bereden spoornetwerken ter wereld. D66 vindt een voorspelbare en betrouwbare dienstregeling een essentiële maatschappelijke voorziening waar de overheid zich mee bemoeit. De NS blijft daarom wat ons betreft de belangrijkste treinvervoerder op het Nederlandse spoor. Tegelijkertijd staat de wereld niet stil en komen internationale verbindingen te traag van de grond, zonder Europese samenwerking. Daarom willen we ruimte voor andere vervoerders op internationale verbindingen en daar waar ruimte

is en de NS die niet invult, moeten andere vervoerder de kans krijgen om te rijden. Dat vergroot het aanbod voor reizigers. Voorwaarde is dat de kwaliteit op orde is en de reiziger een betrouwbaar product krijgt.

- Het Bus Rapid Transit-systeem is een manier om met kwalitatief hoogwaardige bussen, hoogfrequent, snel en veel mensen te vervoeren. D66 wil om die reden experimenteren met het vrijmaken van een rijstrook voor deze vormen van vervoer richting de grote steden in de Randstad. Rijkswaterstaat kijkt bij het beheer en onderhoud van snelwegen in de buurt van steden of aparte busbanen voor Bus Rapid Transit haalbaar zijn.
- D66 wil dat alle stations vanaf 2025 zelfstandig toegankelijk zijn voor mensen met een fysieke beperking. Hetzelfde geldt voor de belangrijkste OV-knooppunten. Daar waar een halte niet kan voldoen, moet er voor mensen met toegankelijkheidsbehoeften een vergelijkbaar alternatief beschikbaar zijn. Bij concessie-eisen moet worden opgenomen dat er actief gemeld moet worden wanneer toegankelijkheidsvoorzieningen op stations of haltes defect zijn.
- We geven prioriteit aan het aanpassen van het spoor en het investeren in slimmere treinen (ATO) om zo treinen vaker te laten rijden en meer treinen toe te laten.
- Iedereen die in ploegendienst werkt of houdt van uitgaan, helpen we met een uitbreiding van het Nederlandse nachtnet van treinen. We voegen Lelystad en Almere toe aan het bestaande nachtnet en introduceren nachtlijnen naar steden als Groningen, Enschede, Arnhem/Nijmegen en Maastricht.
- Openbaar vervoer voor afstanden tot 700 kilometer moet goedkoper zijn dan het vliegtuig. In Europees verband streven we dan ook naar een hogesnelheidsnetwerk tussen alle Europese hoofdsteden op het vasteland en meer investeringen in internationale spoorverbindingen. De Rijksoverheid stopt zelf met het vliegen tot 700 kilometer.
- Plannen, boeken en betalen van internationale kaartjes moet makkelijker worden, net als de overstap tussen vliegen en trein. D66 wil dat hierover in Europa afspraken worden gemaakt. Daarnaast volgen we de ontwikkeling van de hyperloop met belangstelling, maar wachten we er niet op om te investeren in (internationaal) openbaar vervoer.
- In Nederland verbeteren we de aansluiting op het Europese hogesnelheidsnetwerk door het aantal dagelijkse treinen richting Parijs en Londen fors omhoog te brengen. Ook een snelle en frequente treinverbinding naar onze belangrijkste handelspartner Duitsland ontbreekt nog. We willen in 2025 bindende afspraken met Duitsland, zodat de reistijd tussen Amsterdam en Berlijn voor 2035 een uur korter is. We willen dat de Thalys na Parijs doorrijdt naar Bordeaux en de ICE na Frankfurt verder rijdt naar München.
- Station Amsterdam-Zuid ontwikkelen we tot een internationale spoorterminal waar ook op vluchten kan worden ingecheckt. Hiermee komt minder druk te staan op Amsterdam Centraal. We trekken de Noord-Zuidlijn door naar Schiphol.

- We pleiten voor een Europese Spoorautoriteit die zorgt voor een Europese dienstregeling, treinreizen naar populaire vakantiebestemmingen en aantrekkelijke nachttreinen met lagere kosten. Bovendien moet je één kaartje kunnen boeken voor internationale reizen met zowel het vliegtuig als de trein, met een eerlijke vergelijking van de klimaatimpact.

Noord-Nederland

D66 zet zich in voor goede bereikbaarheid, onder meer met de Nedersaksenlijn en de Lelylijn. Deze laatste trekken we door naar Bremen en Hamburg. Ook introduceren we nachtlijnen naar Groningen. We stimuleren de ontwikkeling van bedrijfsecosystemen zoals de Hydrogen Valley.

In veenweidegebieden in Fryslân wil D66 de grondwaterstand verhogen tot -0,30 onder maaiveld, onder meer om verdere verzakking van huizen tegen te gaan. We investeren in fietspaden en met het klimaatticket maken we het mogelijk om buiten de spits tegen een vast tarief te reizen in het OV. Met aanpassing van wetgeving maken we het vraagafhankelijke vervoer toegankelijk voor iedereen en vergroten we de bereikbaarheid van iedereen.

De gaswinning in Groningen stopt per 1 oktober 2024 definitief. Dit leggen we wettelijk vast terwijl we blijven werken aan versterking en herstel van schade als prioriteit nummer één. D66 wil vasthouden aan een aparte bewindspersoon voor Groningen zodat er met de afspraken in 'Nij begun', waarmee een begin is gemaakt met het herkennen, herstellen en het creëren van een nieuw perspectief voor Groningen, wordt voortgezet.

Slimme oplossingen voor meer bereikbaarheid

Jarenlang nieuwe infrastructuur aanleggen, heeft niet geleid tot minder files. D66 wil dan ook dat we op een andere manier naar mobiliteit gaan kijken. Meer gebruik maken van bestaande infrastructuur, samen met werkgevers kijken naar werktijden en roostering, en collectief vervoer organiseren waar dat kan. We hanteren brede welvaart als uitgangspunt en bereikbaarheidsnormen als richting, waardoor ook zaken als locatiekeuze op tafel komen in de afweging.

- De huidige regels van het Meerjarenprogramma Infrastructuur, Ruimte en Transport (MIRT) moeten op de kop. In plaats daarvan kiest D66 voor brede welvaart als instrument voor het maken van keuzes. Niet langer wordt er uitsluitend op basis van economische groei en rentabiliteit gekozen, maar we nemen zaken als schone lucht, natuur, klimaat, fijne leefomgeving, betere gezondheid en ruimtegebruik nadrukkelijk mee in onze afwegingen.
- Vooruitlopend op de aanpassingen van de MIRT-spelregels naar een afwegingskader op basis van brede welvaart, kiest D66 ervoor om nu al geld vrij te maken om te investeren in het openbaar vervoer door de A27 bij Amelisweerd en de A4 Burgerveen-N14 niet uit te breiden.
- De coronatijd heeft ons geleerd dat voor veel beroepen geldt dat thuiswerken een optie is en met slechts een beperkte groep thuiswerkende mensen kunnen we een deel van de capaciteitsknelpunten al oplossen. Hierdoor ontstaat er ruimte op de wegen voor diegenen die geen andere keuze of mogelijkheid hebben. D66 wil met werkgevers, onderwijsinstellingen en decentrale bestuurders afspraken maken over werk- en openingstijden, thuiswerken en locatiekeuzes, zodat het openbaar vervoer in de spits kan worden ontzien en er een bredere spreiding op de weg ontstaat. We maken dit integraal onderdeel van de besluitvorming over het mobiliteitsfonds. De overheid als werkgever geeft hierin het goede voorbeeld.
- We maken autorijden eerlijker door rekeningrijden in te voeren. Niet langer belasten we dan het bezit, maar het gebruik van de auto. Met een heffing gebaseerd op CO₂-uitstoot, plaats, tijd en gewicht houden we rekening met de regionale verschillen, zorgen we voor schonere lucht en verminderen we de file. In de stedelijke gebieden hanteren we een hoger tarief. Hier willen we het autogebruik ontmoedigen om de luchtkwaliteit in de stad te verbeteren en maken we ruimte voor ander vervoer. Tegelijkertijd willen we een korting in gebieden waar men afhankelijker is van de auto omdat de voorzieningen op grotere afstanden liggen en het OV-aanbod minder is.
- Deelmobiliteit is onderdeel van de toekomst. Het gebruik en betalen van deelauto's of -fietsen moet daarom net zo makkelijk worden als reizen met het openbaar vervoer, waardoor ze ook logisch vervoersmiddelen zijn voor de eerste of laatste kilometer. We stellen als ambitie om in 2030, 500.000 emissievrije deelauto's te hebben.
- We maken afspraken met gemeenten over het aanbieden van deelauto's en deelfietsen in (nieuwbouw)wijken.
- We maken Europese afspraken over het makkelijker, en daarmee betaalbaarder, maken van het aanpassen van nieuwe auto's voor mensen met een toegankelijkheidsbehoefte.
- Om de toegankelijkheid van allerlei (semi)publieke vervoersdiensten te verbeteren, steunt D66 de ontwikkeling van apps voor actueel reisadvies via meerdere vervoersmiddelen waar je gelijk kan reserveren, boeken, betalen en de CO₂-uitstoot van de reis wordt getoond. We willen dat alle vervoerders hun data hiervoor beschikbaar stellen, met inachtneming van privacy.

Vervoerders mogen hun eigen dienst niet bevoordelen op hun app.

- Bestelbusjes rijden vaak meerdere keren heen en weer om online bestelde producten af te leveren. Dit is niet alleen slecht voor het klimaat maar leidt ook tot een hoop onnodige drukte. Om die reden wil D66 met grote online winkels afspraken maken om het ophalen van pakketjes aantrekkelijker te maken dan het bezorgen.

Zuid-Nederland

D66 kijkt met een Europese bril naar Nederland. Door buiten landsgrenzen te denken, zie je dat regio's die voor Nederland aan de grens liggen, zoals in Noord-Brabant en Limburg, voor Europa juist een centrale positie hebben. De kracht van deze regio's moeten we versterken en benadrukken. D66 wil dat elke regio een kansenagenda krijgt, waarin afspraken worden gemaakt over investeringen specifiek voor die regio, zoals in bossen op de hoge zandgronden bij de Brabantse Peel, of in beter OV over de grens rondom het drielandenpunt.

Daarbij hebben we ook aandacht voor de kansen en mogelijkheden om over de grens samen te werken. Voor mensen die in het ene EU-land wonen, maar over de grens werken, is er nu nog een gebrek aan goede afspraken. Daarom zet D66 in op een Europese grenswerkrichtlijn met fiscaal beleid en sociale zekerheid die beter aansluiten. Dat geldt voor grenswerkers, maar ook voor bedrijven die veel zakendoen met bedrijven aan de andere kant van de grens.

We investeren in innovatie en de kenniseconomie. Het wetenschapsfonds maken we structureel. Ook zorgen we dat stimuleringsfondsen effectiever worden ingezet zodat bedrijven beter geholpen worden. We jagen het innovatieve mkb aan door de Regionale Ontwikkelingsmaatschappijen meer slagkracht te geven. Zo zorgen we niet alleen voor een innovatieve economie vandaag, maar ook voor morgen.

Emissieloos onderweg

Van A naar B zonder uitstoot is wat D66 betreft de toekomst. De mobiliteitssector veroorzaakt nu nog veel uitstoot en dat zal op weg naar klimaatneutraliteit in 2050 drastisch omlaag moeten. Daarom zetten we in op fiets, deelmobiliteit, het openbaar vervoer en elektrisch rijden. D66 kiest voor het principe van de vervuiler/gebruiker betaalt en daarom zijn we voorstander van een systeem van betalen naar gebruik. Voor D66 geldt dat wat elektrisch kan, elektrisch moet. We zien biogrand- en brandstoffen als een overbruggingsmiddel. Waterstof komt vooral terug in industrie, scheepvaart en luchtvaart.

- D66 wil de automobilititeit verduurzamen en zo de uitstoot van CO₂, stikstof en fijnstof terugdringen. We blijven elektrische auto's stimuleren met subsidies en belastingvoordelen. Bij leasecontracten is voortaan een elektrische auto verplicht.
- We blijven investeren in laadpalen. Ook in slimme laadpalen, waarmee elektrische auto's kunnen laden wanneer de stroom goedkoop is en weer terug kunnen leveren aan het net wanneer er tekorten zijn. Zo worden auto's een opslagplaats voor energie.
- Netcongestie vormt een van de grootste uitdagingen bij het vormgeven van de energietransitie. Elektrische auto's kunnen gebruikt worden om pieken (en dalen) in de elektriciteitsproductie op te vangen. D66 wil dat Nederland zich sterk maakt in Europa om vanaf 2027 te verplichten dat alle nieuw verkochte elektrische auto's twee kanten op moeten kunnen laden.
- We zorgen voor de beschikbaarheid van voldoende snelladers en een transparant systeem aan de paal, zodat het opladen van je auto even makkelijk is als het opladen van je mobieltje en zodat daarbij vooraf duidelijk is hoeveel je betaalt. Ook wil D66 dat het tijdelijke lagere tarief voor de energiebelasting op publieke laadpalen wordt verlengd tot 2030.
- Wij helpen steden om de luchtkwaliteit in binnensteden te verbeteren. Daarom zetten we in op milieuzones voor personenauto's in minimaal vijftig steden in 2025. Voor de logistieke sector zetten we daarbij in op emissievrije zones.
- Naast voldoende laadpalen voor personenauto's wil D66 ook dat er middelen beschikbaar blijven om meer te investeren in de laadinfrastructuur voor vrachtwagens, scheepvaart en in de bouw. Ook wil D66 de subsidie voor waterstof bij het zware wegvervoer en in de binnenvaart handhaven.
- Grote werkgevers moedigen we aan het reisgedrag van hun werknemers te verduurzamen door fietsen en reizen met het OV meer te stimuleren en door bij leasecontracten emissievrije auto's te verschaffen in plaats van fossiele. Gezamenlijk zijn zij gehouden aan een jaarlijks CO₂-plafond als stok achter de deur. Te beginnen bij de Rijksoverheid zelf.

Veiligere verbindingen

Ondanks alle inzet, neemt het aantal verkeersslachtoffers nog steeds toe. Voor een deel is dit het gevolg van het succes van het fietsbeleid. We fietsen meer, op oudere leeftijd en dankzij de e-bike ook op hogere snelheden, waardoor kleine fouten grote gevolgen kunnen hebben. D66 wil fietsgebruik blijven aanmoedigen, maar vestigt in de komende jaren extra aandacht op verkeersveiligheid – met name om de fietsverkeersveiligheid te vergroten.

- D66 wil dat fietsen voor ouderen veiliger wordt. Daarom zetten we in op de ontwikkeling van ‘relaxroutes’ waar recreëren voorop staat en rustig gereden kan worden. Deze routes worden toegankelijk gemaakt voor aangepast fietsen, zodat iedereen mee kan fietsen. Daarnaast is D66 voorstander van het meer stimuleren van de fietshelm en het treffen van voorzieningen bij fietsenstallingen voor het veilig bewaren van de fietshelm.
- Binnen de bebouwde kom verlagen we de algemene snelheidslimiet van 50 naar 30 kilometer per uur, zodat alle straten veiliger worden voor fietsers en voetgangers. Met extra middelen ondersteunen we gemeenten bij deze herinrichting. Wegen met een snelheidslimiet van 50 of 70 kilometer per uur worden uitzondering binnen de bebouwde kom.
- Technologische innovaties in auto’s, zoals Intelligent Speed Assistance (ISA) kunnen bijdragen aan verkeersveiligheid. Om die reden wil D66 dat Nederland voorop gaat lopen in het toepassen en tot norm stellen van zulke innovaties.
- De maximumsnelheid op snelwegen blijft 100 kilometer per uur. Op N-wegen binnen de bebouwde kom brengen we dit terug naar maximaal 70 kilometer per uur. Ook houden we vast aan de huidige inzet om de verkeersveiligheid op N-wegen te verbeteren.
- Alcohol in het verkeer is nog steeds vaak een belangrijke oorzaak van ongevallen met een dodelijke afloop. Daarom is D66 voorstander van een alcoholslot in auto’s van zware overtreeders.
- Handhaving is belangrijk bij het terugdringen van snelheidsovertredingen en asociaal gedrag in het verkeer. Om die reden wil D66 dat gemeenten meer zeggenschap krijgen over het plaatsen van (mobiele) flitspalen. Daarnaast willen wij experimenteren met de mogelijkheid voor boa’s om boetes op te leggen bij verkeersovertredingen.

Schoner en slimmer goederenvervoer

Steeds meer van onze goederen komen van fabrieken aan de andere kant van de wereld. De zeehavens van Rotterdam, Amsterdam, Zeeland, Noord-Holland en Groningen zijn van

grote waarde voor onze economie. Veel van wat voor personenvervoer geldt, geldt ook voor goederenvervoer: het kan schoner en slimmer.

- We sluiten onze spoor-, water- en buistransportnetwerken beter aan op de energietransitie en de veranderende (internationale) goederenstromen.
- D66 wil spoorgoederenvervoer laten groeien, maar dat moet hand in hand gaan met leefbaarheid en veiligheid. Te veel mensen in steden en dorpen met goederenspoor hebben last hebben van trillingen en geluid en zorgen over hun veiligheid. D66 geeft deze mensen structureel een stem bij plannen voor spoorgoederenvervoer. Overlast wordt beter te voorspellen en beter te melden door betere informatie, betere metingen en één centraal meldpunt. D66 wil dat de regering gericht kan ingrijpen op de routes van goederentreinen.
- Er komt een fonds waarmee omwonenden maatregelen tegen trillingen bij hun huis kunnen financieren. Dit fonds wordt betaald door verladers, vervoerders en de overheid. Richtlijnen voor trillingsvrij bouwen worden het uitgangspunt bij nieuwbouw aan het spoor.
- D66 maakt langere goederentreinen sneller mogelijk dan Europa vereist, zodat we bestaande capaciteit beter benutten en het spoorgoederenvervoer ook concurrerender maken.
- Het (internationaal) vervoer van gevaarlijke stoffen dient plaats te vinden over stukken spoor die daarvoor geschikt en bestemd zijn. Vervoer van gevaarlijke stoffen door woonkernen moet daarbij zoveel mogelijk vermeden worden. Daarnaast wil D66 onderzoeken in hoeverre het aanleggen van een buizen netwerk een haalbaar alternatief zou kunnen zijn.
- Goederenvervoer per spoor moet in 2025 volledig elektrisch zijn. We subsidiëren schonere scheepsmotoren voor de binnenvaartschepen en we introduceren walstroom voorzieningen voor zee- en binnenvaartschepen op strategische logische plekken in Europa. We dragen zorg voor voldoende openbare laadpalen met krachtstroom voor vrachtwagens.
- We dringen het aantal lege vrachtwagens op de weg terug door slimmere samenwerking tussen vervoerders en verladers te stimuleren. Technologie als kunstmatige intelligentie en duidelijke afspraken door middel van convenanten helpen daarbij.
- We stimuleren experimenten met zelfrijdende en met elkaar communicerende vrachtauto's op de snelweg, met aandacht voor gegevensbescherming en privacy.
- Met de vrachtwagenheffing zetten we een eerlijke prijs op het gebruik van onze wegen door transportbedrijven. Met de zogenaamde terugsluis investeren we in de verduurzaming van de transportsector, bijvoorbeeld met subsidies voor elektrische vrachtwagens.
- We zetten ons in voor een wereldwijd minimum van CO₂-toeslag op brandstoffen voor zee- en luchtvaart. Als genoeg landen dat toepassen, kunnen boten minder makkelijk over de grens tanken. Binnen Europa zijn daar nu de eerste stappen voor gezet met het onderbrengen van

de zeescheepvaart onder het emissiehandelssysteem EU ETS voor schepen vanaf 5000 ton. D66 wil dat deze grens naar beneden gebracht wordt, zodat schepen vanaf 400 ton hieronder vallen, waaronder dus ook de binnenvaart.

- We passen afspraken met de Rijnlanden aan om accijns te kunnen heffen op binnenvaart en een prijs te vragen voor (lucht)vervuiling. Daarnaast gaan schepen verplicht duurzame brandstoffen bijmengen tot 15 procent in 2030.
- Bevoorrading in de steden wordt veiliger en passend via logistieke hubs aan de randen van de steden van waaruit kleinere elektrische voertuigen (fiets, boot, of auto) goederen verder de stad in brengen. D66 wil dat er landelijke regie komt voor de totstandkoming van deze hubs.
- Wij zijn voorstander van een verplicht duurzaamheidslabel voor de binnenvaart. Samen met de sector kijken we hoe we scheepseigenaren kunnen helpen verder te verduurzamen.

Noordwest-Nederland

Het zou niet uit moet maken waar je woont: iedereen verdient een kans op een gezond leven. Ook dat is kansengelijkheid. Daarom kiezen we voor fundamentele verduurzaming en een gezonde toekomst. Lelystad Airport gaat definitief niet open. Samen met de regio kijken we naar een goede nieuwe bestemming voor het vliegveld. Bovendien maken we een einde aan nachtvluchten vanaf Schiphol zodat bewoners rondom het gebied minder last hebben van geluidshinder en uitstoot.

We bouwen windmolenparken om onze energie duurzaam op te wekken en stellen harde eisen aan de vervuilende industrie: Tata moet bijvoorbeeld snel schoner en duurzamer. We helpen alternatieven te zoeken, maar de industrie moet zelf ook investeren. Zo zorgen we voor een schonere lucht. Ook voor inwoners van Noord-Holland en Flevoland.

De luchtvaart klimaatneutraal in 2050

Dankzij de luchtvaart kunnen we internationaal zakendoen en overal ter wereld wonen, werken en studeren. Maar de keerzijde van het vliegen voor het milieu en omwonenden wordt steeds

zichtbaarder. De luchtkwaliteit rondom Schiphol is in de afgelopen jaren sterk afgenomen en met de groei is de overlast toegenomen. Om die reden willen we duidelijk handhaafbare klimaat- en milieugrenzen aan de hoeveelheid vluchten die van Schiphol mag vertrekken, zwaardere belastingen op vliegen om het vliegen zelf zo te ontmoedigen en investeringen in duurzame innovaties.

- D66 wil af van vervuilende vluchten op de korte afstand (tot 700 kilometer). Om die reden werken we in Europees verband aan een netwerk van hogesnelheidstreinen tussen alle Europese hoofdsteden en investeren we meer in internationale spoorverbindingen. In de tussentijd maken we het door middel van vliegbelastingen financieel aantrekkelijker om de trein te pakken.
- D66 wil dat het aangekondigde CO₂-plafond per luchthaven scherpere doelen gaat stellen dan de huidige doelen uit het Akkoord Duurzame Luchtvaart. Als het aan D66 ligt, wordt er afgebouwd naar een klimaatneutrale luchtvaart in 2050. D66 wil dat het CO₂-plafond ook wordt ingezet voor de regionale luchthavens, zoals Rotterdam The Hague Airport, Groningen-Eelde en Maastricht-Aachen.
- Voor alle luchthavens ontwikkelen we duidelijke en handhaafbare normen op het gebied van geluid, milieu-impact, uitstoot van fijnstof en zeer zorgwekkende stoffen. Hierbij staat een gezonde en leefbare samenleving centraal. Wanneer we deze normen hebben, baseren we het aantal vliegbewegingen hierop.
- Om de overlast en de gezondheidsschade voor omwonenden van Schiphol terug te dringen, pleit D66 voor een nachtsluiting van Schiphol tussen 23.00 en 7.00 uur.
- Lelystad Airport kan niet open. De opgaven op het gebied van klimaat, biodiversiteit en leefkwaliteit zijn dusdanig groot dat het openen van een nieuwe luchthaven niet verantwoord is. D66 wil dat het Rijk in overleg gaat met de decentrale overheden om voor Lelystad Airport op de kortst mogelijke termijn een andere bestemming te zoeken.
- Op basis van internationale afspraken zijn belastingen op bijvoorbeeld kerosine onmogelijk. D66 wil dat Nederland samen met Europa het voortouw neemt om deze fossiele subsidies af te schaffen.
- D66 wil een eerlijke vliegbelasting. Dit realiseren we door verschillende belastingen toe te passen op korte, middellange en lange vluchten: hoe verder je vliegt, hoe meer belasting je betaalt. Daarnaast belasten we de businessclass zwaarder dan economy class. Privévluchten worden naar verhouding tot hun uitstoot eerlijker belast. De uitstoot per passagier in een privévliegtuig is namelijk zo'n vijf tot zeven keer meer; dan is het alleen maar logisch dat de belasting dat ook is. Tenslotte belasten we ook transfer reizigers om op die manier het vliegen

op korte afstanden te ontmoedigen en de koppeling tussen vliegen en de trein op het Europese continent financieel aantrekkelijker te maken.

- Schone brandstoffen spelen een grote rol bij het verduurzamen van de luchtvaart. Daarom wil D66 het aandeel duurzame luchtvaartbrandstoffen (SAF) dat (vrijwillig) bijgemengd wordt, vergroten. Op dit moment geldt een EU-bijmengverplichting van 6 procent. D66 zou graag zien dat er wordt voldaan aan het nationale streven van 14 procent, zoals afgesproken in het Akkoord Duurzame Luchtvaart. In samenspraak met de luchtvaartsector en producenten van SAF werken we ernaar toe om dit doel op te hogen naar 20 procent. In Europa moeten we ambitieuzer te werk gaan. D66 pleit daar voor een verhoging van de bijmengverplichting.
- We maken werk van de verduurzaming van de luchtvaart. Door technologieën te ontwikkelen om elektrisch vliegen verder te brengen en door zelf waterstof en synthetische kerosine te ontwikkelen, kunnen we daar zelfs aan verdienen. D66 ziet een kans voor Nederland om de schone brandstoffenproducent van Europa te worden
- We stellen een ambitieuze agenda voor elektrisch vliegen op, waarbij Caribisch Nederland als proeftuin fungeert. Elektrisch vliegen is namelijk een goed en schoon alternatief voor de korte afstanden, en de afstanden tussen de eilanden lenen zich goed voor de ontwikkeling en implementatie van elektrisch vliegen.
- Op dit moment zijn alle regionale luchthavens van nationale betekenis onderdeel van de Schipholgroep, op Maastricht Aachen Airport en Groningen Airport Eelde na. D66 is er voorstander van dat ook deze twee luchthavens onderdeel van de Schipholgroep worden, zodat vanuit een gezamenlijke visie gekeken kan worden naar een toekomstige invulling van de luchtvaart in Nederland, en de functie die Schiphol en de verschillende regionale luchthavens daarbinnen vervullen.

STIKSTOF

De noodzaak om de uitstoot van stikstof te verminderen heeft Nederland verdeeld. Veel ontwikkelingen zijn stilgelegd, zoals de bouw van wegen, huizen en de energietransitie. Frustratie bij woningzoekenden, gebrek aan perspectief in de agrarische sector en een verslechtering van de staat van de natuur zijn het resultaat. D66 staat voor een daadkrachtige aanpak die dit proces kan keren. Herstel van natuur en biodiversiteit staat daarbij voor ons voorop. Dat kunnen we alleen realiseren als we de lasten eerlijk verdelen en als iedereen een bijdrage levert de doelstelling: halveren van de stikstofuitstoot in 2030!

De stikstofaanpak gaat hand in hand met onze klimaatdoelen en natuurherstel. Veel maatregelen dringen tegelijkertijd de uitstoot van stikstof en broeikasgassen terug en een gezonde natuur maakt ons weerbaarder, ook tegen de gevolgen van klimaatverandering. Daarom hebben we niet alleen oog voor het terugdringen van de stikstofuitstoot, maar investeren we ook actief in herstel van de natuur. Dit betekent nieuwe leefgebieden creëren, bedreigde soorten beschermen en een gezonde natuurlijke balans bevorderen. Zo wil D66 in 2030 50.000 hectare meer natuur hebben gerealiseerd, en in 2040 zelfs 160.000 hectare meer.

Om de uitstoot van stikstof te beperken, is de agrarische sector essentieel. We kijken verder dan alleen naar de boeren. De hele weg van voedselproductie tot voedselconsumptie bepaalt uiteindelijk of we de doelen die we stellen ook kunnen halen. We kijken samen met boeren, supermarkten, natuur- en milieuorganisaties, agrarische ondernemingen, decentrale overheden, de levensmiddelenindustrie en de consument hoe we de omslag kunnen maken. D66 wil een voedselvisie met een duidelijk transitiepad en perspectief voor de boer, de keten en de consument. Hierbij horen stimulerende en sturende instrumenten en investeringen.

Ook grote vervuilende industrieën moeten hun verantwoordelijkheid nemen. D66 wil strengere emissienormen en een actieve rol van de overheid in het verminderen van de stikstofuitstoot in deze sectoren. We bevorderen innovatie en investeren in technologieën die de uitstoot verminderen, terwijl we zorgen voor een rechtvaardige transitie voor werknemers en bedrijven. Op het gebied van mobiliteit houden we vast aan een maximumsnelheid van 100 km/uur. Lelystad Airport gaat niet open. En we stimuleren elektrische voertuigen, zodat de uitstoot ook daar snel minder wordt.

Nieuw perspectief op voedsel en landbouw

We weten al langer dat ons huidige voedselsysteem niet houdbaar is: niet voor de boer, niet voor de samenleving en niet voor de planeet. De transitie naar duurzaamheid is broodnodig en we hebben de randen te vaak opgezocht. Daarbij ontbrak ook een duidelijke koers vanuit de overheid, waardoor onzekerheid is ontstaan.

D66 wil het roer om met een integrale totaalaanpak. Geen silo-denken meer, maar een gedeelde visie op het bredere plaatje en de lange termijn. We moeten anders boeren, maar ook anders consumeren en het systeem anders organiseren. We gaan de uitdagingen in gezamenlijkheid aan én zorgen voor perspectief. Beleid ondersteunt en stuurt daarbij. Met gepaste maatregelen, duidelijke doelen en heldere tussenstappen. Samen met boeren, investeerders, supermarkten, natuur- en milieuorganisaties, agrarische ondernemingen, decentrale overheden en de levensmiddelenindustrie kijken we hoe we daar komen. Radicale keuzes zullen nodig zijn, die we met elkaar zullen moeten dragen. Die verantwoordelijkheid nemen we samen.

We bouwen aan een nieuwe visie op voedsel

Het is nodig om ons systeem van de productie en consumptie van voedsel als geheel te herzien. De overheid komt daarvoor met een voedselvisie. Daarin zullen duidelijke stappen staan naar verandering, mét perspectief voor de boer, de keten en de consument. Milieu, volksgezondheid, veranderde machtsverhoudingen spelen allemaal een belangrijke rol. Ook leefomgeving en ruimtelijke ontwikkeling zijn belangrijk. Nieuw beleid, instrumenten en maatregelen ontwikkelen we altijd met al deze aspecten in gedachten. Europees waar het moet, nationaal waar het kan.

- We streven naar klimaatneutrale landbouw in Nederland tegen 2040. Elke sector draagt bij aan onze klimaatdoelstellingen en er is geen tijd te verliezen. Voor de landbouw en de rest van de keten betekent dit dat er maatwerk komt per sector met stimulerend, maar ook sturend beleid.
- We zetten in op nieuwe verdienmodellen en (sociale) innovatie. We willen voorloper worden in de natuurinclusieve economie van morgen. Nieuwe verdienmodellen voor boeren en de keten kunnen ontstaan door bijvoorbeeld in te zetten op de circulaire en biobased economie, koolstofvastlegging, steun voor groenblauwe diensten en kortere ketens, waarbij boeren direct leveren aan consumenten.
- De toekomst van de Nederlandse landbouw is voor jonge boeren en tuinders. Zij staan aan de voorhoede van verduurzaming en samenwerking. D66 wil dat er perspectief is voor de volgende generatie. Daarom kijken we bijvoorbeeld naar omschakelingsubsidies en andere steunmaatregelen.

We brengen kringlooplandbouw in de praktijk

Boeren zitten in de knel. We zijn verwickeld geraakt in een negatieve spiraal waarin landbouw alleen loont om tegen de laagste kosten meer en meer te produceren. Er wordt te veel diervoer van ver geïmporteerd, er worden te veel bestrijdingsmiddelen en kunstmest gebruikt en te veel dieren gehouden op een kleine postzegel. De macht van de verwerkende industrie, supermarkten en chemische giganten is enorm gegroeid en geconcentreerd, waardoor boeren en coöperaties vaker en vaker aan het kortste eind trekken. Moderne agrarische industrie drukt de prijs voor de consument en export, maar eist daardoor meer en meer van de Nederlandse landbouw, wat uiteindelijk op rekening komt van de maatschappij.

De druk om te intensiveren en te industrialiseren is ten koste gegaan van onze natuur, gezondheid en uiteindelijk de toekomstbestendigheid van de landbouw en het boerenbedrijf zelf. Want het huidige en gangbare verdienmodel biedt geen realistisch perspectief voor de boer en past niet binnen de grenzen van natuur, klimaat en milieu. En het is juist die ecologische houdbaarheid die zo belangrijk is voor onze landbouw. Want gezonde landbouw heeft bij uitstek bestuivers nodig, schoon water, een gezonde bodem en een stabiel klimaat.

Gelukkig is het oplossingsvermogen van de Nederlandse landbouw groot. Iedere boer, ieder bedrijf en iedere bodem is uniek. Daar zal ook een deel van het antwoord liggen. Met de omslag naar kringlooplandbouw zal de diversiteit en variëteit van de Nederlandse landbouw worden ingezet als kracht, binnen de grenzen van de natuur. Geen doctrine van bovenaf, maar een principe en omslag die breed wordt ingezet en ondersteund, ook door de maatschappij. Minder afhankelijkheid en daardoor meer zelfbeschikking. Nieuwe verdienmodellen en collectieve netwerken gericht op verduurzaming. Kennis en innovatie die natuurinclusieve bedrijfsvoering centraal zetten. En vooral een beleid dat verbindt en helder stuurt wanneer nodig. Nederland heeft een kans om wereldwijd koploper duurzame landbouw te worden, maar dan moet de omslag nu komen.

- We brengen kringlooplandbouw in de praktijk. We helpen boeren de omslag te maken en we stellen met een Kringlooplandbouwwet de basisbeginselen en kaders hiervoor vast.
- Nederland gaat inzetten op grondgebondenheid om kringlopen te sluiten en om importafhankelijkheid van kunstmest en veevoer te verminderen. Dit zal ook de landbouw bestendiger maken tegen geopolitieke verschuivingen en economische schokken.
- Er komen landelijke eisen aan grondgebruik, waarin bodem en water sturend worden, bijvoorbeeld alleen geschikte gewassen op uitspoelingsgevoelige gronden.

- In 2030 moet de stikstofuitstoot gehalveerd zijn. Daarmee volgen we de lijn van het rapport 'Wat kan wel' van de commissie-Remkes. We kijken daarbij naar verschillende, passende maatregelen, ook voor de landbouw. Extensivering en de transitie naar kringlooplandbouw zal daar een flinke bijdrage aan kunnen leveren. Dit is nodig om de doelen voor stikstof en klimaat te halen.
- Nederland heeft de grootste veedichtheid van de Europese Unie, met bijna 120 miljoen landbouwdieren. Dat is enorm veel voor ons kleine land. De bio-industrie is schadelijk voor mensen, dieren en de leefomgeving. We stoppen daarom zo snel mogelijk met de grootschalige bio-industrie. De veehouderij gaat toe naar een gezonder, duurzamer en dierwaardig model, ondersteund met faciliterende en stimulerende maatregelen.
- We moeten slim omgaan met onze beperkte ruimte, daarom krijgen dieren steeds minder veevoer dat geschikt is voor menselijke consumptie. In plaats daarvan krijgen dieren meer voedselresten, gewasresten en insecten. Nederland zet zich in voor een nieuwe EU-eiwitstrategie om zo de importafhankelijkheid te reduceren en natuurlijke, lokale diervoeders te bevorderen. Ook wijzigen we EU-wetgeving om bruikbare reststromen in te zetten als diervoeder.
- Boeren kunnen de biodiversiteit op hun bedrijf inzetten voor een natuurinclusieve bedrijfsvoering. Hiermee kunnen ze minder afhankelijk worden van kunstmest en bestrijdingsmiddelen. We introduceren een mineralenbalans op bedrijfsniveau, zoals voorgesteld door de commissie-Remkes. Hierdoor hebben boeren inzicht in hun milieuprestaties.
- Een duurzame landbouw begint bij een gezonde bodem. Om de kringloop te sluiten, wordt er veel minder gebruikgemaakt van kunstmest. In plaats daarvan worden natuurlijke en organische alternatieven ingezet, zoals reststoffen uit de mest als 'kunstmest' in de akkerbouw. Zo kunnen veehouders en akkerbouwers in de regio elkaars mest optimaal gebruiken en is er minder kunstmest nodig. We zetten ons in om knellende Europese mestwetgeving aan te passen.
- Bestrijdingsmiddelen hebben negatieve effecten op mens en natuur. Daarom geen preventief gebruik meer, meer spuitvrijezones in de publieke ruimte en een benchmark in 2027. We zetten in op de beschikbaarheid van duurzame en natuurlijke alternatieven. Het toelatingsbeleid moet Europees aangescherpt worden met meer aandacht voor gezondheid, milieuschade en de effecten van de stapeling van middelen.
- In de akkerbouw stimuleren we gemengde teelt en grotere rotaties van gewassen, ook om de bodemgezondheid te verbeteren. De teelt van bloembollen en siergewassen wordt biologisch, met name om het gebruik van bestrijdingsmiddelen drastisch te verminderen.
- Biologische landbouw heeft veel voordelen en samenhang met de principes van kringlooplandbouw. In lijn met de Europese Green Deal zet D66 in op 25 procent biologisch landbouwareaal in 2030.

- Er komt een specifieke subsidie voor jonge en biologische boeren om hen te helpen bij de transitie, bijvoorbeeld met certificeringskosten en omschakeling.
- De transitie waar de landbouw voor staat, is veelal een kennistransitie. D66 zet daarom in op ondersteuning van de toegankelijkheid en beschikbaarheid van onderwijs, kennis, innovatie en netwerken. Agrarische ondernemers die de omslag willen maken, komen in aanmerking voor aanvullende steunmaatregelen, zoals onafhankelijke adviesdiensten.
- De Europese landbouwsubsidies die Nederland zelf kan verdelen, gaan voortaan alleen naar boeren die stappen zetten naar kringlooplandbouw, biologische boeren en jonge boeren die de omschakeling willen maken. Of als inkomensondersteuning voor boeren die aan natuurbeheer doen of groenblauwe diensten leveren. In het volgende Europees Gemeenschappelijk Landbouwbeleid moet de generieke inkomenssteun in zijn geheel verdwijnen; alleen publiek geld voor geleverde publieke diensten.
- We blijven het Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer (ANLb) door ontwikkelen en versterken de effectiviteit.
- We bouwen het voor boeren dure systeem van verhandelbare fosfaat-, dier- en stikstofrechten af. Alle dierrechten vervallen per 2030 en worden omgezet naar een stikstofemissierechtensysteem met beperkte verhandelbaarheid; deze stikstofemissierechten gelden voor alle diercategorieën.

Een eerlijke prijs in de hele keten

Voedselketens zijn ingewikkelder en complexer geworden en hebben een ongekeerde invloed op wat en hoe we produceren en consumeren. Van boerenbank tot chemische gigant, van verwerkende industrie tot supermarkt; allemaal spelen zij een rol in wat er op ons bord terechtkomt. Langzaamaan beginnen deze partijen te verduurzamen. Dit gaat alleen nog veel te traag en boeren en consumenten blijven de dupe van ongelijke machtsverhoudingen en kostenoorlogen. Met de ongekeerde opgave voor ons, is het de rol van de overheid om de transitie naar een duurzaam voedselsysteem samen met de keten aan te jagen en te versnellen. Dit doen we door duidelijke, eenduidige spelregels voor de transitie op te zetten en ervoor te zorgen dat de race naar duurzaamheid loont door waardecreatie en een eerlijke prijs.

- We zorgen voor duurzaamheidsvoorwaarden op inkoop en bedrijfsvoering in de voedingsindustrie en supermarkten, zodat het gehele assortiment milieu- en diervriendelijk wordt, inclusief een eerlijke prijs. Een eerlijke prijs betekent dat de kosten voor de leefomgeving mee worden gewogen in de prijs van een product. Die kosten worden verdeeld over de keten en komen niet bij de boer terecht.

- Er komt een duurzaamheidsstandaard in de keten die voldoet aan de voorwaarden van kringlooplandbouw. Zo ligt de verantwoordelijkheid niet alleen bij de boer of de consument, maar vooral bij de marktpartijen.
- D66 wil een duurzaamheidsbijdrage voor landbouwproducten in rekening brengen bij de afnemers van boeren, zoals de verwerkende industrie en supermarkten. Deze marktpartijen krijgen korting op de heffing als zij vooruitlopen op de duurzaamheidsstandaard. De opbrengst ervan komt beschikbaar als omschakelingssubsidie voor biologische en kringloopboeren. Hierbij zal specifiek gekeken worden hoe jonge boeren hiervan kunnen profiteren.
- Transparantie in de gehele keten is een randvoorwaarde voor duurzaamheid en een eerlijke prijs. D66 legt eisen voor transparantie over klimaat en milieu-impact door de keten wettelijk vast, met een vrijwillige transitieperiode.
- Landbouw is erg beperkt in de toegang tot investeringen, technologie en markten. Dit beperkt mogelijkheden voor verduurzaming. D66 zet zich in voor nieuwe investeringsmogelijkheden voor boerenbedrijven buiten de gevestigde spelers om. Microkredieten of sociale investeringen via digitale platforms kunnen hierin een belangrijke rol spelen.
- Voedsel is erg gevoelig voor prijsschokken. Dat hebben we vooral gemerkt tijdens de coronacrisis en de Russische inval in Oekraïne. We stellen een onderzoek in naar prijsbepaling van voedsel door de keten om zo beter in te kunnen grijpen bij extreme voedselinflatie.
- Nederland is kampioen export; lang zijn we zelfs de tweede landbouwexporteur ter wereld geweest, na de Verenigde Staten. Dat is een knappe prestatie, maar daar betalen we nu allemaal de prijs voor. D66 zet zich in voor een handelsmodel waarin kwaliteit in plaats van kwantiteit de primaire motivatie is. Een handelsmodel waarin innovatie en duurzaamheid het Nederlandse keurmerk en uithangbord zijn.

Gezond en duurzaam, de makkelijke keus

Eten moeten we allemaal. We hebben allemaal onze eigen voorkeuren, smaken en mogelijkheden. Die keuze – wat we eten – wordt bepaald door veel verschillende factoren. Aanbod, prijs of zelfs kennis spelen allemaal een rol. Vaak hebben we eigenlijk minder invloed op wat we willen eten dan we doorhebben. Daar moet verandering in komen. Beschikbaarheid, toegang en keuzevrijheid moeten weer voorop staan. De gezonde en duurzame keus moet de makkelijke keus worden.

Als onderdeel van de Voedselvisie ontwikkelt de overheid een stappenplan gericht op gezonde, duurzame consumptie en vraag, om zo de synergie tussen perspectief voor boeren, voordelen voor volksgezondheid (preventie en niet-overdraagbare ziekten) en lagere milieudruk te

stimuleren. Sturende duurzaamheidsmaatregelen aan de productiekant moeten gecombineerd worden met nieuwe marktkansen om zo een sneeuwbaaleffect voor duurzaamheid te creëren. Daarin moet de overheid niet bepalen wat je eet, maar ervoor zorgen dat er meer keuzevrijheid is.

- Rijksinstanties geven het voorbeeld door tegen 2030 exclusief biologische of kringlooplandbouwproducten aan te schaffen. Dit wordt bij andere publieke aanbestedingen – bijvoorbeeld op andere bestuursniveaus, in de zorg en het onderwijs – ook aangemoedigd en ondersteund door Europese of nationale richtlijnen. Dit zal het marktaandeel van biologische en kringlooplandbouw producten versterken.
- Gezond en duurzaam eten moet betaalbaar zijn voor iedereen. De btw op groente, fruit verdwijnt, een heffing op vlees en zuivel financiert dat.
- Te veel vlees is niet gezond en heeft veel effect op de leefomgeving. Er komt een verbod op kiloknallers. Dat betekent: maximaal 25 procent korting op vlees, zoals sinds kort ook geldt voor alcohol.
- D66 zet zich in om kweekvlees zo snel mogelijk in de supermarkt te krijgen.
- Mensen worden overweldigd door het aantal labels op producten. Een gestandaardiseerd duurzaamheidslabel zorgt ervoor dat mensen met zekerheid weten dat ze een duurzame aankoop doen. De overheid gaat met de sector een eenduidig kringloopkeurmerk realiseren. Daarnaast zet Nederland in op een geharmoniseerd Europees duurzaamheidslabel.
- We gaan experimenteren met voedselraden om beleidsadviezen te geven over bijvoorbeeld het inkoopbeleid van gemeenten in de kantines van sportcomplexen. Hierdoor vergroten we de invloed van burgers op de lokale voedselomgevingen.
- We worden overspoeld met reclames voor junkfood. D66 wil consumenten en met name kinderen beter beschermen tegen misleide reclames over ongezond voedsel en hiervoor richtlijnen op stellen.
- 30 procent van al het voedsel wordt wereldwijd verspild. Dat moet anders, ook in Nederland. Nederland zal in 2030, 30 procent minder voedsel verspillen ten opzichte van 2020. D66 wil hierbij inzetten op succesvolle en nieuwe initiatieven en kringloopoplossingen die nieuwe inkomsten kunnen bieden, bijvoorbeeld door veilige reststromen in te zetten voor diervoederproducten.

Oost-Nederland

Oost-Nederland heeft een groot oppervlakte aan agrarische velden en de prachtigste natuur. Om de natuur te beschermen en boeren perspectief te bieden, zetten we in op een duurzame en natuur-inclusieve toekomst voor de landbouw. Dat vraagt om forse investeringen en een sterkere positie van boeren ten opzichte van de voedings- en levensmiddelenindustrie. D66 wil dat er perspectief is voor boeren én natuur. Nieuwe verdienmodellen voor boeren en de keten kunnen ontstaan door in te zetten op onder andere de circulaire en biobased economie, koolstofvastlegging of kortere ketens waarbij boeren direct leveren aan consumenten. Maar niet alleen de agrarische sector is aan zet om de stikstofuitstoot terug te brengen: ook de industrie zal de omschakeling moeten maken.

Daarnaast investeren we in kennisregio's en het onderwijs. Zo kunnen koplopers in Wageningen, Nijmegen en Enschede baanbrekend onderzoek blijven doen. Bedrijven worden beter geholpen, onder meer door stimuleringsfondsen effectiever in te zetten en met meer geld voor gerichte innovatie en digitalisering. We jagen het innovatieve mkb aan door de Regionale Ontwikkelingsmaatschappijen meer slagkracht te geven.

In de zorg houden regionale ziekenhuizen de basiszorg in de omgeving toegankelijk. Door in te zetten op meerjarige contracten en een intensievere samenwerking tussen de regionale ziekenhuizen, gespecialiseerde ziekenhuizen en Universitair Medisch Centrum, verstevigen we de positie van de regionale ziekenhuizen. Zo heeft iedereen goede basiszorg dichtbij.

Mooi Nederland

De natuur is van onschatbare waarde. Het is niet alleen een intrinsieke waarde, het is daadwerkelijk tastbaar. Ons voortbestaan is afhankelijk van de natuur, weerbare ecosystemen en een gezond milieu. Voor het voedsel dat we eten, de lucht die we inademen, het water dat we drinken, de grondstoffen en hulpbronnen die we gebruiken, en de ruimte voor wonen en recreatie. Het zijn de – soms onzichtbare – bouwstenen van onze samenleving.

Toch hebben we te lang de natuur en het milieu verwaarloosd en als vrijblijvend beschouwd. Alle seinen staan op rood en de rek is eruit. Van watervervuiling tot bijensterfte, van ontbossing tot de plastic soep. Wereldwijd, maar ook in Nederland spelen we een gevaarlijk spel met onze toekomst. We doen simpelweg niet genoeg, terwijl de wetenschap duidelijk is. Dat geldt voor het klimaat, maar juist ook voor de natuur. Want het één kan niet zonder de ander, en ons gemeenschappelijke welzijn en welvaart zijn aan beide onlosmakelijk verbonden. Daarom moeten we onze relatie met de aarde herinterpreteren.

Wel is er nog reden tot voorzichtig optimisme. De natuur heeft een ongekeende veerkracht en de kansen liggen voor het oprapen. Waar een boer biologisch aan de slag gaat, zien we de bodem ongekend snel herstellen. Dieren met uitsterven bedreigd, keren na bescherming snel terug en brengen de biodiversiteit weer natuurlijk in balans. Beter beheerde duinen helpen ons water te zuiveren en bieden bescherming tegen een stijgende zeespiegel. Zorgen voor ecosystemen herstelt natuur én gemeenschappen. Dat hoeft niet altijd een natuurgebied te zijn; de natuur is altijd om ons heen. Groene wijken zijn beter bestand tegen hittegolven en bewezen beter voor onze (mentale) gezondheid. Natuurinclusief bouwen zorgt voor minder afhankelijkheid van dure energie. Groene industrie levert nieuwe banen op en betekent ook schonere longen. Een kleine verandering kan dus al veel betekenen. Maar het moet sneller en met meer sturing.

D66 streeft daarom naar een duurzame samenleving, waar natuur en milieu in alle facetten van het leven een fundamentele rol spelen – van voedselproductie en woningbouw tot verdediging tegen een stijgende zeespiegel. Water, lucht, bodem en biodiversiteit zetten we op de eerste plaats als we keuzes moeten maken. Dat is uiteindelijk winst voor ons allemaal.

De natuur is van onschatbare waarde

Het is goedkoper om de natuur in de eerste plaats te beschermen dan om de natuur later te herstellen. We gaan beiden doen, want we zijn al bijna te laat. Gelukkig zijn klimaatmaatregelen en

de bescherming van de natuur twee kanten van dezelfde medaille. We zetten als D66 daarom in op maatregelen waar we de meeste vruchten van plukken als samenleving en die het effectiefst zijn in de race tegen de klok.

- Er komt een bindend internationaal akkoord voor biodiversiteit: een akkoord van Parijs voor de natuur. We bouwen dus verder aan het Kunming-Montreal Global Biodiversity Framework.
- D66 wil maatregelen treffen om in 2030 ten minste 20 procent van alle land- en zeegebieden te herstellen. In 2050 zullen alle ecosystemen in goede staat hersteld zijn. Daarbij geldt ook dat er geen verslechtering mag optreden.
- Naast stikstof is droogte een belangrijke oorzaak van achteruitgang, vooral op de zandgronden waar hydrologie de basis wordt voor het grondgebruik. Dit geldt ook voor de buffergebieden rondom Natura 2000-gebieden. Daarnaast wil D66 de grondwaterstand verhogen tot -0,30 onder maaiveld in veenweidegebieden, onder meer om verdere verzakking van huizen tegen te gaan.
- De Nederlandse bodem is jaren verwaarloosd. D66 wil dat het de aandacht krijgt die het verdient en wil daarom een nieuwe nationale bodemstrategie om achteruitgang tegen te gaan en het op een duurzame manier te gebruiken. We gaan beter meten en strenger handhaven, waar de vervuiler betaalt.
- De Nederlandse bossen worden voortaan als permanente bosccosystemen beheerd. Daarmee beschermen we de biodiversiteit, de vegetatie, de bosbodem en het bodemleven en neemt de vastgelegde hoeveelheid CO₂ en natuurbeleving toe. Houtexploitatie door kaalkap doet dat allemaal niet en wordt daarom afgeschaft.
- Exploitatie van bos vindt voortaan uitsluitend plaats door middel van selectieve uitdunning, het zogenoemde uitkapbeheer. De Wet natuurbescherming wordt daartoe aangepast.
- Om het zeeleven wereldwijd te beschermen, zijn we uitgesproken tegenstander van diepzeemijnbouw.
- De Waddenzee verdient onze extra aandacht. D66 wil een einde aan de bodem beroerende visserij en alle mijnbouw in de Waddenzee.
- De handhaving van natuurbescherming wordt versterkt, zowel op land als ter zee.

Van het Groene Hart tot de hoge zandgronden

Natuurlijke processen bieden veel oplossingen en kansen. We kunnen er zelfs onze boterham mee verdienen. Maar dan moeten we ook echt omschakelen en de knop omzetten. Meer natuur is namelijk essentieel voor onze weerbaarheid en veerkracht. Daarnaast is het van belang

dat we ook collectief verantwoordelijkheid nemen en zorgen voor het milieu. Want zonder die bouwstenen, is onze veerkracht ook weg

- Rondom Natura 2000-gebieden komen bufferstroken. De breedte daarvan moet bepaald worden op basis van hydrologisch onderzoek en onderzoek naar verwachte aantallen recreanten en stikstofemissies.
- D66 wil meer natuur en pleit voor 50.000 hectare extra natuur in 2030 ten opzichte van nu en 160.000 hectare extra natuur in 2040. 30 procent van de Noordzee wordt beschermd natuurgebied. Ons typisch Hollandse landschap kent bijvoorbeeld kilometers dijken die we makkelijk kunnen inzetten voor de biodiversiteit.
- We gaan de groenblauwe dooradering tot minstens 10 procent uitbreiden in het landelijk gebied. Doel is om natuur en landschap weerbaarder te maken en bij te dragen aan doelbereik van natuur in Nederland.
- D66 wil steden vergroenen. Dit draagt bij aan de leefbaarheid en verkoeling in de steeds warmere zomers. Daarom zetten wij in om in 2040 drie procent van het totale stedelijk gebied in Nederland natuur te laten zijn en dat tot 5 procent te verhogen in 2050.
- We maken ruimte voor natuur van gebieden met arme, dalende en verzilte grond. Deze gebieden zijn het minst interessant voor landbouw, terwijl de reguliere landbouw er de meeste milieuschade veroorzaakt.
- D66 heeft aan de basis gestaan voor de huidige aanpak van de nationale parken en zal zich hiervoor blijven inzetten. Hetzelfde geldt voor de natuur in het Caribisch gebied: deze verdient een versterkte bescherming.

De stem van de Waddenzee

Natuur en dieren hebben recht van bestaan, los van hun betekenis of monetaire waarde voor de mens. Veel dieren in ons land krijgen niet de zorg die ze verdienen, geconfronteerd met urenlange transporten, stalbranden, misstanden in slachthuizen en illegale handel. Bovendien neemt de leefruimte voor (wilde) dieren gestaag af. Om de natuur en haar soorten werkelijk te beschermen, willen wij ze rechten geven. Wettelijke erkenning voorkomt niet alleen toekomstige maatschappelijke kosten gerelateerd aan ecologische uitdagingen, maar ook significante economische verliezen, zoals de €28 miljard veroorzaakt door de stikstofcrisis.

- D66 wil de natuur een stem geven. Dat doen we door de rechten van de natuur te erkennen.
- Concreet doen we dit door specifieke natuurgebieden, zoals de Waddenzee, rechtspersoonlijkheid te geven, onder andere naar het Spaans model. Door gebieden rechten te

geven, krijgen ze via vertegenwoordigers de mogelijkheden om schade te verhalen voor herstel, wordt het procesbelang gegarandeerd en worden ze een gelijke actor in beslissingen. Met die erkenning wordt duidelijk gezegd dat de natuur geen voorwerp is en bescherming verdient.

- D66 ondersteunt maatschappelijke initiatieven die strijden voor rechten voor de natuur, zoals de campagne 'Maas in de Wet'.
- Wij willen de juridische status van dieren versterken. D66 wil dieren voor de wet erkennen als wezens met bewustzijn en gevoel.
- We introduceren een ombudsman voor natuur en dieren. Deze ombudsman heeft de bevoegdheid om gevraagd en ongevraagd te onderzoeken of de overheid en andere instellingen zich houden aan de wet- en regelgeving rondom het in stand houden en verbeteren van natuur en dierenwelzijn. Waar dit niet gebeurt, doet de ombudsman zwaarwegende aanbevelingen.

Goed en genoeg water

Water is misschien wel de belangrijkste grondstof die we hebben, maar onze waterkwaliteit bungelt onderaan Europese lijstjes. De Europese Kaderrichtlijn Water schrijft voor dat het Nederlandse oppervlaktewater uiterlijk in 2027 aan bepaalde eisen moet voldoen ten behoeve van de natuur en gezondheid van mensen. Momenteel voldoet slechts 1 procent van ons water aan die eisen. Dat betekent dat vrijwel al onze drinkwaterbronnen en natuur te maken hebben met water dat niet schoon genoeg is. Daarnaast loopt Nederland een serieus risico op een drinkwatertekort in 2030. De oorzaak hiervan is een combinatie van minder water dat beschikbaar is – onder andere door grondwateronttrekkingen en klimaatverandering – en een te hoog verbruik. D66 wil ervoor zorgen dat er ook na 2030 nog genoeg drinkwater is voor iedereen.

D66 wil dat Nederland zich maximaal inspant om aan de Kaderrichtlijn Water te voldoen.

- We brengen de wet- en regelgeving voor het gebruik van mest en bestrijdingsmiddelen in lijn met de doelen van de Kaderrichtlijn Water. In de praktijk betekent dat minder gebruik van mest en bestrijdingsmiddelen.
- Toenemend medicijngebruik zorgt ook voor vervuiling. We maken medicijnproducenten medeverantwoordelijk voor het voorkomen van vervuild water en zorgen ervoor dat de rioolwaterzuiveringsinstallaties nog beter gaan zuiveren.
- Talloze fabrieken lozen vervuild en verwarmd water. We zorgen ervoor dat alle lozingsvergunningen worden geactualiseerd, waarbij de doelen van de Kaderrichtlijn Water als hard uitgangspunt dienen.

- D66 wil naar een eerlijke belasting op leidingwater door het afschaffen van het maximumtarief. Iedereen, ook grootverbruikers gaan dan betalen naar gebruik. Zo gaan we verspilling tegen.
- Er komt een publiekscampagne over het belang van voldoende schoon water en manieren waarop mensen daarvoor kunnen zorgen.
- Ook mensen kunnen zuiniger omgaan met drinkwater. Zo is het eigenlijk gek dat we het toilet doorspoelen met drinkwater. We passen de bouwregelgeving zo aan, dat we waterbewuster gaan bouwen, waarbij het toilet wordt doorgetrokken met eerder verbruikt water. Ook wordt nieuwbouw waar mogelijk opgeleverd met een regenwaterton en een groen dak.
- We stellen een subsidie beschikbaar voor mensen die in hun bestaande huis een grijswatersysteem willen aanleggen. We steunen innovaties voor het uitbreiden van onze drinkwaterbronnen, bijvoorbeeld het ontzilten van zeewater voor consumptie of industrieel gebruik.

Brede rivieren door oneindig laagland

Nederland heeft eeuwenlang strijd gevoerd tegen het water: tegen de zee, tegen hoge rivieren en tegen drassige gronden. Ons watersysteem is daardoor eenzijdig ingericht: al het water moet zo snel mogelijk naar zee. Door klimaatverandering verandert die strijd. We krijgen te maken met langere periodes van weinig neerslag en korte periodes van extreme neerslag. Onze nieuwe strijd wordt mét het water: hoe zorgen we ervoor dat we droge voeten houden, terwijl we voorkomen dat we te weinig water hebben voor onze drinkwatervoorziening en natuur? D66 wil dat voor elkaar krijgen.

- We verhogen het grondwaterpeil in veenweidegebied en rondom Natura 2000-gebieden. Het grondwater wordt op heel veel plaatsen in Nederland kunstmatig laag gehouden ten behoeve van de landbouw. Dat is slecht voor de bodem, voor de natuur én zorgt ervoor dat broeikasgassen die in de grond liggen opgeslagen, in de lucht komen.
- We maken alle grondwaterputten vergunningsplichtig. Er zijn momenteel honderden grondwaterputten die niet geregistreerd staan. Met die putten wordt grondwater onttrokken, vooral voor de landbouw. Door alle grondwaterputten vergunningsplichtig te maken, kunnen we sturen op de omvang en voorkomen dat er te veel grondwater wordt gebruikt.
- Grondwater is op sommige momenten schaars. Op die momenten geven we prioriteit aan maatschappelijke belangen zoals de drinkwatervoorziening en natuur.
- We hebben meer ruimte nodig om water op te slaan. Door ruimte aan te wijzen voor waterslag (buffers) kunnen we het water beter beheren: opslaan bij te veel water, gebruiken

bij tekorten. We kijken zowel naar ruimte in het buitengebied, als in stedelijk gebied.

- We nemen maatregelen in de landbouw die ervoor zorgen dat water beter wordt vastgehouden in de bodem. Zo willen we dat er op gronden waar water makkelijk wegspoelt geen gewassen worden geteeld die water slecht vasthouden. Ook stoppen we waar mogelijk met het jaarlijks opnieuw inzaaien van gras, zodat de grassen dieper kunnen wortelen en zo meer water vasthouden.
- Nederland is een wereldwijde inspiratie voor de omgang met water. Onze dammen en dijken zijn een visitekaartje. Toch gaat het soms mis, zoals bij de overstromingen in 2021 in Limburg. We blijven inzetten op het verbeteren van de bescherming tegen wateroverlast zodat het water onze vriend blijft, en nooit meer onze grootste vijand wordt. We maken daarbij gebruik van natuurlijke oplossingen in lijn met de filosofie van Ruimte voor de Rivier.

Een schoon land

Een schone omgeving is onmisbaar voor onze gezondheid en welvaart. Grenzen aan de uitstoot zijn nodig als we voor alle Nederlanders frisse lucht, schoon water, schone grond en een rustige nacht zonder lawaai willen. Medicijnresten moeten afgevangen worden. We willen milieuschade voorkomen, in plaats van achteraf oplossen. Het toepassen van giftige stoffen die niet afbreken in de natuur moet zoveel mogelijk voorkomen worden.

- Milieuschade nemen we mee in de prijs: milieubelastende effecten van productie en consumptie worden nog onvoldoende in rekening gebracht. De uitstoot van schadelijke stoffen moet worden meegenomen in de prijzen van producten, zodat duurzame producten zich kunnen onderscheiden. Hiervoor ontwikkelen we een beleidslijn die tot en met 2030 in toenemende mate milieuschades in Nederland beprijsd.
- We willen intensiever en strenger handhaven op milieuregelgeving. Dit gaat gepaard met extra capaciteit voor handhavingsautoriteiten.
- Er komt een nationale aanpak PFAS inclusief: een Europees PFAS-verbod, inzet op een wereldwijd PFAS-verbod, aangescherpte vergunningseisen, een nationaal overzicht van vergunningen om PFAS te lozen en of uit te stoten, een aanpak voor veilige verwerking van PFAS-houdend afval en het verhalen van kosten van de schade voor de gezondheid, leefomgeving en economie op de vervuiler.
- Meer voorzorgsmaatregelen bij giftige stoffen: We maken het voor omgevingsdiensten mogelijk een minimalisatieplicht op te leggen voor potentieel zeer zorgwekkende stoffen.
- Een schone lucht is niet vrijblijvend. Ons doel is om in 2030 de gezondheidsschade als gevolg

van luchtkwaliteit te halveren. Daarom stellen we deelname aan het Schone Luchtakkoord verplicht en worden er bindende doelen opgenomen voor verbetering van de luchtkwaliteit, waarbij de WHO-normering leidend wordt.

- Naast bodem, lucht en water is ook geluidshinder een belangrijk milieuprobleem. Daarom komt er een geluidsakkoord. Deelnemende gemeenten en provincies zetten zich in voor het tegengaan van geluidsoverlast.
- Inwoners worden met het huidige toezicht en handhavingssysteem onvoldoende beschermd tegen ernstige gezondheidsgevolgen van economische activiteiten, bijvoorbeeld door (secundair) fijnstof. Het VTH-stelsel wordt zo aangepast dat niet de economische activiteit maar de gezondheid van de omgeving het uitgangspunt is.
- D66 wil omwonende beter beschermen en zal daarom de normen voor geuroverlast aanscherpen op basis van wetenschappelijke inzichten.

Zuidwest-Nederland

Voor D66 is het belangrijk dat zowel steden als dorpen goed bereikbaar zijn. Dit geldt ook in Zuid-Holland en Zeeland. D66 wil knelpunten aanpakken, ook in wet- en regelgeving, en investeren in meer en beter openbaar vervoer in deze regio's. We introduceren het klimaatticket in het OV: een ticket waarmee je buiten de spits voor een vast bedrag met al het openbaar vervoer kan reizen. Op deze manier wordt reizen met het openbaar vervoer toegankelijk voor meer mensen.

D66 wil meer natuur en pleit voor 50.000 hectare extra natuur in 2030 ten opzichte van nu en 160.000 hectare extra natuur in 2040. Dertig procent van de Noordzee wordt beschermd natuurgebied. Ons typische Hollandse landschap kent bijvoorbeeld kilometers dijken die we makkelijk kunnen inzetten voor de biodiversiteit.

Ook het probleem van woningtekorten pakken we aan. Vaste huurcontracten worden de norm en woondiscriminatie gaan we actief tegen. Voor mensen die een huis kopen, moeten alle inkomsten kunnen worden meegenomen in berekening van de hypotheek. Het is belangrijk om, vooral in dorpen, te focussen op voldoende woningen voor jongeren. We willen dit doel bereiken door aan de ene kant een doorbouwfonds in te stellen om de bouw van woningen op gang te houden en aan de andere kant door bijvoorbeeld splitsen of optoppen meer woningen te creëren in bestaande gebouwen.

Hoofdstuk 5

Een energieke democratie: Bestuur, rechtsstaat en veiligheid.

Een energieke democratie: Bestuur, rechtsstaat en veiligheid

WAT ZIEN WE

Een sterke democratie heeft vernieuwing nodig. Democratie is als computersoftware: stel je de updates te lang uit, dan crasht het systeem. In landen als Polen en Hongarije staat de democratie zichtbaar onder druk. Van voorbeelden uit het verleden leren we dat de democratie niet altijd vanzelfsprekend is. Ook in het Nederland van vandaag neemt de druk toe. In een steeds digitaler wordende wereld dreigen de kansen van technologie te bezwijken onder de druk van de bedreigingen. Criminelen en buitenlandse mogendheden maken gebruik van onze open samenleving om die te beïnvloeden waardoor onze rechtsstaat wordt bedreigd. En steeds minder mensen weten hun weg in onze democratie te vinden. Om de democratie en de rechtsstaat te beschermen moeten we in blijven zetten op haar waarden: inspraak en inclusiviteit, maar ook verantwoording en tegenmacht.

WAT WILLEN WE

De vernieuwing zit niet alleen in de instituties, maar ook in de manier waarop we ons binnen het systeem gedragen. Dat moet anders. Dat geldt voor zowel de overheid als de samenleving. Geen enkele democratie is bestand tegen haatzaaien, polariseren en het opzettelijk verspreiden van desinformatie. Eerlijkheid, transparantie en toegankelijkheid moeten weer het uitgangspunt worden. Er moet weer ruimte komen voor inspraak, initiatieven en experimenten. Voor het voeren van het goede gesprek.

Belangrijke, kostbare instituties van de rechtsstaat beschermen ons tegen willekeur van de macht, discriminatie en het recht van de sterkste. Ze zorgen ervoor dat de overheid zich aan haar eigen regels moet houden en dat misdadigers hun straf niet kunnen ontlopen. Voor een rechtvaardige samenleving is een goed uitgeruste rechtspraak een onmisbare steunpilaar. Voorwaarde is dat deze voor iedereen moet werken. Want alleen dan kun je je veilig voelen. En alleen als je je veilig voelt ben je vrij om te zijn wie je wilt zijn.

Door een actieve rol te nemen als overheid kunnen de kansen van digitalisering de boventoon voeren en ons helpen in het vinden van oplossingen op het gebied van duurzame energie, zorg en de krapte op de arbeidsmarkt. En door letterlijk en figuurlijk regio's in Nederland weer met elkaar te verbinden, weten we verschillen te overbruggen.

WAT DOEN WE

- We investeren in het onderlinge gesprek. Tussen inwoners en overheid en tussen inwoners onderling. Door te luisteren en ruimte te maken voor ideeën en initiatieven. We investeren in

de uitvoering, zodat de overheid ook kan leveren. En we herstellen fouten uit het verleden. Bij regelingen en subsidies wordt vertrouwen het uitgangspunt. Ook stoppen we met het door de overheid in hoger beroep gaan bij rechtszaken tegen haar burgers.

- We verlagen de leeftijd waarop je mag stemmen naar 16 jaar, breiden de Tweede Kamer uit naar minstens 260 leden en zetten het Burgerforum Klimaatberaad door.
- We versterken de hele keten van de rechtspraak. Van politie tot openbaar ministerie, rechters en het gevangeniswezen. We vergemakkelijken de toegang tot het recht, door het verder verlagen van de griffierechten en het versterken van de positie van de sociale advocatuur, waardoor het recht ook weer van iedereen wordt.
- We investeren stevig in de jeugdbescherming. Juist daar moet de overheid leveren. Het beschermen van de kwetsbaren in de samenleving is een kerntaak van de overheid die nu onvoldoende wordt ingevuld. We richten ons daarbij op de positie van zowel het kind als de ouders.
- We investeren in de digitale overheid, zodat we met elkaar grip houden op wat er in onze digitale wereld gebeurt.

Een overheid die werkt voor mensen

Een sterke democratie is een democratie waarin alle inwoners zich vertegenwoordigd voelen. Waar iedereen kan en wil meepraten én meebepalen. Dat vraagt om een overheid die niemand uitsluit, die het gesprek aangaat, toegankelijk is, kennis deelt en mensen met elkaar verbindt, maar ook een overheid die eerlijk is over gemaakte keuzes. Een overheid waar ruimte is voor initiatieven van inwoners; een overheid die een gezamenlijke zoektocht aan durft te gaan.

Maar ook een overheid die levert, die doet wat ze zegt en zegt wat ze doet. Die eerlijk is en transparant. Die toegankelijk is en aanspreekbaar. Een overheid die ervoor zorgt dat alle belangen worden gewogen. Die luistert en levert. Die werkt mét inwoners, vóór inwoners. Democratie is hierbij nooit af, we zullen moeten blijven zoeken naar nieuwe wegen, naar nieuwe kanalen naar de macht.

Luisteren

Veel inwoners hebben ideeën over hun eigen leefomgeving. Ze hebben inhoudelijke kennis en weten beter dan wie dan ook hoe beleidskeuzes doorwerken in de dagelijks praktijk. Daarom begint een sterkere democratie bij een overheid die luistert en openstaat voor nieuwe ideeën. Die mensen verbindt en alle belangen hoort en afweegt – ook die belangen die niet aan tafel zitten en ook van de stille stem. Die zorgt voor goede informatie en een oprecht gesprek.

- Iedereen heeft recht op begrijpelijke taal van de overheid. We leggen vast in de wet dat communicatie vanuit de overheid begrijpelijk moet zijn en dat besluiten duidelijk uitgelegd worden.
- Om iedereen de mogelijkheid te geven mee te praten, komen de belangrijkste Kamerstukken beschikbaar in eenvoudig Nederlands.
- Er komen digitale en fysieke overheidsloketten (bijvoorbeeld in bibliotheken of gemeentehuizen) waar inwoners terecht kunnen met vragen aan de overheid: van inhoudelijke vragen tot hulp bij het invullen van formulieren of het aanvragen van ondersteuning. Elke gemeente krijgt tenminste één overheidsloket.
- Op enkele grote thema's organiseren we permanente burgerfora, te beginnen met het Klimaatberaad. De samenstelling van een forum bepalen we door loting en verandert na een bepaalde periode. Daarnaast wil D66 experimenteren met incidentele burgerfora voor specifieke vraagstukken.
- De overheid komt vaker naar de burger toe. Daarom organiseren we vaste spreekuren van

bewindspersonen en Kamercommissies door het hele land. Ook wil D66 dat de overheid vaker op pad gaat waar de inwoners al zijn, in plaats van dat we inwoners bij inspraak altijd naar de overheid laten komen.

- Wij willen dat doelgroepenbeleid altijd samen met de doelgroep wordt ontwikkeld, zodat de praktijkervaringen vanaf dag één onderdeel zijn de totstandkoming van beleid.
- In elke gemeente komt een lokale gehandicaptenraad. Om zo te borgen dat hun specifieke belangen worden meegenomen in het maken, uitvoeren en evalueren van gemeentelijk beleid.

Leveren

De overheid is eerlijk over wat ze wel en niet kan doen. Dit vraagt om een nieuwe houding en nieuw gedrag. Om een overheid die inclusief, open, transparant en integer is. Waar mensen weer centraal staan en waar een foutje in een formulier niet onmiddellijk wordt bestraft. En waar onze volksvertegenwoordigers tijd krijgen om met aandacht hun wetgevende en controlerende taak goed in te vullen.

- D66 wil in de overheidsdienstverlening meer ruimte voor contact tussen de inwoners en de uitvoeringsorganisaties, zoals de Belastingdienst en het UWV. De medewerkers van deze organisaties moeten meer ruimte krijgen voor het uitoefenen van hun vakmanschap. Zo moet iedereen die dat wenst de mogelijkheid hebben om contact te hebben met een persoon en niet met een chatbox.
- De komende jaren moet worden geïnvesteerd in de verbetering van de ICT en worden ingezet op het verminderen van de complexiteit in wet- en regelgeving. Op die manier kan gemakkelijker maatwerk worden geleverd en het toeslagensysteem worden hervormd.
- We passen de Algemene Wet Bestuursrecht aan om de overheid meer in dienst te stellen van de inwoner, de menselijke maat in het bestuurs(proces)recht te vergroten en de rechtsbescherming van burgers te versterken.
- Op alle overheidsniveaus onderzoeken we in hoeverre de inwoner centraal staat bij beleidsvorming en besluitvorming. Hierbij is specifiek aandacht voor jongeren.
- Vergissen is menselijk en dus hoort bij een menselijke overheid ook het recht op vergissen. Een fout in een formulier zou niet per se moeten betekenen dat iemand alle rechten op ondersteuning verliest.
- In de afgelopen decennia zijn beleid en uitvoering gescheiden werelden geworden. Problemen in de uitvoering worden aangepakt met meer beleidsmakers. Uitvoering moet weer meer centraal staan. Beleid geeft daarbij kaders en is ondersteunend. Nieuw beleid moet altijd tot

stand komen met de organisaties die het werk doen, bij overheden en andere partners, zodat het uitvoerbaar is en werkt voor mensen.

- Er moet weer tijd en aandacht terugkomen in de Tweede Kamer voor wetgevingsprocessen. Kamerleden kunnen hierbij ondersteund worden door bij complexe wetgeving gezamenlijk voorbereidend onderzoek te doen in de Kamercommissie. Naast de uitvoeringstoets aan de voorkant wil D66 dat er ook een invoeringstoets komt een jaar na inwerkingtreding en een evaluatietoets na een vooraf bepaald aantal jaren. Hierbij kunnen hoorzittingen met belanghebbenden ervoor zorgen dat maatschappelijke signalen eerder de Kamer bereiken.
- De overheid bestaat uit iedereen die op een of andere manier bezig is met de uitvoering van een publieke taak. Van politici tot vertegenwoordigers in de rechtsketen, van zorgmedewerkers en politieagenten tot journalisten en baliemedewerkers bij uitvoeringsorganisaties. Het bedreigen en beledigen van degenen die voor ons aan het werk zijn, is voor D66 onacceptabel. Het ondermijnt de democratie en vormt een bedreiging voor de waarden waar wij als Nederland voor staan. Een overheid die levert is ook een overheid die staat voor zijn mensen en te allen tijde zorgt voor een veilige werkomgeving.

Vertrouwen

Veel overheidsbeleid is momenteel gebaseerd op wantrouwen. Het aanvragen van bijvoorbeeld toeslagen en zorg is daardoor nodeloos ingewikkeld en ontoegankelijk. Niet alleen gaat onevenredig veel geld op aan fraudebestrijding, maar het benadeelt ook het gros van de mensen dat van goede wil is. D66 wil vertrouwen weer het uitgangspunt maken van beleid. Vertrouwen vraagt om wederkerigheid: een overheid die inwoners vertrouwt, legt een basis voor vertrouwen in de overheid.

- Bij regelingen en subsidies is vertrouwen het uitgangspunt. Dat betekent minder bewijsmateriaal aanleveren, minder controles, maar hogere boetes bij opzettelijke fraude.
- D66 wil dat de overheid niet langer in hoger beroep gaat bij rechtszaken tegen haar eigen inwoners. Als er onduidelijkheid is over de uitleg van de regels kan de overheid een alternatieve procedure starten om helderheid te krijgen, zonder dat dit rechtsgevolgen heeft voor de burger.
- We maken het voor bedrijven en burgers eenvoudiger om subsidies en vergunningen aan te vragen. De verantwoordingsplicht maken we mede afhankelijk van de hoogte en impact van een subsidie of vergunning.

Herstellen

Grote groepen inwoners zitten klem in systemen en procedures, vaak met zeer vergaande gevolgen. De meest in het oog springende voorbeelden zijn het toeslagenschandaal en de gaswinning in Groningen. Erkennen dat iets nooit had mogen gebeuren, is wat D66 betreft dan ook bij lange na niet voldoende. De overheid heeft dan naast de taak om te herstellen ook een ereschuld.

- Na de parlementaire enquête aardgaswinning Groningen is er met de afspraken in 'Nij begun' een begin gemaakt met het herkennen, herstellen en het creëren van een nieuw perspectief voor Groningen. Voor D66 is dit het begin van de afspraken voor de komende jaren. Groningers hebben koste wat het kost recht op een veilig huis. Om die reden moet er volop doorgedaan worden met het herstellen van schade en zo snel mogelijk versterken van huizen. Mochten er tijdens de uitvoering van de plannen onvoorzien problemen ontstaan die de uitvoering in de weg staan, dan maken we hiervoor middelen vrij om deze op te lossen.
- Met het definitief dichtdraaien van de gaskraan is een belangrijke oorzaak van de problemen weggenomen, maar de effecten van de gaswinning zullen nog jarenlang merkbaar zijn. Het Rijk heeft om die reden, zoals ook eerder al is vastgelegd in het Nationaal Programma Groningen, ook de komende jaren nog de taak om rekenschap te geven aan de bijzonder positie van Groningen. D66 wil om die reden ook vasthouden aan een aparte bewindspersoon voor Groningen.
- Bij de hersteloperatie voor het toeslagenschandaal moeten getroffen ouders en hun kinderen sneller duidelijkheid krijgen over de bedragen waar zij recht op hebben. Dit geeft hun de rust om hun leven weer op te pakken. De leefwereld van de ouders en kinderen moet daarbij leidend zijn, niet de systeemwereld van de overheid.
- De huidige werkwijze met de Commissie Werkelijke Schade werkt niet goed. Het duurt te lang, en ouders en kinderen moeten te veel uitleggen en verdedigen dat zij grote (emotionele) schade hebben geleden. D66 is daarom voorstander van het werken met normbedragen om benadeelde gezinnen te compenseren met onder andere vaste vergoedingen voor vaker voorkomende schade (zoals scheidingen). Ook kan het werken met vaststellingsovereenkomsten helpen om ouders sneller duidelijkheid te geven. Uiteraard onder begeleiding van de juiste rechtshulp.
- Breder wordt op steeds meer plekken zichtbaar dat mensen niet voldoende beschermd zijn geweest door de overheid, of tegen de overheid. Denk aan Chemours, omwonenden van Tata Steel, het werken met Chrom-6 bij Defensie en bij een project voor mensen in de bijstand in

Tilburg. In al deze situaties geldt dat het leed en de schade veel verder gaat dan financieel, en eigenlijk amper goed hersteld kan worden. Het belangrijkste is dat de overheid hier milder, menselijker en makkelijker op handelt en daarbij probeert mensen zo snel als mogelijk duidelijkheid te geven.

Sterke democratische instituten

Een nieuwe politiek heeft niet alleen een nieuwe houding nodig, maar ook andere spelregels. Te veel mensen hebben minder invloed op de macht in Den Haag dan we in een democratie mogen verwachten. Vernieuwen van onze democratie blijft dan ook noodzakelijk. Met referenda, burgerfora en andere initiatieven zorgen we voor directe inspraak op ons nationaal, regionaal en lokaal bestuur. Met een nieuw kiesstelsel, een grotere Tweede Kamer en meer ondersteuning en voor volksvertegenwoordigers. Met democratische experimenten buiten de landelijke politiek. Zodat iedereen weer mee kan doen in een nieuwe politiek.

Inspraak in de macht

D66 wil dat het makkelijker wordt voor alle inwoners om mee te beslissen over de toekomst van Nederland. Daarom geven we inwoners meer inspraak, onder andere door directe vormen van democratie.

- D66 is voorstander van een bindend correctief referendum als noodrem, waarbij de consequenties van de uitslag vooraf worden vastgesteld. Een dergelijk referendum is niet mogelijk bij besluiten over de grondwet of internationale verdragen.
- We zijn voorstander van kieslijsten waarmee de kiezer kan kiezen tussen stemmen op een partij of op een individuele kandidaat, zoals de Staatscommissie-Remkes adviseerde en waar door het huidige kabinet aan wordt gewerkt. Dit voorstel geeft kiezers meer keuze in het stemhokje.
- Het is belangrijk dat kiezers mede kunnen bepalen wie hun bestuurders worden. Daarom willen we een direct verkozen minister-president en direct verkozen burgemeesters en Commissarissen van de Koning. Voor de benoeming van kandidaten voor kabinetsposten en andere belangrijke bestuurders van overheidsorganisaties komen er openbare hoorzittingen in de Tweede Kamer.
- We maken het makkelijker om te stemmen, door meer stemlocaties in te richten en de verkiezingen te spreiden over meerdere dagen. Inwoners van de Europese Unie die minimaal vijf jaar in Nederland wonen, krijgen stemrecht bij de nationale en provinciale verkiezingen.

Controle op de macht

In een sterke democratie houden macht en tegenmacht elkaar in evenwicht. D66 wil het parlement hervormen, uitbreiden en beter ondersteunen, zodat Tweede Kamerleden beter in staat zijn om namens alle inwoners de regering te controleren. Ook de controle op politieke partijen zelf moet beter.

- Rechters moeten wetten aan de Grondwet kunnen toetsen. Dit om wetgeving te voorkomen die mensen in hun grondrechten schendt. Bovendien helpt dit de controle op de macht beter te spreiden.
- De indirect verkozen Eerste Kamer schaffen we af.
- We verhogen het aantal zetels in de Tweede Kamer naar minimaal 260. Hierdoor is de Tweede Kamer veel beter in staat om wetgeving te controleren en inwoners te vertegenwoordigen.
- We willen meer ondersteuning voor de Tweede Kamer in de vorm van meer inhoudelijk ondersteunend personeel voor de Kamercommissies. Ook investeren we in een onafhankelijk parlementair kennis- en expertisecentrum om de informatiepositie van de Tweede Kamer verder te versterken. Niet alleen kan zo'n centrum helpen de grote hoeveelheid informatie voor Kamerleden toegankelijk te maken, ook kan het een bijdrage leveren aan het versterken van het institutioneel geheugen.
- We breiden het budgetrecht van de Tweede Kamer uit. Zo moet de Tweede Kamer zeggenschap krijgen over miljardenfondsen en uitgaven voor sociale zekerheid en zorg. Ook verschuiven we de presentatie van de Miljoenennota naar het voorjaar, zodat er voor Kamerleden meer tijd is voor een goede behandeling van de verschillende begrotingen.
- Politieke partijen moeten verantwoordelijk worden gehouden voor hun rol in het versterken en beschermen van de democratie. Om die reden moeten er minimale eisen aan partijen worden gesteld voor hun interne democratie. Ook moet het makkelijker worden om op te treden tegen het overtreden van de democratische spelregels, door bijvoorbeeld het korten van partijen op subsidies. De mogelijkheid om een partij te verbieden moet worden aangescherpt, door te verduidelijken dat een politieke partij kan worden verboden als deze de democratische rechtsstaat bedreigt.
- D66 wil experimenteren met nieuwe vormen van inspraak en besluitvorming, zowel op nationaal als lokaal niveau. Bijvoorbeeld het recht op burgeramendement, waarbij mensen aanpassingen op een wetsvoorstel kunnen indienen, en vormen van online burgerinspraak. Of een plafond voor campagne-uitgaven van partijen, zodat het politieke speelveld niet bepaald wordt door geld.
- We maken structureel meer middelen beschikbaar voor politieke partijen en hun neveninstellingen, omdat ze een cruciale rol spelen bij het verbinden van de samenleving en de politieke besluitvorming.

Zeggenschap in de maatschappij

Democratie beperkt zich niet tot de landelijke politiek. Ook op lokaal niveau en buiten de politiek,

bijvoorbeeld in het bedrijfsleven en bij publieke instellingen, kan Nederland democratischer. D66 wil ook daar ruimte bieden aan experimenten, initiatieven, controle, ondersteuning en vooral vernieuwing.

- Ook de lokale democratie verdient meer ondersteuning en is aan vernieuwing toe. D66 wil meer subsidie voor lokale politieke partijen – ook in Caribisch Nederland – en meer democratisch toezicht op regionale samenwerkingsverbanden zoals de veiligheidsregio's. Ook moet de lokale journalistiek meer geld krijgen, zodat zij haar waakhondfunctie weer goed kan vervullen.
- Op lokaal en regionaal niveau verdienen volksvertegenwoordigers meer ondersteuning. D66 wil dat de vergoeding van raads- en Statenleden en leden van het algemeen bestuur van de waterschappen wordt verhoogd.
- Op lokaal niveau willen wij dat het mogelijk is om een bindend correctief referendum in te voeren. Ook kan een raadplegend of raadgevend referendum op lokaal of regionaal niveau van toegevoegde waarde zijn.
- Democratie is meer dan politiek en overheid. Ook bij bedrijven en tussen burgers zelf moet democratie de norm zijn. Er zijn in Nederland al rond de ongeveer 4000 burgercollectieven. D66 wil dat deze collectieven meer ruimte en mogelijkheden krijgen.
- Ook bedrijven zijn bij de democratie betrokken. Bepaalde bedrijven hebben zo'n grote maatschappelijke rol dat we van hen democratische standaarden mogen verwachten. Dit kan onder meer door het invoeren van een maatschappelijke raad zoals bij Schiphol. Dit soort instrumenten en waarborgen voor de samenleving willen we uitbreiden naar meer bedrijven.

Nieuwe politiek voor een nieuwe generatie

Een nieuwe politiek kijkt verder dan de eerstvolgende verkiezingen. Ze houdt rekening met de langetermijneffecten van politieke keuzes en geeft de mensen die die gevolgen het langst meemaken een stem in de besluitvorming. D66 wil jongeren dan ook beter betrekken bij politieke besluiten en de democratie uitbreiden naar toekomstige generaties.

- We breiden het stemrecht uit naar zestien- en zeventienjarigen.
- We maken meer structurele middelen vrij voor jongereninspraak via bijvoorbeeld jongerenfora. Hierbij besteden we extra aandacht aan de toegankelijkheid van deze vormen van inspraak.
- We ontwikkelen een nationale jeugdstrategie om de volgende generatie goed in de startblokken te zetten. Hierin brengen we alle problemen van jongeren in kaart, zodat de betrokken ministeries ze bij de bron kunnen aanpakken.

- We brengen de verantwoordelijkheid voor de jeugdstrategie onder als coördinerende taak bij de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- We onderwerpen de gevolgen van elke politieke keuze aan een generatietoets. Om deze toets kracht bij te zetten, voeren we een wet op het welzijn van toekomstige generaties in voor toekomstgericht bestuur.
- We stellen een Ombudsman voor toekomstige generaties aan die opkomt voor hun belangen en de juridische gevolgen van de generatietoets uit kan werken.
- Ook komt er een Kamercommissie voor de toekomst. Deze reageert op de jaarlijkse toekomstverkenning van de regering en komt met adviezen en voorstellen voor toekomstgericht beleid. Op deze manier worden langetermijnkeuzes ook binnen het parlement gehandhaafd.

Jongeren

D66 wil dat alle jongeren een stem hebben in hun toekomst. Zo kunnen jongeren in jongerenfora meepraten over de grote thema's die zij belangrijk vinden, zoals het klimaat en klimaatverandering. Ook breiden we het stemrecht uit naar zestien- en zeventienjarigen. We hebben meer aandacht voor mentale gezondheid. Met werkgevers en onderwijsinstellingen maken we afspraken over werk- en studiedruk, waaronder het recht op onbereikbaarheid. Ook verhogen we het minimumjeugdloon, zodat iedereen vanaf achttien jaar recht heeft op het volledige minimumloon. We maken extra geld vrij voor gemeenten om de wachtlijsten in de jeugdzorg aan te pakken.

We investeren fors in kunst en cultuur, zodat iedereen kan genieten van diens favoriete concert en ook in Nederland mooie films en series gemaakt worden. Pop en urban krijgen een eigen plek in het cultuurbeleid. We investeren in nieuwe kunstvormen en nieuwe verhalen, type makers, verdienmodellen, creatieve praktijken en nieuwe (digitale) manieren om werk van makers bij het publiek te krijgen.

In 2040 is de Nederlandse jeugd één van de gelukkigste ter wereld. Ze zijn actief, sporten en bewegen in dorpen en wijken die zo ingericht zijn dat dat ook makkelijk en veilig kan. We halen grote sportevenementen naar Nederland, zoals het WK Voetbal in 2027.

Onafhankelijke media

Betrouwbare en goed toegankelijke informatie vormt de basis van elke democratie. Inwoners verdienen dan ook bescherming tegen manipulatie, buitenlandse beïnvloeding, desinformatie en een tekort aan informatie. Gedegen (onderzoeks)journalistiek scheidt feiten van fictie en helpt kiezers een afgewogen keuze te maken. Objectieve, onafhankelijke en betrouwbare media zijn dan ook essentieel. D66 wil daarom een publieke omroep die zich richt op de kerntaken: informatie, cultuur en educatie. De inhoud moet leidend zijn. Daarnaast moet journalistiek, zowel lokaal als (inter)nationaal, beter ondersteund en beschermd worden.

- D66 staat voor een sterke rol van de NPO in de samenwerking met de omroepen, waarbij gestreefd wordt naar een kleiner aantal herkenbare omroepen met meer ruimte voor buitenproducenten. Hiertoe zouden omroepen zich niet langer hoeven te verantwoorden op ledenaantallen, maar op moderne criteria die in het verlengde liggen van de kerntaken van de publieke omroep. Wanneer ze niet aan deze criteria voldoen, verliezen omroepen hun plek in het bestel.
- D66 wil een reclamevrije publieke omroep. Ter compensatie krijgt de publieke omroep extra staatsinkomsten en zoeken we naar andere inkomstenbronnen via de omroepen.
- Er is geen ruimte voor desinformatie op de publieke omroep. We verstevigen de rol van de NPO ten opzichte van omroepen zodat zij beter tegen desinformatie kunnen optreden. De journalistieke code moet voor de omroepen juridisch bindend worden, met passende sanctiebevoegdheden.
- Voor het bestaan van onafhankelijke media is het essentieel dat journalisten veilig en in vrijheid hun werk kunnen doen. We investeren structureel in persveiligheid en breiden de capaciteit uit. Ook investeren we extra in het beschermingspakket voor freelancers en in de Balie Persvrijheid.
- Sociale mediabedrijven moeten journalisten en onafhankelijke mediahuizen betalen voor het journalistieke materiaal dat zij van hen delen op hun platforms. Op die manier gaat de opbrengst van journalistieke content naar de journalist die het heeft geproduceerd in plaats van naar grote techbedrijven.
- We willen dat de publieke omroep met commerciële omroepen samenwerkt aan NLZiet: één volwaardig platform voor alle Nederlandse programma's, documentaires en speelfilms. Omroepen mogen zelf kiezen in welke vorm zij hun producties aanbieden. NPO-content wordt breder beschikbaar voor andere mediapartijen, ook commercieel.
- Mensen met een handicap moeten in staat zijn om programma's van de publieke omroep goed te kunnen volgen. Met audiodescriptie kunnen mensen die blind of slechtziend zijn de

programma's volgen. Daarom nemen we in de Mediawet verplichtingen voor audiodescriptie op.

- We investeren meer en structureel in lokale en regionale omroepen. We verdelen deze investeringen landelijk zodat omroepen niet afhankelijk zijn van financiering van de lokale instituties die zij kritisch controleren.
- We gaan noodvisa afgeven voor buitenlandse journalisten in levensbedreigende situaties. Op deze manier beschermt Nederland journalistiek wereldwijd.

Betrouwbare informatie

Betrouwbare informatie is nodig voor gewogen democratische keuzes. Techbedrijven en sociale mediaplatforms hebben in deze informatievoorziening een verantwoordelijkheid en D66 wil hen aan die verantwoordelijkheid houden. In het onderwijs zijn aandacht en tijd voor goed burgerschap en mediavaardigheden van belang.

- D66 wil dat de overheid bedrijven aanmoedigt om burgerinspraak mee te nemen bij het ontwerpen van sociale mediaplatforms. Bij de grote rol die deze platforms spelen in onze samenleving hoort inspraak van gebruikers.
- Het organiseren van tegenmacht tegen de toenemende macht van de grote techbedrijven is cruciaal. De overheid moet het voor burgers mogelijk maken om zich collectief tegen bedrijven te organiseren.
- We werken Europees samen om onwenselijke invloeden van buitenlandse machten tegen te gaan.
- We willen een Europees steunfonds voor onafhankelijke onderzoeksjournalistiek en het waarborgen van een breed medialandschap in elk Europees land.
- Er komt een verplichte disclaimer bij politieke advertenties op sociale media.

Modern Koningschap

D66 wil de ceremoniële waarde van het koningschap behouden, maar ziet geen waarde in de politieke rol die de koning nog steeds bij wet vervult. Sterker nog: de invloed die de koning nu als niet-verkozen staatshoofd nog heeft op de Nederlandse regering is ondemocratisch. Daarom wil D66 een modern koningschap waarbij deze ondemocratische punten worden uitgebannen en de koning op gelijke voet wordt gesteld met de rest van Nederland als het aankomt op belastingen, sociale premies en andere zaken zoals bezit.

- De koning hoort geen onderdeel te zijn van de regering noch van de Raad van State. Ondertekening van wetten en 'Koninklijke' besluiten zijn overbodig. Kamerleden hoeven geen trouw meer aan de koning te zweren om beëdigd te worden. Bewindspersonen worden niet langer op een paleis beëdigd, maar in het parlement.
- De koning wordt niet anders behandeld dan andere Nederlanders. De koninklijke inkomens moeten aan de normering van topinkomens voldoen. De koning hoort gewoon belasting en sociale premies te betalen. Ook de overige vergoedingen op grond van de Wet financieel statuut koninklijk huis moeten opnieuw tegen het licht worden gehouden. De totale kosten van het koningshuis moeten transparant zijn. Het nauwelijks gebruikte Paleis op de Dam krijgt een publieke functie.
- Er wordt beter toezicht gehouden op staatseigendom en nationaal erfgoed in beheer van het koningshuis, zoals kunstvoorwerpen. De Stichting Archief van het Huis Oranje-Nassau wordt een onafhankelijke stichting, en er komt een aparte commissie om al het nationaal roerend erfgoed in beheer van het koningshuis vast te leggen.

Wij zijn één Koninkrijk - Nos ta un Reino - We are one Kingdom

Elke regio telt dat en dat geldt ook voor de Caribische delen van het Koninkrijk der Nederlanden. De band tussen het Caribisch en het Europese deel van het Koninkrijk beslaan een periode van bijna 400 jaar. De regering en de koning hebben op 19 december 2022 en 1 juli 2023 excuses en vergiffenis gevraagd voor de rol van hun voorgangers in de trans-Atlantische slavernij. De excuses markeren een belangrijke stap in de erkenning en bewustwording van ons gedeelde verleden.

Naast het gedeelde verleden heeft het Koninkrijk een gezamenlijke toekomst. Een toekomst die gebaseerd is op gelijkwaardigheid, emancipatie, solidariteit en wederzijds vertrouwen. Vanuit deze waarden werken wij binnen het Koninkrijk samen aan duurzame economische ontwikkeling, het behoud van de unieke natuur en cultuur, en de waarborging van mensenrechten in onze democratische rechtsstaat.

In 2024 is het precies 70 jaar geleden dat het Statuut voor het Koninkrijk der Nederlanden werd getekend. Sindsdien is het Koninkrijk der Nederlanden staatkundig veranderd, met als meest recente voorbeeld de ontmanteling van de Nederlandse Antillen in 2010. Uitdagingen zoals economische weerbaarheid, armoedebestrijding, geopolitieke ontwikkelingen en grensoverschrijdende vraagstukken op het gebied asiel en migratie, klimaatverandering en ondermijning leggen een grote druk op het bestuur en de uitvoeringscapaciteit van alle zes de Caribische eilanden. Wij trekken gezamenlijk met de eilanden op om deze uitdagingen het hoofd te bieden.

Gelijkwaardigheid in democratie en bestuur

De zes Caribische eilanden en Nederland werken aan een Koninkrijksbrede visie op Koninkrijksrelaties voor 2030. In de visie worden de duurzame ontwikkelingsdoelen, emancipatie en synergie meegenomen om invulling te geven aan de onderlinge verhoudingen.

- Toekomstbestendige staatkundige verhoudingen vragen om hervormingen. De zes Caribische eilanden stellen samen met Nederland een hervormingsagenda 2024-2034 op met afspraken over de herziening van het Statuut en relevante uitvoeringswetgeving.
- Er moet een onafhankelijke instantie komen om geschillen binnen het Koninkrijk te beslechten.
- D66 wil het Interparlementair Koninkrijksoverleg (IPKO) uitbreiden met onder andere een jaarlijks debat over de staat van het Koninkrijk.
- De doorwerking van het slavernijverleden uit zich in institutioneel racisme en structurele

achterstelling in beleid, wet- en regelgeving. Samen met de zes Caribische eilanden blijven wij werken aan maatschappelijke bewustwording over dit verleden en de doorwerking, gaan we door met onderzoeken die de gevolgen van het slavernijverleden in kaart brengen en pakken wij de achterstelling in verdragen en wet- en regelgeving aan.

- Papiamentu en Papiamentu worden in het EU-Handvest opgenomen als regionale taal.

Bonaire, Sint-Eustatius en Saba (Caribisch Nederland)

Caribisch Nederland is dertien jaar onderdeel van Nederland, maar heeft niet hetzelfde niveau in voorzieningen als in Nederland. De komende periode continueren wij de inhaalslag op het gebied van achterstallige wet- en regelgeving en wijzigen we onder andere de Wet Openbare Lichamen om de bestuurlijke slagkracht te verbeteren. De taskforce Governance Caribisch Nederland werkt samen om de bestuurlijke knelpunten tijdig te identificeren en aan te pakken.

- Om het ontbreken van de bestuurlijke tussenlaag van een provincie en het gebrek aan bestuurlijke capaciteit tegen te gaan, stellen het Rijk en de Openbare Lichamen een plan van aanpak op om de bestuurlijke uitvoeringskracht van Caribisch Nederland te versterken.
- We geven prioriteit aan achterstallige sociale zekerheid om te komen tot een daadwerkelijk gelijkwaardig voorzieningenniveau en om armoede effectief te bestrijden. We koppelen het sociaal minimum en overige sociale uitkeringen in 2024 aan het werkelijk bestaansminimum.
- Lokaal zelfbestuur moet in handen zijn van de inwoners. Conform de deadline uit de Wet herstel voorzieningen Sint-Eustatius ronden we de bestuurlijke ingreep uiterlijk 1 september 2024 af, waarmee de lokale democratie weer in handen komt van de burgers van Sint-Eustatius.

Aruba, Curaçao en Sint-Maarten (Caribische Landen)

Het Koninkrijk der Nederlanden kent vier autonome landen. Ten aanzien van het buitenlandbeleid en defensie trekken we internationaal gezamenlijk op. We werken nauw samen op de thema's onderwijs, gezondheidszorg, klimaat- en energietransitie en veiligheid. Waar je wieg in het Koninkrijk ook staat: elke burger heeft recht op een menswaardig bestaansminimum.

- De Rijksministerraad stelt samen met de autonome landen een meerjarenprogramma op. Dit programma bevat speerpunten als goed onderwijs, veiligheid, duurzaamheid, zorg, mensenrechten en versterking van de democratische rechtsorde.
- De autonome landen verdienen een sterkere positie in de wereld. Dit bereiken we door Curaçao,

Sint-Maarten en Aruba een grotere rol te geven in diplomatie en handelsbeleid voor alle landen

in het Koninkrijk. Nederland zal dit via het buitenlandbeleid ondersteunen om belemmeringen tot deelname aan regionale of internationale fora en organisaties weg te nemen.

- De registratieverplichting voor het stemmen bij Europese Parlementsverkiezingen moet komen te vervallen voor de inwoners van Curaçao, Aruba en Sint-Maarten. Een stem uitbrengen moet – net als in Nederland – kunnen bij stemlokalen op elk eiland. Zo krijgen inwoners van alle vier de landen gelijke kansen om gebruik te maken van hun Europees stemrecht.
- We willen het democratisch tekort bij de besluitvorming door de Tweede Kamer over voorstellen van rijkswet opheffen door ruimte te geven aan een proportionele stem van de Caribische landen.

Caribisch deel van het Koninkrijk

D66 geeft nieuwe energie aan de samenwerking. De excuses voor het slavernijverleden in 2022 waren een belangrijk moment voor alle mensen in het Koninkrijk. D66 wil dat Keti Koti, net als Bevrijdingsdag op 5 mei, jaarlijks een nationale feestdag wordt. Samen met de zes Caribische eilanden blijven wij werken aan maatschappelijke bewustwording van dit verleden, gaan we door met onderzoeken die de gevolgen van het slavernijverleden in kaart brengen en pakken wij de achterstelling in verdragen en wet- en regelgeving aan.

We koppelen het sociaal minimum en overige sociale uitkeringen in 2024 aan het werkelijk bestaansminimum. We willen het democratisch tekort bij de besluitvorming door de Tweede Kamer over voorstellen van Rijkswet opheffen door ruimte te geven aan een proportionele stem van de Caribische landen.

We zijn er trots op dat Saba de eerste plek was binnen het Koninkrijk waar energie 100% duurzaam werd opgewekt. In die geest blijven we samenwerken aan duurzaamheid en klimaatadaptatie. Om kennisuitwisseling te stimuleren, komt er structurele financiering voor de Koninkrijksbeurs. De Rijksministerraad stelt samen met de autonome landen een meerjarenprogramma op over onderwijs, veiligheid, duurzaamheid, zorg, mensenrechten en versterking van de democratische rechtsorde.

Een rechtspraak die werkt voor iedereen

Een sterke, moderne democratie is onmisbaar voor onze vrijheid. De instituties van de rechtsstaat beschermen ons tegen willekeur van macht, discriminatie en het recht van de sterkste. Ze zorgen ervoor dat de overheid zich aan haar eigen regels houdt en dat misdadigers hun straf niet kunnen ontlopen. Voorwaarde is dat de rechtspraak voor iedereen werkt. D66 wil rechtspraak die dichtbij en benaderbaar is, juridische conflicten beslecht en de burger beschermt tegen de overheid. Maar ook een rechtspraak die met de juiste straffen recht doet aan de mix van boetedoening, een veilige samenleving en een succesvolle terugkeer in de samenleving.

Investeren in een moderne rechtspraak

Voldoende middelen zijn nodig voor adequate rechtspraak. De huidige regering heeft op initiatief van D66, na jaren van bezuinigingen, aanzienlijke investeringen gedaan in het versterken van de rechtspraak. Dat was en is nog steeds nodig: de rechtspraak kampt met personeelstekorten, lange looptijden van zaken, technologische ontwikkelingen en hoge werkdruk. D66 wil daarom ook in de komende periode extra blijven investeren in onze rechtspraak en rechtsstaat.

- Een goed functionerende strafrechtketen spoort criminaliteit op en vervolgt en berecht daders. De strafrechtketen heeft daarom een essentiële rol in de samenleving. We investeren in de hele keten van opsporing en vervolging, van rechtspraak tot straffen. We versterken de onderlinge samenwerking in de hele keten. De door dit kabinet vrijgemaakte middelen maken we ook de komende jaren beschikbaar voor de rechtspraak, het Openbaar Ministerie (OM), gerechtshoven, de reclassering, het gevangeniswezen, de forensische psychiatrie en psychologie en de sociale advocatuur.
- D66 staat voor een transparante rechtspraak. Rechterlijke uitspraken komen zoveel en zo snel mogelijk digitaal beschikbaar. Dat vergroot de rechtszekerheid. Daarnaast willen we meer openheid over rechterlijke adviezen bij gratieverzoeken en de uitspraken van (semi)private geschil-beslechtende instellingen.
- De inzet van kunstmatige intelligentie bij het snel doorzoeken van jurisprudentie kan de rechtspraak helpen om efficiënter te werken, maar het zijn uiteindelijk mensen die rechterlijke uitspraken moeten doen. Om die reden moet de internationale trend om te experimenteren met kunstmatige intelligentie in de rechtspraak worden gereguleerd.
- We willen een betere begrotingssystematiek in de hele keten van rechtspraak, die recht doet aan de onafhankelijkheid, maar ook recht doet aan transparantie en democratische controle over het besteden van belastinggeld. De inhaalslag die de rechtspraak moet maken, vraagt een lange adem en daarmee ook financiële zekerheden.

Eerlijke toegang tot het recht

Je inkomen mag nooit een belemmering vormen om je recht te halen. Sociale advocaten moeten kunnen rondkomen, ook als ze net wat meer tijd in de schrijvende zaak van een cliënt investeren. Rechtelijke procedures moeten bovendien begrijpelijk zijn voor iedereen. Mensen moeten zich gehoord voelen en goede hulpverlening krijgen. Rechtsbijstand is heel belangrijk om de toegang tot het recht te behouden voor iedereen. Tegelijkertijd is toegang tot het recht niet alleen maar toegang tot de rechter: goede juridische hulp of andere vormen van conflictbeslechting kunnen de druk bij de rechter verminderen en de toegankelijkheid vergroten. In de hele keten van de rechtspraak is het goed als hier meer oog voor is.

- We willen de griffierechten verder verlagen, zodat ook in kleine juridische conflicten en voor mensen met een lager inkomen de financiële drempel laag ligt.
- Mensen met een kleine beurs krijgen rechtsbijstand van sociaal advocaten. D66 wil het financieringssysteem van de sociale advocatuur verbeteren en een periodieke herijking invoeren, zodat deze passend is en blijft bij de praktijk. Daarnaast willen we het beroep van sociaal advocaat aantrekkelijker maken, onder andere door het creëren van meer stageplekken bij de sociale kantoren.
- We zorgen dat meer procedures bij de kantonrechter terechtkunnen, zodat ook andere rechtshulpverleners dan advocaten – met een lager tarief – rechtsbijstand kunnen verlenen.
- De rechter is niet altijd de beste uitweg voor het oplossen van problemen, ook niet in het strafrecht. D66 wil dan ook de HALT-aanpak introduceren voor jongvolwassenen, omdat de kans dat zij opnieuw een strafbaar feit plegen daardoor aanzienlijk lager wordt. In sommige gevallen kan herstelbemiddeling of mediation passender zijn dan een rechterlijke uitspraak. Deze kunnen bijdragen aan het verlagen van recidive en het vergroten van het gevoel van genoegdoening voor slachtoffers en maatschappij.
- Veel mensen die in aanraking komen met het recht kampen met verschillende problemen. Zij hebben bijvoorbeeld niet alleen een conflict met hun werkgever, maar hebben ook te kampen met bijvoorbeeld armoede, schulden, woonproblematiek, een ingewikkelde gezinssituatie of gezondheidsproblemen. Het recht alleen biedt in dat soort gevallen vaak geen passende oplossing voor de oorzaken achter de symptomen. D66 wil daarom de samenwerking tussen het sociale domein en de rechtspraak bevorderen. Het juridisch loket kan hierin een verbindende rol vervullen. De invulling ervan zou daarom in het verlengde moeten liggen van het overheidsloket.
- Laagdrempelige vormen van conflictbeslechting zoals mediators en spreekuurrechters zijn

onder andere bij burenruzies of arbeidsconflicten effectiever dan een gang naar de rechter. Sommige zaken zijn meer geschikt voor de Huurcommissie of een andere (online) instantie dan voor een rechter. Dat scheelt tijd en speelt rechters vrij voor zaken waar deze laagdrempelige vormen niet de oplossing zijn. De financiering van de rechtspraak moet een prikkel bevatten voor rechters om eerst alternatieve vormen van conflictbeslechting te proberen, voordat een zaak op zitting komt.

- Ook in het bestuursrecht kunnen deze laagdrempelige vormen van conflictbeslechting worden ingezet. Hierdoor krijgen burgers sneller duidelijkheid bij een conflict met de overheid, zonder dat daarbij afbreuk gedaan wordt aan de beroeps- en bezwaarprocedures.
- D66 wil dat videobellen binnen alle rechtsgebieden mogelijk wordt. Dit vergroot de toegang tot de rechter.

Investeren in de jeugdbescherming

Het beschermen van kinderen is een kerntaak van de overheid. Dit is nog eens extra van belang gezien de afhankelijkheid en dus ook maar zeer beperkte invloed van kinderen op in wat voor situatie en omgeving ze opgroeien, en of dat een veilige leef- en leeromgeving is. Maar wanneer er sprake is van omstandigheden bij kinderen waarin ingrijpen door de overheid nodig is, moet dat wel zorgvuldig en weloverwogen gebeuren. De afgelopen jaren is de overheid er onvoldoende in geslaagd om kwetsbare jongeren te beschermen. Te vaak lieten de zorg en hulp te lang op zich wachten en werden kinderen en ouders of verzorgers onvoldoende betrokken. De belangen van kinderen en hun ouders of verzorgers moeten dan ook weer voorop komen te staan in de jeugdbescherming. Voor D66 is dat dan ook reden om hier extra op in te zetten.

- We maken extra geld vrij voor gemeenten om de wachtlijsten in de jeugdzorg aan te pakken. Veel problemen in de jeugdbescherming zijn het resultaat van problemen in de jeugdzorg. Dit zijn communicerende vaten. Gezinnen met lichtere hulpvragen komen vaak op een lange wachtlijst terecht. In het ergste geval escaleert de situatie in de tussentijd en is plotseling veel zwaardere zorg nodig. De Hervormingsagenda Jeugd en Toekomstscenario kind- en gezinsbescherming vormen de basis voor het verder versterken van de jeugdzorg.
- Het ingrijpen door de jeugdbescherming is een van de ingrijpendste maatregelen die de overheid kan doen achter de voordeur van mensen. Om die reden zouden kinderen en ouders een betere vorm van rechtsbescherming moeten krijgen. D66 wil daarom gesubsidieerde rechtsbijstand voor zowel ouders als kinderen die met jeugdbescherming in aanraking komen, zodat zij begeleid kunnen worden door gespecialiseerde juristen en hun rechten beter worden beschermd.

- Tijdens de uitvoering van de jeugdbeschermingsmaatregel krijgt de rechter de ruimte om de situatie van het kind en de ouders te beoordelen en beiden een plek te geven in de uiteindelijke afweging. Uitgangspunt daarbij is om een kind op te laten groeien in diens eigen huis, bij (één van) de eigen ouder(s). Om dat te bewerkstelligen, moeten ook onorthodoxe maatregelen bekeken worden, zoals het tijdelijk uit huis plaatsen van een ouder in plaats van het kind. Ook zou er bij de uitspraak meer aandacht moeten zijn voor eventuele andere problemen in het gezin. Vaak is er sprake van multiproblematiek. Een rechter moet ook daar dwingend op kunnen ingrijpen, om samen met de jeugdbescherming echt door te pakken en de oorzaak van de onveiligheid te verhelpen.

Mensen die werken voor de publieke zaak

Nederland kan niet zonder mensen die zich in hun werk elke dag inzetten voor de publieke zaak, op wat voor manier dan ook. Zij zijn met recht trots op hun werk. Het is belangrijk om deze mensen goed te belonen voor hun belangrijke werk en ze de ruimte en het vertrouwen te geven om vooral met hun vak bezig te zijn, in plaats van met regelgeving en bureaucratie. We stellen meer geld beschikbaar voor mensen in de zorg, voor eerlijke salarissen en een haalbaar takenpakket. We maken geld vrij voor een salarisverhoging om het beroep van leraar aantrekkelijker te maken. Voor medewerkers binnen justitie nemen we maatregelen om werkdruk en beloning in balans te laten zijn. Én we investeren in een toekomstbestendige krijgsmacht.

Maar het gaat niet alleen om een passende beloning en betere arbeidsomstandigheden. Ook de bescherming van deze groep is van groot belang. Helaas is er veel sprake van bedreiging van mensen met een publieke taak. Dit is onacceptabel. Het moet makkelijker worden om aangifte te doen van dit soort bedreigingen, en opsporing en vervolging moeten prioriteit krijgen. Het is ook belangrijk om één steunpunt voor onder andere advies en hulp op te richten voor alle beroepen met een publieke taak.

Veilig Nederland

Veiligheid en democratie gaan hand in hand. Veiligheid is een absolute voorwaarde om in vrijheid deel te kunnen nemen aan de samenleving en je stem te laten horen. Alleen als je je veilig voelt, ben je ook vrij om te zijn wie je bent. Dat begint met een veilige omgeving, waar het aangenaam wonen is en waar je je geen zorgen hoeft te maken om criminaliteit en onveiligheid. Om veiligheid te kunnen handhaven, moeten alle middelen die de rechtsstaat ons biedt slim worden ingezet – middelen die door diezelfde rechtsstaat begrensd worden. Dat vraagt zowel om repressie en effectieve inzet van strafrecht, als om preventie om misdaad zoveel mogelijk te voorkomen

D66 wil investeren in onze veiligheid: in politiemensen, inlichtingen- en veiligheidsdiensten en in het voorkomen van radicalisering, terrorisme, ondermijning en buitenlandse inmenging. Dat betekent wel dat voor het gevoel van veiligheid iedereen zich moet kunnen herkennen in de mensen die zorg dragen voor onze veiligheid.

Een leefbare buurt

De plek waar je woont en de kansen die je krijgt in het onderwijs en op de arbeidsmarkt zijn medebepalend voor veiligheid. We investeren daarom in veilige, leefbare buurten en in alternatieve trajecten voor jongeren die voor het eerst met politie in aanmerking komen. Investeren in preventie van jeugdcriminaliteit kan bovendien bijdragen aan een vermindering van de georganiseerde, zware criminaliteit. De wijk- of dorpsagent is daarbij de spil in de wijk.

- De wijk- of dorpsagent staat centraal in de politieorganisatie. Zij zijn niet alleen de oren en ogen van de wijk, maar ook een belangrijk eerste aanspreekpunt voor mensen als vertegenwoordiger van de overheid. Deze laagdrempelige toegang zorgt bovendien voor veiligere buurten. Een hoge werkdruk als gevolg van een tekort aan collega's en veel administratieve taken belemmert het werk van wijkagenten. Door het verminderen van de bureaucratie, het makkelijker maken van zij-instromen en meer inzet en waardering voor politievrijwilligers krijgen wijkagenten weer de ruimte om hun rol als aanspreekpunt in de wijk te vervullen.
- D66 wil het Nationaal Programma Leefbaarheid en Veiligheid voortzetten. Deze integrale aanpak van wonen, werken, inkomen, onderwijs, veiligheid en gezondheid is bewezen effectief in het verbeteren van de omstandigheden in de betrokken wijken. Vroeg signaleren en ingrijpen is nodig om te voorkomen dat jongeren in de criminaliteit belanden. Hierin trekken we samen op met gemeenten, wijkagenten, jongerenwerkers, docenten en hulpverleners, maar nadrukkelijk ook de (informele) leiders van buurt- en wijkgemeenschappen.

- We zorgen voor voldoende geld en instrumenten om jongeren een uitweg uit de (drugs) criminaliteit te bieden, door het volgen van een opleiding of begeleiding bij het vinden van werk. Hierbij moeten we niet terugschrikken om indien nodig ook nadrukkelijk extra in te zetten om deze tweede kans voor deze jongeren ook mogelijk te maken.
- We gaan de politiecapaciteit beter verdelen over het land op basis van objectieve criteria: waar is de nood het hoogst? Hierbij kijken we ook naar regio-specifieke kenmerken zoals aanrijtijden en grensoverschrijdende criminaliteit.
- We verbeteren de samenwerking tussen boa's en de politie, bijvoorbeeld door boa's een noodknop te geven met directe toegang tot de meldkamer van de politie. Ook experimenteren we met aanvullende taken voor boa's, bijvoorbeeld bij het handhaven van verkeersovertredingen. Er worden geen boa's ingezet als verkapte politieagenten, het geweldsmonopolie blijft bij de politie.
- D66 wil een algeheel verbod op consumentenvuurwerk. De maatschappelijke gevolgen voor de veiligheid van hulpverleners, de impact op de natuur, de gezondheid van mensen en de kosten van de schade die het aanricht, wegen wat D66 betreft niet op tegen de vrijheid om vuurwerk af te steken. Bovendien is een algeheel verbod makkelijker te handhaven dan een gedeeltelijk verbod.
- We investeren in de aanpak van online (aangejaagde) ordeverstoringen. Wanneer de politie een mogelijke ordeverstoring signaleert, moet de veiligheidsdriehoek (burgemeester, politie en OM) optreden op grond van bestaande bevoegdheden. Daarbij wegen zij zorgvuldig af of ingrijpen strijdig is met de vrijheid van meningsuiting en het demonstratierecht.

De politie midden in de maatschappij

De politie staat midden in de samenleving en is onmisbaar voor veiligheid. Ze zorgt voor bescherming, bewaakt de openbare orde, biedt hulp aan slachtoffers en spoort criminelen op. Agenten staan voor een veilige samenleving, vaak in moeilijke omstandigheden. Ze verdienen onze steun. Personeelstekorten zetten de kerntaken van de politie onder druk. Daarnaast belemmert de werkcultuur sommige politiemensen om goed en veilig hun werk te doen.

- Diversiteit wordt prioriteit in alle lagen van de politieorganisatie, zodat de politie herkenbaar wordt voor en vertrouwen oproept bij iedereen in de samenleving. De cultuurverandering behoeft de volledige steun en inzet van de korpsleiding, zodat de politie zo snel mogelijk een afspiegeling is van de samenleving.
- D66 wil dat de politie transparant is over de manier waarop zij omgaat met gegevens van

demonstranten. Demonstreren is een recht en geen strafbaar feit, dus mag de politie niet zomaar persoonsgegevens opvragen.

- We versterken de expertise binnen de politie op het gebied van cybercriminaliteit.
- De politieorganisatie is op dit moment voor te veel mensen geen veilige werkplek. Politie mensen hebben te maken met uitsluiting, racisme, discriminatie, vriendjespolitiek, seksisme en machtsmisbruik. D66 wil een externe organisatie in het leven roepen om deze misstanden aan te pakken. Politie mensen moeten met klachten over misstanden altijd bij deze externe partij terecht kunnen.
- We willen meer democratische controle op de veiligheidsdriehoek. Veiligheidsregio's worden transparanter over hun werkzaamheden en leggen verantwoording af tegenover de betrokken gemeenteraden.

Effectieve straffen

In het streven naar een sterke rechtsstaat en een veilige samenleving wil D66 het strafrecht zo selectief en effectief mogelijk inzetten. Stevig en strikt waar het moet, sociaal en gericht op het voorkomen van recidive waar het kan. Want juist door effectief te straffen, kan worden voorkomen dat daders opnieuw een strafbaar feit begaan en de samenleving opnieuw met criminaliteit wordt geconfronteerd. Voor D66 zal het strafrecht altijd een balans zijn tussen het bereiken van vergelding en genoegdoening voor slachtoffers en maatschappij enerzijds, en het voorkomen van herhaling anderzijds. Het duurzaam beschermen en veilig houden van onze samenleving vraagt om goede begeleiding terug de maatschappij in voor hen die daar klaar voor zijn, in combinatie met een stevig regime waarin veiligheid voorop staat voor diegenen die bewust voor gevaar zorgen of hun criminele gedrag niet willen loslaten. Een humaan detentiebeleid dat kansen biedt waar het kan en veiligheid creëert waar nodig.

- De rechter behoudt de vrijheid over op te leggen straffen. Minimumstraffen en/of taakstrafverboden passen hier niet bij.
- We willen meer capaciteit om milieucriminaliteit op te sporen en aan te pakken. Bedrijven die zich hieraan herhaaldelijk schuldig maken, worden als veelpleger aangepakt. Ook willen we een reclassering voor bedrijven die zijn veroordeeld voor een milieuovertreding, om herhaling te voorkomen.
- De laatste jaren is veel geïnvesteerd in de versterking van de positie van het slachtoffer in het strafproces. Het is nu zaak om te zorgen dat deze rechten in de praktijk kunnen worden uitgeoefend.

- Het gebruiken van DNA-profielen uit publieke (commerciële) databanken vraagt om zeer strenge regels. DNA dat mensen om een bepaalde reden hebben afgestaan, mag niet voor een ander doel worden benut, dus ook niet door opsporingsdiensten.
- Korte gevangenisstraffen zijn vaak weinig effectief. Momenteel duurt 85 procent van de detenties korter dan zes maanden. Dit is te kort om aan gedragsverandering te werken maar lang genoeg om schade aan te brengen, zoals verlies van werk, inkomen, huisvesting en sociale relaties. Daardoor gaat de helft van de ex-gedeteneerden opnieuw de fout in. We straffen effectiever met werkstraffen en (elektronisch gecontroleerde) voorwaardelijke straffen. Die zorgen voor minder recidive en maken het land daarmee veiliger. We nemen daarom de ‘vervangende taakstraf’ op in de wet en verhogen het maximale aantal uren taakstraf. Bovendien moet de rechter de mogelijkheid krijgen om elektronische detentie op te leggen als hoofdstraf.
- In het strafrecht verdienen jongeren extra aandacht. Samenwerking met Jeugdzorg is essentieel voor opvang en slachtofferhulp. Wanneer een jongere wel in de gevangenis terecht komt, is het belangrijk om vanaf de eerste dag te werken aan de terugkeer in de samenleving. Hierbij is het belangrijk dat er aandacht is voor een warme overdracht bij de overgang van binnen naar buiten. Dit voorkomt recidive en dakloosheid.
- Het besluit om gratie te verlenen bij een (levenslange) gevangenisstraf moet door de rechter worden genomen. De rol van de minister van Justitie en de koning moet worden beperkt. Daarmee wordt het besluit van gratie minder een politiek beladen besluit.
- In de strafrechtketen moet meer tijd en ruimte komen voor de professionals van de politie, het Openbaar Ministerie en de opsporingsdiensten om door te onderzoeken in strafzaken waarin dat nodig is, bijvoorbeeld op het gebied van cybercriminaliteit of financiële opsporing.
- Bij veroordeelden die naast een gevangenisstraf ook tbs opgelegd hebben gekregen, moet de tbs-behandeling al eerder in de gevangenis kunnen beginnen. Nu kunnen veroordeelden pas in de laatste twee jaar beginnen met hun behandeling. Zeker bij langdurige gevangenisstraffen kunnen sommige aandoeningen onnodig zijn verergerd. Dit is onveilig, kostbaar en daarmee onwenselijk. Daarnaast willen we de doorstroom vanuit detentie en tbs naar de reguliere ggz verbeteren.
- De bevoegdheid van de minister van Justitie om zich met strafzaken te bemoeien door het OM een opdracht te geven, beperkt de onafhankelijkheid van het OM. Daarom willen wij dat deze bevoegdheid komt te vervallen.
- Opsporing en criminaliteitsbestrijding zijn primair een taak van politie en OM. Het bestuursrecht, waarbij een rechterlijke toets vooraf ontbreekt, mag slechts worden ingezet als dat absoluut noodzakelijk is voor de openbare orde en veiligheid. Het mag niet worden gezien als alternatief voor het strafrecht.

Een weerbare rechtsstaat

Criminelen maken voor illegale activiteiten gebruik van legale bedrijven en diensten. Deze zogeheten ondermijning morrelt aan de fundamenteën van onze rechtsstaat. Denk aan het beïnvloeden van (lokale) politici, het bedreigen van advocaten, officieren van justitie en rechters, het witwassen van geld via legale bedrijven en het inzetten van kwetsbare jongeren. Het tegengaan van ondermijning vraagt om een brede aanpak: van politie en rechtspraak, maar ook de inzet voor projecten gericht op veilige en leefbare wijken, en meer aandacht voor integriteit in het (decentraal) openbaar bestuur. Bescherming tegen ondermijning kan tevens diezelfde vrijheid belemmeren die ook bedreigd wordt door ondermijning. Het is dus zaak daar altijd de juiste balans in op te zoeken.

- Het bedreigen van politici, journalisten, vertegenwoordigers in de rechtsketen, politieagenten, zorgmedewerkers en anderen met een publieke taak is voor D66 onacceptabel. Het ondermijnt de democratie en rechtsstaat en vormt een bedreiging voor de waarden waar wij als Nederland voor staan. Het moet makkelijker worden om aangifte te doen van dit soort bedreigingen. Opsporing, vervolging en berechting moeten in de gehele strafrechtketen prioriteit krijgen. We richten naar voorbeeld van PersVeilig één steunpunt in voor alle beroepen met een publieke taak, waar werknemers en werkgevers terecht kunnen voor onder andere advies en hulp bij aangiften. Wanneer sprake is van een verhoogd dreigingsniveau, moeten bedreigden kunnen rekenen op bescherming van de overheid. Het huidige stelsel van bewaken en beveiligen schiet daarin tekort. We investeren in en hervormen het stelsel, waarbij meer mogelijkheden worden geboden tot maatwerk in persoonsbeveiliging en waarbij de te beveiligen personen meer aanspraak krijgen. De aanbevelingen van het onderzoek van de Onderzoeksraad voor Veiligheid naar de moorden op Redouan B., Derk Wiersum en Peter R. de Vries voeren we uit.
- D66 wil investeren in de capaciteit van de financiële recherche. 'Follow the money' kan als belangrijke leidraad dienen als het gaat om het tegengaan van ondermijnende criminaliteit.
- Bij aantoonbare integriteitsschendingen krijgen burgemeesters en Commissarissen van de Koning de middelen om in te grijpen, in afstemming met de minister van Binnenlandse Zaken. Ook stellen we overheidsinstellingen beter in staat om gebruik te maken van bestaande bevoegdheden en onderling te communiceren wanneer sprake lijkt van ondermijning en/of integriteitsschendingen. Overheidsinstellingen moeten hierbij beter in staat worden gesteld om gebruik te maken van bestaande bevoegdheden.
- Samenwerking op informatie-uitwisseling en operationeel optreden is hard nodig voor het tegengaan van georganiseerde criminaliteit. Binnen Nederland en binnen Europa. D66 steunt daarom de versterking van Europol, Eurojust en het Europees Openbaar Ministerie.

Een weerbare democratie

Vanuit het buitenland gefinancierde lastercampagnes, de Russische trollenfabrieken, druk van China op bedrijven en wetenschappers: op verschillende manieren bedreigen personen en organisaties vanuit het buitenland onze democratische rechtsstaat. Om ons hiertegen te wapenen, zijn sterkere inlichtingendiensten nodig, maar ook een weerbaardere maatschappij en een (vitale) infrastructuur die hier op aangepast is. Er past een goede voorbereiding op escalatie en tegenreacties, al dan niet in Europese verband.

- Er is geen plaats voor ongewenste buitenlandse beïnvloeding die tot ondermijning van onze democratische rechtsstaat, vrijheden en open samenleving leidt. Maatschappelijke instellingen worden daarom verplicht om openheid te geven over buitenlandse geldstromen en ontvangsten in natura. D66 wil ook onderzoeken welk handelingsperspectief (lokale) uitvoeringsinstanties kunnen krijgen om daadwerkelijk te kunnen interveniëren.
- Om ongewenste inmenging en spionage tegen te gaan, rusten we onze inlichtingen- en veiligheidsdiensten uit met adequate bevoegdheden om in het snel veranderende (digitale) landschap effectief bedreigingen voor de nationale veiligheid en de democratische rechtsorde te kunnen afwenden. Uitgangspunt voor D66 blijft hierbij dat de vergaande bevoegdheden die de diensten hebben altijd hand in hand moeten gaan met passende waarborgen en (democratisch) toezicht.
- We maken kennisinstellingen bewust van de risico's op diefstal bij samenwerking met wetenschappers, studenten en instellingen uit landen die gezien worden als strategische opposanten. Samen met de kennisinstellingen stellen we een protocol op voor dergelijke samenwerkingen.
- D66 wil dat er grenzen gesteld worden aan het gebruik van technologie, hardware en software die een veiligheidsrisico met zich meebrengen uit landen die als strategische opposanten gezien worden.

Een weerbare samenleving

Kwam de dreiging van extremisme en terrorisme voorheen vooral uit jihadistische hoek, inmiddels zien we een toenemende dreiging vanuit het rechts-extremisme en het anti-institutioneel extremisme. Voor D66 zijn haatzaaien en oproepen tot geweld in alle gevallen onacceptabel, net zoals het aanwakkeren van antisemitisme, islamofobie en homohaar. Dat geldt ook voor alle ideologieën die het gebruik van geweld legitimeren, zoals terrorisme, rechts-extremisme,

links-extremisme, religieus extremisme en anti-institutioneel extremisme. Deze nieuwe vormen van dreiging vragen om bijstelling van ons contra-terrorismebeleid. Voor D66 is preventie het vertrekpunt. Het bestrijden van extremisme en terrorisme mag daarbij nooit ten koste gaan van rechtvaardigheid en mag onze vrijheid niet onnodig inperken. We dringen daarom dan ook aan op goede privacybescherming en democratische waarborgen in het veiligheidsbeleid.

- Preventie, vroeg ingrijpen en vertrouwen zijn voor D66 de basis om radicalisering een halt toe te roepen. Samen met gemeenten, wijkagenten, jongerenwerkers, docenten en hulpverleners willen we radicalisering vroegtijdig signaleren en de negatieve gevolgen voor het individu en de samenleving tot een minimum beperken. Dit vraagt om voldoende investeringen in kennis van nieuwe vormen van extremisme (zoals onder andere anti-institutioneel extremisme) bij professionals, zodat de signalen vroegtijdig herkend worden.
- We staan op tegen islamofobie. Het in het openbaar verbranden van religieuze boeken zoals de Koran is verwerpelijk en draagt op geen enkele manier bij aan een fatsoenlijk maatschappelijk debat. Volgens internationaal recht van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens, waar Nederland aan gebonden is, wordt het verbranden van religieuze boeken uitdrukkelijk niet beschermd door het recht op de vrijheid van meningsuiting.
- D66 staat voor een krachtige strijd tegen het opkomende antisemitisme en het toenemende gevoel van onveiligheid voor Joodse Nederlanders. We zetten in op meer onderwijs over de holocaust, racisme en discriminatie. We steunen joodse instellingen in de extra beveiliging die de gemeenschap noodzakelijk acht en versterken de positie van de Nationaal Coördinator Antisemitismebestrijding.
- Bij het bestrijden van terrorisme en extremisme beschermen we de grondrechten. Vreedzame activisten zijn geen terroristen; inlichtingenwerk is voorbehouden aan inlichtingen- en veiligheidsdiensten en opsporingswerk aan de politie en het OM. De bevoegdheden leggen we wettelijk vast. Private partijen hebben hierin geen rol.

Een nieuwe visie op nieuwe technologie

De mogelijkheden van nieuwe technologie zijn enorm. Met drones maken we het gebruik van landbouwgrond duurzamer, met algoritmes verdelen we sociale voorzieningen eerlijker en beter en met kunstmatige intelligentie maken we nieuwe medicijnen. Technologische innovaties zijn cruciaal om de grote uitdagingen van deze tijd het hoofd te bieden: klimaatverandering, toenemende sociale en economische ongelijkheid en internationale instabiliteit. Hier willen we volop gebruik van maken.

Tegelijkertijd zien we vaak dat nieuwe technologie ook negatieve gevolgen heeft. De impact van technologie op de mens en de samenleving hangt af van hoe we het gebruiken. De macht van de grote technologiebedrijven is enorm. D66 wil om die reden de ontwikkeling van nieuwe technologie democratiseren. Door zeggenschap te organiseren over wat er met je gegevens gebeurt. Door technologie duurzaam en waardengedreven te ontwikkelen. Daar hoort een overheid bij die gebruikmaakt van de mogelijkheden die digitalisering biedt, maar die ook begrijpt dat persoonlijk en fysiek contact onvervangbaar en onmisbaar is. Digitale inclusie staat centraal binnen de digitale overheid.

De digitale toekomst is rechtvaardig

Digitalisering raakt iedereen. Maar op dit moment besluit vooral een kleine groep techbedrijven en -ondernemers welke technologie wordt ontwikkeld. Om het gebruik van technologie rechtvaardiger te maken, is democratische grip en controle cruciaal. Wij vergroten de grip op technologie met een verantwoordelijke minister, stevigere parlementaire controle, burgerfora, regulering en beter toezicht. Mensen krijgen meer zeggenschap over hun gegevens. Vooraan zetten we technologie in om de democratie te versterken.

- D66 heeft de eerste staatssecretaris voor Digitale Zaken geleverd – een belangrijke stap naar meer politieke grip op digitalisering. Een groter mandaat is nodig voor deze bewindspersoon. D66 wil een minister van Digitale Zaken die leidinggeeft aan een overkoepelend ministerie van Digitale Zaken. Deze minister zorgt voor bundeling van kennis en expertise binnen de overheid, bijvoorbeeld door een pool van IT-talent in te stellen die werkt aan grote maatschappelijke opgaven.
- Parlementaire controle op technologische toepassingen is essentieel. De Tweede Kamercommissie Digitale Zaken blijft. Ook investeren we extra in parlementaire ondersteuning op het vlak van ICT en digitalisering.
- D66 is blij met de komst van de Europese Wet inzake digitale markten. Of deze wet ook

daadwerkelijk gaat leiden tot minder marktmacht van de grote techbedrijven, gaan we zien. Daarom maken we een jaar nadat de wet in werking is getreden de balans op. Als dan onvoldoende resultaat is geboekt, wil D66 dat techbedrijven alsnog worden opgeknipt.

- De digitale publieke ruimte is grotendeels in handen van grote techbedrijven. D66 wil dat de overheid actief bijdraagt aan de ontwikkeling van open-source initiatieven voor discussieplatforms, zoals Mastodon en Pol.is. Bestaande experimenten met Pol.is breiden we uit. Hiervoor pleiten we ook in Europa.
- Met digitale platforms kunnen mensen meer politieke inspraak krijgen. In navolging van Spanje komt ook in Nederland een experiment met een platform voor politieke besluitvorming. Ook in Europa pleiten we voor het gebruik van dit soort platforms.
- Overheden worden verplicht om 'hoog-risico' algoritmes in te vullen in het landelijke algoritmeregister.
- Het toezicht op algoritmes en AI wordt steviger. We verhogen het budget van de algoritmewaakhond. Toezichthouders zoals de Autoriteit Financiële Markten, de Autoriteit Consument & Markt, de Autoriteit Persoonsgegevens en het Commissariaat voor de Media, hebben voldoende middelen nodig om toezicht te kunnen houden op Europese regelgeving. D66 zal streng controleren of de overheid deze wetgeving effectief implementeert.
- We willen dat een Europese Digitale Identiteit (eID) open-source wordt ontwikkeld, zodat iedereen kan controleren of privacy wordt gerespecteerd. De gegevens slaan we niet op één plek op, maar op de apparaten van gebruikers, en de gegevens worden niet commercieel gebruikt.

De digitale toekomst is democratisch

D66 wil dat iedereen de vruchten kan plukken van de mogelijkheden die nieuwe technologie biedt – niet alleen de bedrijven die de technologie maken. De opbrengsten van nieuwe technologie gaan we eerlijker verdelen en nieuwe technologie maken we altijd met het maatschappelijk belang voor ogen. Zonder discriminatie en racisme, en juist gericht op meer sociale en economische gelijkwaardigheid. Zonder dat mensen online gevolgd worden door techbedrijven en mét respect voor persoonlijke vrijheid en autonomie. Digitale gelijkwaardigheid en inclusie staan centraal binnen de digitale overheid.

- Er komt een verplichte mensenrechtentoets vóórdat de overheid algoritmes toegepast, zodat niemand wordt gediscrimineerd of onterecht wordt benadeeld. Deze toetsen maken we publiek inzichtelijk en controleerbaar.

- De overheid stopt met excessieve verzameling van data van burgers. Basisbeginselen zoals dataminimalisme en legaliteit staan centraal in de omgang van de overheid met gegevens van burgers. Dat betekent dat de overheid alleen de noodzakelijke gegevens gebruikt en alleen wanneer dit gebaseerd is op een wet.
- Risicoprofilering door de overheid mag nooit meer leiden tot stigmatisering of (in)directe discriminatie van mensen. Kenmerken zoals afkomst en geslacht, maar ook de wijk waarin iemand woont, de taalvaardigheid van mensen en hun mentale welzijn worden niet meer gebruikt bij risicoprofilering.
- Digitale inclusie staat centraal bij de steeds verder digitaliserende overheid. Persoonlijk, offline contact met de overheid blijft altijd mogelijk. Bedrijven en organisaties die betrokken zijn bij de eerste levensbehoeften, zoals energiebedrijven, banken, verzekeraars en pensioenfondsen, blijven zorgen voor persoonlijke communicatie en ondersteuning van mensen.
- We investeren in kennis en bewustzijn over digitale technologie. Naast de verplichte training 'Digitale weerbaarheid' die Rijksambtenaren vanaf 2024 krijgen, komt er een verplichte training 'Digitalisering, mensenrechten en ethiek'.
- Nog steeds zijn er naar schatting 20.000 Nederlandse huishoudens die niet kunnen beschikken over snel internet. D66 wil dat de overheid in samenwerking met het bedrijfsleven zorgt dat deze huishoudens worden aangesloten op snel internet. Dat geldt ook voor het Caribisch deel binnen het Koninkrijk.
- Om de opbrengsten van technologie eerlijker te verdelen, wil D66 dat technologiebedrijven belasting betalen over de winsten die zij maken met hun digitale diensten.
- D66 maakt zich hard voor meer gendergelijkheid en culturele diversiteit binnen de techsector. Het is belangrijk dat technologie die grote groepen mensen raakt, gemaakt wordt door een groep mensen die een weerspiegeling vormt van de maatschappij.
- Om de individuele vrijheid van ideeënvorming en de democratie te beschermen tegen desinformatie en manipulatie komt er een verbod op het gebruik van microtargeting voor politieke advertenties. Ook reguliere advertenties worden niet meer getoond op basis van persoonlijke profielen, maar alleen nog op basis van de directe context van de webpagina.
- Gegevensuitwisseling (interoperabiliteit) tussen digitale platforms, zoals berichtenapps, is een prioriteit voor D66. Zo krijgen mensen meer keuzevrijheid en concentreert macht zich minder sterk bij een handjevol platforms.
- Dankzij de Wet inzake digitale diensten zijn sociale mediaplatforms verplicht om gebruikers een alternatief algoritme aan te bieden. D66 wil dat niet-gepersonaliseerde algoritmes de standaard worden en dat mensen altijd betekenisvolle toestemming geven om inhoud op basis van gepersonaliseerde algoritmes te zien.

- Het verdienmodel van sociale mediabedrijven is erop gericht om ons zo lang mogelijk op het platform te houden, zodat zij zo veel mogelijk geld verdienen met advertenties. Dit perverse model leidt tot het gebruik van verslavende algoritmes, ongeacht de schade voor kinderen en (jonge) mensen op het vlak van sociale veiligheid, mentaal welzijn en concentratievermogen. D66 wil daarom dat de Europese Unie in de toekomst ook de effecten van algoritmes op mentaal welzijn meeneemt en zo nodig aan banden legt.
- We verplichten sociale mediabedrijven om escalatiekanalen te hebben, waar slachtoffers van bedreiging terecht kunnen om strafbare content offline te halen.
- Dankzij de AI-Verordening zijn leveranciers van zogeheten foundation models zoals ChatGPT verplicht om inzichtelijk te maken op welke data die ze gebruiken intellectueel eigendom rust. D66 onderschrijft het belang van deze stap en wil waar nodig het intellectueel eigendomsrecht aanscherpen.
- De Wet seksuele misdrijven wordt aangepast zodat niet-consensuele pornografische deepfakes expliciet worden verboden.
- Tracking-cookies worden standaard uitgeschakeld. Voortaan kunnen mensen op een gebruiksvriendelijke manier betekenisvolle toestemming geven voor het plaatsen van cookies. We pleiten in Europa voor aanpassing van de Cookiewet (Telecommunicatiewet).
- D66 wil dat Nederland het AI-Verdrag van de Raad van Europa versneld ondertekent en moedigt ook andere landen aan dit te doen. Hiermee beschermen we de fundamentele rechten en vrijheden van mensen in het digitale tijdperk.
- D66 maakt zich hard voor de arbeidsomstandigheden van werknemers bij online platforms en bedrijven achter generatieve AI. We willen een Europese richtlijn die het mentale welzijn van medewerkers beschermt en eerlijke lonen afdwingt.

De digitale toekomst is duurzaam

Technologie en duurzaamheid hangen sterk met elkaar samen. We willen technologie inzetten om klimaatverandering tegen te gaan. Tegelijkertijd is technologie als kunstmatige intelligentie ook afhankelijk van grote hoeveelheden elektriciteit, stroom en eindige grondstoffen. Dit dreigt de klimaatcrisis juist te versterken. D66 wil dat technologie klimaatneutraal en met respect voor natuur en milieu wordt ontwikkeld. Nederland maakt zich in Europa hard voor klimaatrechtvaardige toeleveringsketens van technologie.

- Datacentra gebruiken veel elektriciteit en water voor de koelsystemen en om de servers draaiende te houden. D66 wil daarom dat datacentra in Nederland klimaatneutraal zijn in 2030.

Vanaf 2025 worden alleen nog vergunningen afgegeven voor klimaatneutrale datacentra.

- D66 wil dat er internationale afspraken komen over de verduurzaming van de productieketen van de technologie-industrie, waaronder de verduurzaming van datacentra en mijnen waar grondstoffen voor de energietransitie, zoals kobalt en lithium, worden gewonnen.
- We willen internationale afspraken over technologie die het klimaat beïnvloedt, wat ook wel geo-engineering heet. Wat D66 betreft wordt 'omkeerbaarheid' in deze afspraken een harde vereiste.

De digitale toekomst is veilig

De digitale toekomst moet veilig zijn. Maar onze digitale veiligheid is niet vanzelfsprekend: oorlogsvoering vindt steeds vaker digitaal plaats. Daarom brengen we onze cyberveiligheid en -weerbaarheid op orde. Ook binnen het elektronische verkeer blijft veiligheid en de bescherming van privacy van mensen essentieel. Op verschillende digitale vlakken is Nederland te afhankelijk van overheden en bedrijven buiten Europa. Dit brengt risico's mee voor onze veiligheid en de bescherming van mensenrechten. We investeren in veilige alternatieven en vergroten zo onze digitale autonomie. Ook de overheid zelf haalt meer ICT-kennis en expertise in huis en brengt de ICT-huishouding op orde.

- D66 is blij met de ontwikkelingen op het gebied van de Europese Wet inzake cyberveerkracht. We willen dat producten altijd veilig zijn. Nederland wordt op dit gebied een voorloper en stimuleert een vlotte uitrol van deze wet.
- Op dit moment is er een meldplicht voor datalekken, maar geen centraal register waarin mensen kunnen nagaan of hun gegevens zijn gelekt. Daarom pleiten we voor een nationaal datalekregister waarin de gemelde datalekken centraal inzichtelijk worden gemaakt.
- Kwantumtechnologie is volop in ontwikkeling. De Nederlandse overheid zal daarom in Europa pleiten voor een quantum-proof standaard voor de beveiliging van gevoelige overheidsinformatie, bijvoorbeeld bij overheden, financiële instellingen, de gezondheidszorg, kritieke infrastructuur en defensiecontracten.
- End-to-end encryptie blijft wat D66 betreft een grondrecht. Zo kunnen advocaten, journalisten, mensenrechtenactivisten en ieder ander veilig online communiceren zonder dat ze bespioneerd worden door kwaadwillenden. Metadata (data over data, zoals wanneer, naar wie en hoe laat berichten zijn verzonden) worden opgenomen binnen het briefgeheim.
- Anonimiteit op sociale media blijft tussen gebruikers onderling gewaarborgd. Wel wordt de identiteit traceerbaar wanneer iemand de wet overtreedt.

- Als we erg afhankelijk zijn van enkele marktpartijen buiten Nederland, vormt dat een risico voor de digitale autonomie, en daarmee voor de nationale veiligheid en bescherming van mensenrechten. Voortaan neemt de overheid digitale autonomie mee in het inkoopproces van nieuwe technologische producten, zoals camera's en sensoren.
- Nederland zet in op een Europees netwerk van leveranciers van netwerkapparatuur. Dit draagt bij aan de digitale autonomie en verkleint onze afhankelijkheid van leveranciers van buiten Europa.
- De Nederlandse overheid verkleint haar afhankelijkheid van digitale diensten van technologiebedrijven buiten Europa, met name in de zorg en het onderwijs. De overheid brengt deze afhankelijkheden in kaart en gaat waar nodig in zee met andere (markt)partijen.
- Om onze onafhankelijkheid te vergroten, gaan we meer van onze data hosten binnen Nederland.
- Servers die gebruikt worden door de (semi)overheid staan op Europese bodem, tenzij er goede reden is dit niet te doen. We vergroten daarmee onze digitale autonomie en stimuleren Cloudinfrastructuur op Europees niveau.
- De ICT-capaciteiten van het Rijk brengen we op orde. De overheid wordt minder afhankelijk van externe ICT-inhuur en haalt meer ICT-kennis in huis. De minister van Digitale Zaken houdt hierop de regie.
- ICT-projecten bij de overheid worden voortaan in kleinere blokken opgesplitst die los aanbesteed kunnen worden. De overheid beweegt weg van enorme projecten. Zo wordt het toezicht op aanbestedingen overzichtelijker. Uitvoeringsorganisaties krijgen een luider stem in dit proces, zodat de praktijk beter aansluit bij de beleidskeuzes in de politiek.
- In de huidige maatschappij is het haast onmogelijk om mee te kunnen doen zonder een aantal digitale voorzieningen, zoals e-mail of office-software. Momenteel is deze markt in handen van grote techbedrijven. Deze publieke voorzieningen worden publiek toegankelijk.
- Open-source software en open standaarden vormen het uitgangspunt bij de overheid. Dit draagt bij aan digitale inclusie, participatie, controle en de bescherming van privacy.

Nederland koploper in technologie

Technologie is niet uit zichzelf goed of slecht, maar weerspiegelt de overtuigingen en belangen van de makers. Nu wordt technologie te vaak ontwikkeld vanuit het perspectief van technologiebedrijven en -ondernemers buiten Europa. D66 wil dat Nederland het heft in eigen hand neemt en investeert in onderzoek naar nieuwe technologie. Dat is ook goed voor onze economie. Door de kansen van kunstmatige intelligentie te grijpen, wordt Nederland koploper in

waardegedreven AI die we inzetten om de grote uitdagingen van deze tijd het hoofd te bieden.

- In de nationale AI-strategie komt duurzame en rechtvaardige kunstmatige intelligentie centraal te staan. Kunstmatige intelligentie ontwikkelen we in samenwerking tussen overheden, bedrijven en de wetenschap, om het maatschappelijk belang te dienen. Bijvoorbeeld om klimaatverandering te bestrijden of armoede tegen te gaan, of voor medisch onderzoek. Hierbij maken we gebruik van zogeheten data commons, waarmee we op een verantwoorde manier data delen tussen overheid, wetenschap en bedrijven, ten bate van maatschappelijke uitdagingen.
- Voor de ontwikkeling van nieuwe technologie is de kennis en creativiteit van ondernemers en bedrijven, met name start-ups en scale-ups, onmisbaar. Daarom bouwen we aan een goed vestigingsklimaat voor waardegedreven technologiebedrijven. We zetten ons in voor een Europees ecosysteem waarin bedrijven, overheden en wetenschap gezamenlijk werken aan technologie die hulp kan bieden bij maatschappelijke opgaven.
- D66 wil dat publieke investeringen in AI het publieke belang dienen. Bij publiek gefinancierd onderzoek naar AI werken we alleen nog samen met commerciële partijen als de toegevoegde maatschappelijke waarde vooraf duidelijk is en de opgedane kennis in publieke handen blijft.
- Wat D66 betreft komen er meer investeringen in opleidingscapaciteit voor studenten in techniek, ICT en kunstmatige intelligentie. Ook komt er meer onderzoek naar digitale technologie, zoals kunstmatige intelligentie, cyber security, kwantumtechnologie en fonetica.

Hoofdstuk 6

Een energieke wereld: Europa, migratie en buitenlandse zaken.

Een energieke wereld: Europa, migratie en buitenlandse zaken

WAT ZIEN WE

Sinds februari 2022 woedt er een oorlog op het Europese continent. De Russische agressie heeft ons doen inzien dat het Europese streven naar vrijheid, democratie en veiligheid in één klap urgenter dan ooit is. We zijn met onze neus op de feiten gedrukt; het vredesdividend is weg en onze economische afhankelijkheid is blootgelegd. Te lang hebben we ons als Europa afhankelijk gemaakt van Rusland voor onze energie, van China voor onze welvaart en van Amerika voor onze veiligheid. Maar we hebben enorme veerkracht getoond door eensgezind Europees samen te werken en kunnen kwetsbaarheden omzetten naar kansen en mogelijkheden voor de toekomst.

Alles wijst erop dat we mondiaal moeten samenwerken om de wereld leefbaar te houden. Klimaatverandering is de wereld onleefbaar aan het maken en heeft een exponentieel effect op sociaaleconomische uitdagingen. We zien dagelijks mensen op de vlucht slaan voor geweld, vervolging en onleefbare omstandigheden door droogte, overstromingen en honger. Tegelijk biedt duurzaamheid sociale en economische oplossingen, juist ook in regio's waar klimaatverandering het tastbaarst is.

WAT WILLEN WE

In deze woelige wereld zijn onze waarden onze belangen. Voor Nederland en Europa is het belangrijk dat wij in een wereld wonen die niet gedijt op het recht van de sterkste, maar op regels, wetten en afspraken. Als sociaal-liberalen blijven wij geloven in de kracht van Europese integratie, internationale afspraken en open samenlevingen en economieën. Wij zijn Europa. De Europese Unie is evenzeer de som van zwaarbevochten compromissen als het resultaat van een compromisloze toewijding aan onze gedeelde idealen en waarden. Die waarden staan onder druk; binnen Europa, maar ook wereldwijd. Daarom blijven we werken aan een verbonden, dieper geïntegreerde en sterkere Unie. Alleen dan kunnen we samen een betere toekomst maken. Alleen in EU-verband kunnen we de dialoog aangaan met landen zoals China, India en Turkije en mondiaal effectief optreden.

Om onze veiligheid en onze vrijheid te garanderen, werken we in Europa aan één strategie op veiligheid en defensie. We hebben bindende afspraken nodig voor de versterking van de Europese defensiekracht, voor de eenwording van de Europese defensiemarkt en voor een collectieve Europese verdediging binnen het kader van de NAVO. Ook bij migratie ligt de kern van ons beleid in Europa. We willen betere afspraken over een eerlijke verdeling van vluchtelingen en meer veilige routes. We zetten meer in op hoogwaardige arbeidsmigratie, zorgen voor een stabiele en robuuste opvangketen met menswaardige opvang voor vluchtelingen en zijn strenger bij asielzoekers die geen kans hebben om hier te blijven.

We sluiten eerlijke en duurzame handelsakkoorden om mogelijkheden voor Nederland en de rest van de wereld te creëren. De transitie naar een duurzame wereld is dus niet alleen een noodzaak, maar de beste kans voor een gelijke en rechtvaardige toekomst. We stellen gezamenlijke prioriteiten om de groene transitie op een rechtvaardige manier te voltooien. Samen versterken we democratische waarden en komen we op voor bescherming van mensenrechten en de rechten, representatie en participatie van vrouwen en minderheden. Samen pakken we invloed in de wereld.

WAT DOEN WE

- De Europese Unie is klaar voor verandering en versterking van de Europese democratie. In 2022 werden een jaar lang Europese burgerpanels georganiseerd onder de naam “Conferentie over de toekomst van Europa”. We volgen de aanbevelingen uit die burgerpanels op en beginnen daarbij bij Europese democratisering zoals Europese transnationale kieslijsten met een Europese lijsttrekker.
- We pleiten voor een ‘EU-begroting’ die zich richt op de grote uitdagingen van deze tijd, zoals onze afhankelijkheid van autocratische grootmachten, klimaatverandering, nieuwe technologieën en de veranderende demografie op ons continent. De mogelijkheden voor de Europese Unie om eigen middelen te genereren moeten worden vergroot.
- We houden vast ook na 2026 aan de norm van 2 procent BBP voor defensie. Dat vraagt om een forse investering, maar een veilige wereld is niet gratis. Oekraïne verdient blijvend onze steun in de oorlog tegen Rusland, op militair én humanitair gebied.
- We verdubbelen het budget van het nieuwe (internationale) klimaatfonds en houden vast aan de internationale norm van 0,7 procent van het BNI voor het structurele budget voor ontwikkelingssamenwerking.
- We zorgen voor een migratiebeleid dat werkt. We beschermen kwetsbare mensen op de vlucht. Zorgen voor een snelle en zorgvuldige asielpcedure. Zijn strenger voor asielzoekers die geen kans hebben om hier te blijven. We zetten in op hoogwaardige arbeidsmigratie en pakken misstanden aan. In de asielopvang wordt vanaf dag één les in de Nederlandse taal gegeven en moet iedereen sneller aan het werk kunnen.

Wij zijn Europa

Wij zijn Europa. De Europese Unie is in veel opzichten een wonder. Een wonder van menselijk vernuft, van vindingrijkheid en van volharding. Het is evenzeer de som van zwaarbevochten compromissen als het resultaat van een compromisloze toewijding aan onze gedeelde idealen en waarden. Die waarden staan onder druk; binnen Europa maar ook wereldwijd. Daarom blijven we werken aan een verbonden, dieper geïntegreerde en sterkere Unie.

Een sterke Unie is wendbaar in een onvoorspelbare, multipolaire wereld. Een sterke Unie is veerkrachtig en klaar voor de opgaven van de toekomst. Een verenigde Unie betekent een sterk Nederland, al helemaal in de nieuwe mondiale context. Daarom moeten we ervoor zorgen dat de Europese Unie de noodzakelijke stappen zet om de uitdagingen van vandaag aan te kunnen en de kansen van morgen te verzilveren. De status quo werkt niet in de huidige geopolitieke realiteit. De Europese Unie moet sneller, transparanter en besluitvaardiger kunnen opereren. Met een betere balans tussen macht en tegenmacht. Een Unie die ondersteunt, maar die ook een duidelijke visie heeft en stuurt wanneer nodig. Een écht democratische Unie waar diversiteit een kracht is en die voor onze gedeelde waarden en belangen vecht. Dit vraagt duidelijke keuzes en actie, juist ook op nationaal vlak. Nederland bepaalt namelijk mee: wat voor Europa willen we? Wat voor waardengemeenschap willen we?

Een democratie die werkt

Samen met de 500 miljoen inwoners op dit continent zijn wij de Europese democratie. Gezamenlijk maken wij keuzes over ons klimaat, onze toekomstige economie en onze veiligheid. D66 wil dat de Europese democratie een échte democratie wordt die alle Europese inwoners vertegenwoordigt. Met de Europese Commissie als Europese regering en het Europees Parlement als sterke wetgever en krachtige tegenmacht. Daarbij is onze Europese democratie slechts zo sterk als de zwakste speler. Daarom treden we fel op tegen lidstaten die de rechtsstaat aan hun laars lappen.

- De Europese Unie is klaar voor verandering en versterking van de Europese democratie. In 2022 werden een jaar lang Europese burgerpanels georganiseerd onder de naam “Conferentie over de toekomst van Europa”. We volgen de aanbevelingen uit die burgerpanels op en beginnen daarbij bij Europese democratisering, zoals Europese transnationale kieslijsten met een Europese lijsttrekker.
- Verdragswijziging is een logisch gevolg van de gehouden burgerpanels en daar spannen wij ons dus voor in. In het nieuwe verdrag nemen we meer instrumenten op die de rechtsstaat en de waardengemeenschap waar we naar streven beschermen.

- De invloed van het Europees Parlement wordt uitgebreid en geborgd, met onder andere initiatiefrecht, budgetbevoegdheid en het recht om Europese Commissarissen individueel weg te sturen. Zo wordt het Europees Parlement een volwaardig medewetgever en een krachtige tegenmacht en kan het haar rol als democratische controle echt uitvoeren.
- We creëren een ware Europese democratie met transnationale kieslijsten en een lijsttrekker die opgaat voor het voorzitterschap van de Europese Commissie.
- Veto's in de (Europese) Raad worden afgeschaft, ook op het gebied van buitenlandbeleid, defensie en bij belastingen als het gaat om het groene, vermogens- en bedrijfswinstendomein. Zo wordt de Europese Unie slagvaardiger wanneer het erop aankomt.
- Ook in Nederland zelf moeten we aan de slag. De Nederlandse overheid zit – als een van de oprichters - aan tafel. Geen besluit van “Brussel”, maar van ons allemaal. D66 wil een sterkere nationale parlementaire controle over hoe Nederland zich positioneert en handelt in de Raad, in het bijzonder de Europese Raad, waar lidstaten beslissingen maken in Brussel. Hierdoor zal de Tweede Kamer beter betrokken worden bij Europese en dus Nederlandse besluitvorming, om inhoudelijke en politieke overwegingen transparanter te maken.

Democratie is het beschermen waard

Het beschermen van de rechtsstaat en verder vormgeven van de Europese grondrechten is belangrijker dan ooit. EU-waarden zijn de basis van EU-lidmaatschap en rechten voor lidstaten. De jaarlijkse rechtsstaat-APK – dankzij voorstellen van D66 nu een realiteit – in de vorm van een Commissierapport over de rechtsstaat waarin alle lidstaten worden gemonitord, moet worden versterkt.

- De ervaring leert dat het enige dat effect sorteert het dichtdraaien van de geldkraan is. Daarom blijft D66 zich inspannen voor het stopzetten van geldstromen naar lidstaten die de rechtsstaat afbreken.
- D66 wil dat de Europese Commissie sneller kan handelen wanneer rechtsstatelijke gebreken zijn geconstateerd. De Commissie moet daarbij onafhankelijk van de Raad opereren. Als na sancties geen verbetering optreedt, moet de Commissie de macht krijgen om de sanctie(s) te verzwaren.
- De gele kaart procedure (artikel 7-procedure) heeft duidelijk te weinig tanden. Het tijdelijk uitsluiten van Raadsdeelname of het ontnemen van stemrecht moeten tot de sanctie-opties behoren voor de Commissie.
- Lidstaten waar een artikel 7-procedure tegen loopt, zouden geen voorzitter meer mogen

worden van de Europese Unie. Ook moet met een nieuw verdrag worden overwogen hoe de EU lidstaten effectiever op de reservebank kan plaatsnemen als ze de spelregels herhaaldelijk breken.

Een nieuwe begroting voor een moderne Unie

We pleiten voor een modernisering van het Meerjarig Financieel Kader (MFK). Deze 'EU-begroting' moet zich richten op de grote uitdagingen van deze tijd, zoals onze afhankelijkheid van autocratische grootmachten, klimaatverandering, nieuwe technologieën en de veranderende demografie op ons continent. Bij elkaar betekent dit dat de Europese Unie meer inkomsten nodig heeft; we pleiten daarom voor meer eigen middelen. Lidstaten krijgen meer ruimte voor groene en kwaliteitsinvesteringen.

- Nog steeds gaat een te groot deel van de EU-begroting naar oud beleid. Voor de economie van de toekomst zijn investeringen in innovatie broodnodig. We moderniseren daarom de EU-begroting, met minder geld naar landbouw en meer richting innovatieve industrieën.
- D66 wil erop inzetten om vaker ruimte te bieden voor investeringen in gezamenlijke opgaven met harde afspraken over hervormingen. Dit geldt vooral voor investeringen die beter gezamenlijk kunnen worden gedaan. Bij gemeenschappelijke schulden voor fondsen worden ook afspraken gemaakt voor hervormingen, de rechtsstaat en naleving.
- We zetten de hervorming van het Stabiliteits- en Groeipact (SGP) door zodat economische crises niet verder worden versterkt, zoals we bij de vorige financiële crisis hebben gezien, en handhaving weer effectief wordt. Dit doen we door one size fits all-regels te vervangen door maatwerkafspraken.
- Nederland pleit voor een verstevigde aanpak van belastingontduiking. Er is op EU-niveau harmonisatie nodig van de (grondslag van) vennootschapsbelasting, om een einde te maken aan de race to the bottom onder multinationals bij het uitbuiten van verschillen in belastingregimes.

Europees denken voor energieke regio's

D66 kijkt met een Europese bril naar Nederland. Door buiten landsgrenzen te denken, zie je dat regio's die voor Nederland aan de grens liggen, voor Europa juist een centrale positie hebben. De kracht van deze regio's moeten we versterken en benadrukken. D66 wil de samenwerking tussen regio's versterken, zodat we Europees gaan denken.

- Voor mensen die in het ene EU-land wonen, maar over de grens werken, is er nog een gebrek

aan goede afspraken. Als gevolg van de pandemie is 'grenswerken' niet langer beperkt tot mensen die bij een fysieke grens wonen. Wonen en werken op twee verschillende plekken is steeds normaler geworden dankzij de versnelde digitale transitie op veel werkplekken. De Europese Unie coördineert straks fiscaal beleid en sociale zekerheidszaken beter.

- De vrijheid om te kunnen reizen en overal te kunnen werken in Europa is van essentieel belang, vooral in grensgebieden. D66 zet daarom in op goedkoper, efficiënter en meer openbaar vervoer en verbindingen tussen grensregio's.
- Als Europeaan zou je altijd, bij alle overheidsinstellingen, ook in het Engels zaken moeten kunnen regelen. D66 zet in op een Europese grenswerkrichtlijn.
- Identiteit kent geen grenzen. In Europa hebben we een gedeelde geschiedenis, gemeenschappelijke culturen, maar ook een grote diversiteit die we moeten koesteren. Als D66 zetten we verder in op het ondersteunen van cultureel erfgoed, vooral in regio's en grensgebieden. We stimuleren culturele samenwerking tussen de Europese Unie en haar partnerlanden.

Een veilig Europa

Nederland is alleen veilig in een veilig Europa. Daarom zetten we ons op alle facetten in op het versterken van onze Europese veiligheid. Wat D66 betreft betekent dat een gemeenschappelijke Europese krijgsmacht, onafhankelijk worden van autocratische grootmachten, maar ook perspectief bieden aan landen in de instabiele ring om Europa en gezamenlijk grensoverschrijdende criminaliteit aanpakken.

- Uitbreiding van de Europese Unie is in ons belang. We denken daarbij in eerste instantie aan Oekraïne en de landen op de Balkan. De Balkan is niet onze achtertuin, de Balkan is onze binnentuin. De Balkan ligt volledig omsloten door Europese landen. Als wij niet kunnen besluiten hoe we met hen een gezamenlijke toekomst vorm gaan geven, dan gaan autocraten dat voor ons doen.
- Uitbreiding is nooit urgenter of actueler geweest dan nu en is in het belang van een stabiel en veilig Europa. Vanzelfsprekend vragen we daarbij ook iets van kandidaat-lidstaten. Het lidmaatschap komt met serieuze en duidelijke verplichtingen en een land moet die kunnen dragen.
- Ook zorgen we ervoor dat de Europese politiek en bestuur klaar is voor toekomstige uitbreiding. De voorgestelde maatregelen voor democratische vernieuwing en voor bescherming van de rechtsstaat zijn hierbij extra van belang.

- D66 wil het proces van EU-uitbreiding hervormen. We toornen niet aan de Kopenhagen-criteria en zijn van mening dat een land pas lid kan worden als aan alle bestaande criteria is voldaan. Maar D66 wil kandidaat-lidstaten wel al eerder een 'observant' status geven of al eerder mee laten praten over Europese beslissingen. Zo maken kandidaat-lidstaten gaandeweg kennis met de Europese besluitvorming en het toetredingsproces.
- De Europese Unie ondersteunt landen in het Oostelijk Partnerschap bij het democratischer maken van hun bestuur, de bestrijding van corruptie en mensenrechtenschendingen, en het respecteren van burgerrechten. We investeren meer in de zogenoemde MATRA-fondsen.

Ons buitenlandbeleid is Europees

Alleen met een Europees buitenlandbeleid kunnen we optreden tegen internationale agressie, onderdrukking van minderheden en mensenrechtenschendingen. Wereldwijd zet de Europese Unie zich in voor vrede, democratie en stabiliteit. Internationale solidariteit vormt hiervan de basis: een gedeelde strijd tegen armoede, onrecht en ongelijkheid. Om onze slagkracht te vergroten zet Nederland zich in om het vetorecht van de lidstaten af te schaffen in het Europees buitenlandbeleid. Alleen zo kan de Europese Unie een sterkere speler worden op het wereldtoneel. We pleiten voor een permanente zetel voor de Europese Unie in de VN-Veiligheidsraad.

- We maken ons strategisch onafhankelijk van autocratische regimes. Daarom zetten we in op strategisch grondstofbeheer, duurzame energie, screening van in- en uitgaande investeringen en bescherming van onze vitale infrastructuur. We vormen een sterk verbond met de 'vrije landen' in de wereld om onze waarden te beschermen.
- Wij willen de druk op Rusland vergroten totdat alle Russische militairen zijn teruggetrokken uit Oekraïne en Poetin voor het Internationaal Gerechtshof is verschenen. We versterken onze langjarige steun aan Oekraïne waar mogelijk. Russische tegoeden confisqueren we en zetten we in voor de wederopbouw van Oekraïne.
- Nederland zal niet rusten tot de MH17-daders en opdrachtgevers hun rechtmatige straf hebben uitgezeten.
- We sluiten onze ogen niet voor het feit dat China een systeemrivaal is en een gevaar voor de liberale wereldorde. We moeten onze strategische afhankelijkheden van dit land snel afbouwen. Vooral bij de transitie naar een duurzame economie is onze afhankelijkheid ingewikkeld. Samen met de VS en andere democratische landen moeten we dit monopolie verbreken met het groenste handelsakkoord ooit. We blijven ons inzetten voor de mensenrechten van Oeigoeren, Tibetanen en andere minderheden.

- De regering en bevolking van Taiwan bepalen hun eigen toekomst. De status quo kan dan ook alleen vreedzaam en met hun instemming worden gewijzigd. Nederland bevordert de relaties met Taiwan op alle mogelijke manieren.
- Vooral bij de transitie naar een duurzame economie is onze afhankelijkheid van China levensgroot. China is verantwoordelijk voor de productie van 90 procent van de zeldzame metalen, 80 procent van het productieproces van windmolens en 60 procent van autobatterijen. Samen met de VS en andere democratische landen moeten we dit monopolie verbreken met het groenste handelsakkoord ooit.
- Nederland zet zich in voor wereldwijde versterking van mensenrechten, met bijzondere aandacht voor lhbtq+-rechten, voor journalisten en voor niet-gelovigen. We zijn voorstander van het gebruik van het Europese mensenrechten-sanctieregime (Magnitsky-wetgeving), zoals bijvoorbeeld bij Rusland, Wit-Rusland en China. Hiermee kunnen individuele mensenrechtenschenders buiten de Europese Unie gestraft worden in hun portemonnee en is reizen naar de Europese Unie niet meer mogelijk.
- We erkennen de Armeense genocide, de Holodomor – de hongersnood in Oekraïne in de jaren '30 – en de genocide op Oeigoeren formeel.
- We werken aan een verdere ontwikkeling en implementatie van feministisch buitenlandbeleid. Dit houdt in: het actief beschermen van mensenrechten en bevorderen van betekenisvolle deelname van vrouwen en lhbtq+ personen aan besluitvorming. Nederland past dit ook toe op belangrijke beleidsterreinen als het klimaat en de energietransitie, handel, vrede en veiligheid.
- Als het gaat om bezette gebieden (van de Krim tot de Westelijke Sahara en Palestina) staat het respecteren van mensenrechten en het internationaal recht centraal.
- Het hervatten van toetredingsonderhandelingen of afspraken met betrekking tot visumvrij reizen kan alleen als Turkije significante en duurzame verbeteringen laat zien inzake mensenrechten en democratisering.
- We blijven de revolutie in Iran steunen en willen de Revolutionaire Garde op de terreurlijst.

Diplomatieke dienst voor alle Nederlanders

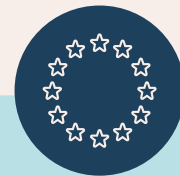
Voor Nederlanders in het buitenland is de diplomatieke dienst soms van levensbelang. We houden dit daarom op hoog niveau en met voldoende capaciteit. We blijven pleiten voor de rechten van Nederlanders in het buitenland, maar ook voor die van Nederlanders met een tweede nationaliteit.

- De nationaliteitswet wordt gemoderniseerd: iedereen die de Nederlandse nationaliteit wil aannemen, mag de oorspronkelijke nationaliteit behouden. Andersom behouden Nederlanders

in het buitenland hun Nederlandse nationaliteit als zij de nationaliteit van het land waar zij wonen aannemen. Iedereen die de afgelopen jaren onbewust of ongewild de Nederlandse nationaliteit is verloren, kan die weer terugkrijgen. We stimuleren dat Nederland op diplomatiek vlak landen ertoe beweegt mee te werken aan het vrijwillig afstaan van een nationaliteit, zodat makkelijker afstand kan worden gedaan van een ongewenste nationaliteit.

- Nederlanders in het buitenland mogen te allen tijde ten minste één Nederlandse bankrekening openen en behouden.
- Wanneer je maximaal één jaar in het buitenland verblijft, is uitschrijven uit de Basisregistratie Personen niet nodig.
- Rechten van Nederlanders in het buitenland, zoals hulp in een noodsituatie en repatriëring bij een crisis, worden vastgelegd in een wet.
- Buitenlandse evacuaties coördineren we samen met EU-lidstaten.
- De 24-uursdienstverlening voor Nederlanders in het buitenland wordt versterkt en uitgebreid.
- Alle consulaire dienstverlening wordt digitaal zodat reis- en overnachtingskosten bij verlenging van een paspoort of rijbewijs tot het verleden behoren.
- We blijven investeren in Nederlands taalonderwijs voor kinderen in het buitenland.
- We investeren in ons diplomatieke netwerk.

EUROPA

Wij zijn Europa en Europa zit in ons DNA. De Europese Unie is onze grootste hoop voor vrede, welzijn en welvaart. Alleen samen vinden we de oplossingen voor de grootste, grenzeloze uitdagingen van deze eeuw, zoals klimaatverandering, digitalisering, migratie en groeiende ongelijkheid. Een sterke Unie betekent een sterk Nederland. Daarvoor hebben we een daadkrachtige, rechtvaardigere en democratische Unie nodig.

Onze visie op de toekomst van Europa is terug te vinden door het hele verkiezingsprogramma heen. Zo werken we in Europa samen om te zorgen dat we het eerste CO₂-neutrale continent op aarde zijn en in 2050 zijn we volledig circulair. We maken van de Europese Unie een volwaardige energie-unie. Om reizen door Europa makkelijker en kortdurende vluchten overbodig te maken, leggen we een Europees netwerk van hogesnelheidstreinen aan tussen alle Europese hoofdsteden op het vaste land.

Ook nemen we meer verantwoordelijkheid voor onze eigen veiligheid. We werken aan een volwaardige Europese defensie-industrie en vergroten de onderlinge samenwerking tussen defensie-eenheden. Ook zorgen we dat Europa strategisch onafhankelijker wordt op het gebied van de belangrijkste, schone industrieën, innovaties en investeringen.

De Europese Unie wordt een volwaardige democratie met meer invloed voor het Europees Parlement, transnationale kieslijsten en een lijsttrekker die opgaat voor voorzitter van de Europese Commissie. Veto's in de (Europese) Raad schaffen we af. Om georganiseerde criminaliteit tegen te gaan, is het hard nodig dat we informatie uitwisselen en samen optreden. D66 steunt daarom de versterking van Europol, Eurojust en het Europees Openbaar Ministerie. Ook willen we dat iedereen in de Europese Unie vrij zichzelf kan zijn ongeacht waar je woont; van het opengesteld huwelijk tot het recht op veilige abortus.

Samen met de 500 miljoen inwoners op dit continent zijn wij de Europese democratie. Wat we gemeen hebben, is groter dan wat ons onderscheidt. Tegelijkertijd maakt juist onze diversiteit ons continent zo'n aangename plek om te leven. Door samen te werken, samen keuzes te maken over ons klimaat, ons welzijn en onze welvaart, en onze veiligheid, blijft dat ook in de toekomst zo.

Veilig Europa in een woelige wereld

De Russische inval in Oekraïne vormde een kantelpunt in het Europese denken over vrede en veiligheid. Na decennia van relatieve vrede, vrijheid en veiligheid op ons continent zijn we ruw wakker geschud. Europa moet meer verantwoordelijkheid nemen voor de eigen veiligheid. Daarom moet Nederland fors investeren in defensie. De NAVO-afspraken om minimaal 2 procent van het BBP aan defensie uit te geven komen we na. Investeren in onze krijgsmacht stemmen we af met Europese partners. We zetten in op taakspecialisatie en bundelen onze krachten op het gebied van materieelinkoop en -standaardisatie. Ook werken we aan een volwaardige Europese defensie-industrie. Slimme samenwerking en langdurige financiële zekerheid stellen onze krijgsmacht in staat te opereren in alle drie de hoofdtaken.

Nederland als sterke partner voor Europese veiligheid

D66 wil investeren in een toekomstbestendige krijgsmacht. Met meerjarige financiële stabiliteit en de grootste defensie-investering sinds het einde van de Koude Oorlog groeit Nederland uit tot een sterke, moderne en betrouwbare partner voor Europese en internationale veiligheid.

- De uitgaven aan defensie wil D66 ook na 2026 op de norm van 2 procent van het BBP houden. Dat vraagt om een forse investering in onze vrede en veiligheid. Vanaf 2026 zullen er extra middelen nodig zijn om de 2 procent te halen.
- Krijgsmachten rond de wereld innoveren in rap tempo. Nederland moet koploper worden in innovatie en nieuwe technologieën om ons Koninkrijk en continent veilig te houden. Te land, ter zee en in de lucht, maar ook in de ruimte en in het cyberdomein. De inzet van nieuwe technologieën gebeurt alleen onder voorwaarde van heldere juridische waarborgen.
- Om effectief te opereren in het cyberdomein, de ruimte en om de kansen van artificiële intelligentie te benutten, werkt defensie nauw samen met kennisinstellingen, mensenrechtenorganisaties en het bedrijfsleven.
- Defensie verduurzaamt zowel vastgoed als materieel en wordt minder afhankelijk van fossiele grondstoffen.

Het beschermen van de internationale rechtsorde is en blijft een van de hoofdtaken van Defensie. Nederland blijft hierop verantwoordelijkheid nemen. De veiligheidssituatie in de ring rond Europa vergt onze aandacht. Nederland spant zich met Europese en internationale partners in voor een eenduidige en heldere strategie ten aanzien van de toenemende uitdagingen in de Sahel en de veiligheidsgevolgen van toegenomen armoede en klimaatverandering. Oude antwoorden volstaan niet meer, er zijn nieuwe manieren nodig ter bevordering van de internationale rechtsorde.

Nederland wordt aanjager van die vernieuwing binnen de Europese Unie, de NAVO en de Verenigde Naties.

- Samen met internationale partners trekt Nederland lering uit de veranderende geopolitieke verhoudingen en eerdere missies, zoals in Afghanistan en Mali. Ook wordt de evaluatie en archivering van missies verbeterd.
- Er wordt meer aandacht besteed aan taalvaardigheid van militairen voorafgaand aan uitzending.

Defensiepersoneel op één

We investeren verder in defensiepersoneel. Zowel de militairen, burgers als reservisten. Mensen die zich dag en nacht - vaak in gevaarlijke omstandigheden - voor onze veiligheid inzetten, verdienen namelijk meer erkenning en beloning.

We maken van Defensie een aantrekkelijke werkgever, die midden in de maatschappij staat. We zetten ons daarvoor in en gaan het personeelstekort tegen.

- Er komt een verdere modernisering van het personeelsbeleid, waaronder meer flexibiliteit, ruimte voor specialisten en het ontkoppelen van rang en salaris.
- Er komen meer mogelijkheden voor opleidingen en geoefendheid.
- Kazernes worden versneld gemoderniseerd en uniformen, munitie en (oefen)materieel moeten voorradig zijn.
- Integriteit en sociale veiligheid zijn voorwaardelijk voor een goed functionerende defensieorganisatie. D66 vindt het belangrijk dat deze thema's stevig in de opleidingen zijn verankerd.
- Diversiteit maakt sterker. Daarom voert Defensie een actief diversiteits- en inclusiviteitsbeleid.
- Met de uitbreiding van het dienjaar naar Scandinavisch model, een vrijwillige dienstdtijd, trekken we nieuw talent aan. Ook voeren we de topsportselectie opnieuw in. D66 is geen voorstander van dienstplicht.
- De (na)zorg voor onze veteranen en het thuisfront is nooit af en blijft onderwerp van verbetering. Met name op het gebied van mentale zorg.
- Dankzij D66 is er versneld geld beschikbaar voor het programma Veteraan in de Klas, waarin veteranen met leerlingen in gesprek gaan over oorlog en vrede. Dit project wordt ook komende jaren voortgezet.
- Binnen de krijgsmacht en andere geüniformeerde beroepen is geen ruimte voor extremistisch gedachtegoed.

Een volwaardige Europese tak in de NAVO

Al decennialang bouwen we aan de Europese belofte van vrijheid en vrede. Voor veiligheid hebben we echter te weinig oog gehad. We maakten onszelf te afhankelijk van de VS voor militaire veiligheid en te afhankelijk van landen als China en Rusland voor economische welvaart. Nu is het zaak dat we onafhankelijk leren optreden. We worden zelfstandiger en creëren een volwaardige Europese tak binnen de NAVO. Nederland heeft een ultieme positie om hierin een voortrekkersrol te spelen, als lid van het eerste uur in zowel de Europese Unie als de NAVO.

- De Europese defensie-industrie moet veel sterker worden. De productiecapaciteit en ontwikkeling van technologie moet omhoog. Om Oekraïne te steunen, onze eigen voorraden op peil te krijgen en onze krijgsmachten uit te rusten voor de toekomst.
- Bij het extra investeren is het belangrijk dat Nederland, net als alle andere lidstaten, zich meer gaat specialiseren op de defensieonderdelen waar onze expertises liggen. Dat vergt keuzes en afspraken binnen de NAVO en de Europese Unie over samenwerking, specialisaties en taakverdelingen.
- Het is essentieel dat we als Europese landen overgaan tot gezamenlijke inkoop en ontwikkeling van materieel. Niet meer ieder voor zich, vanuit nationale industriebelangen, maar samen werken aan versterking van het collectief. We zorgen dat mensen en spullen óver de nationale grenzen heen zonder beperkingen kunnen samenwerken. Dat is goedkoper, sneller en effectiever. We trekken lessen uit de leveranties aan Oekraïne bij het versterken van onze eigen krijgsmacht, waaronder versnelde (EU-)inkooptrajecten, het updaten van bestaande systemen en intensievere samenwerking met de industrie.
- Naast gezamenlijke EU-trainingen en EU-missies komt er een Erasmusprogramma voor militairen. Deze uitwisseling van culturen, kennis en tactieken zorgt voor hechtere samenwerking tijdens gezamenlijke opdrachten.
- Een militaire Schengenzone zorgt ervoor dat we militair materieel sneller door Europa kunnen verplaatsen naar de plek waar het nodig is.
- Het delen van capaciteiten of gezamenlijk uitvoeren van taken met buurlanden zorgt voor een efficiëntere inzet van mens en materieel. Denk aan de gezamenlijke tank- en luchttransportcapaciteit en de bescherming van het Benelux-luchtruim. D66 is voorstander van het uitbreiden van deze samenwerkingsvorm.
- D66 is voorstander van verdere integratie van krijgsmachtonderdelen, zoals bij de Nederlandse en Duitse landmacht het geval is. Zo vergroten we de gezamenlijke slagkracht en wordt samen optreden makkelijker. Deze vergaande vorm van samenwerking legt uiteindelijk de basis voor een Europese krijgsmacht.

- Een Eurocommissaris voor Defensie ziet toe op het versterken van de Europese defensie-industrie. Met een volwaardig Europees defensie-industriebeleid gaan we fragmentatie tegen en heffen we nationale beperkingen op. Zo versterken we de Europese strategische autonomie.
- Europese landen binnen de NAVO moeten meer gaan samenwerken. Bijvoorbeeld door meer Europese inzet op de oostgrens van het NAVO-grondgebied en gezamenlijke inzet van schaarse capaciteiten. Nederland kan een sleutelrol spelen in de versterking van de samenwerking tussen de Europese Unie en de NAVO, iets wat cruciaal is voor bijvoorbeeld de afschrikking aan de oostgrens van de NAVO.
- De verdere integratie van Oekraïne in de NAVO is van groot belang voor veiligheid op het Europese continent. Nederland blijft zich hiervoor inzetten en speelt een actieve rol in het versterken en moderniseren van de Oekraïense strijdkrachten.
- De huidige NAVO-systematiek om tot gezamenlijke doelstellingen te komen is verouderd. Modernisering van de NAVO-afspraken moet (regionale) specialisatie en integratie bevorderen. Zo versterken we het bondgenootschap.
- We streven naar een strategisch veiligheidspartnerschap met het Verenigd Koninkrijk. Het Verenigd Koninkrijk blijft een militaire grootmacht en belangrijke partner van Nederland en de Europese Unie.

De komst van nieuwe wapensystemen en nieuwe domeinen in oorlogvoering vragen om nieuwe regels. Dankzij D66 komt er een onderzoek naar de inzet van Nederlandse door mens aangestuurde drones. Dat is een mooie stap, maar we hebben meer internationale afspraken nodig.

- D66 wil internationale afspraken voor het gebruik van semi-autonome wapensystemen. We zijn tegen het gebruik van volledig autonome wapensystemen waar geen mens bij betrokken is. Het gebruik hiervan wordt, net als bij kernwapens, internationaal in juridische en ethische kaders verboden.
- Wapenexportbeleid wordt Europees. Dit vergroot de invloed en slagkracht van de Europese Unie op dit punt. Er wordt daarom een onafhankelijke Europese wapenexportautoriteit ingesteld. Deze toetst leveringen van lidstaten, adviseert en heeft een doorslaggevende stem wanneer lidstaten verschillend denken over het leveren van bepaalde wapensystemen aan anderen. De huidige wapenexportcriteria en controle na levering van wapens worden aangescherpt. Tot slot worden leveringen automatisch bevroren bij een wapenembargo.

Voor de meest kwetsbaren in de wereld

Internationale solidariteit begint met samenwerken

D66 zet zich in voor de meest kwetsbaren in de wereld. We investeren in ontwikkelingssamenwerking uit solidariteit, maar ook omdat een wereld met kleinere welvaartsverschillen bijdraagt aan onze eigen veiligheid en welvaart. Ook in de context van de klimaatcrisis is ontwikkelingssamenwerking van groot belang, daarom ondersteunen we het mondiale zuiden met verduurzaming en klimaatadaptatie en -mitigatie. Ontwikkelingssamenwerking is een wederzijdse relatie waarbij oog is voor de lokale context. Daarnaast wordt, waar mogelijk, ingezet op duurzame marktontwikkeling om ontwikkelde landen aan te sluiten op de wereldmarkt.

- Voldoende budget is noodzakelijk voor het halen van de ontwikkelingsdoelen. D66 stelt daarom het structurele budget voor ontwikkelingssamenwerking gelijk aan de internationale norm van 0.7 procent van het Bruto Nationaal Inkomen. Er komt een maximum op het bedrag aan ODA-geld dat kan worden ingezet voor de opvang van asielzoekers binnen Nederland.
- Ontwikkelingshulp mag niet afhankelijk zijn van samenwerking op het gebied van uitgeprocedeerde asielzoekers. Ontwikkelingsgeld wordt dan ook besteed aan ontwikkelingsdoeleinden, niet aan het tegenhouden van asielzoekers.
- Door klimaatverandering zal het aantal natuurrampen de komende jaren toenemen. Binnen het budget verhogen we de bijdrage aan humanitaire noodhulp als redmiddel voor mensen in de meest erbarmelijke omstandigheden bij conflictsituaties, gezondheidscrises of natuurrampen.
- Internationale organisaties zoals de Verenigde Naties blijven belangrijk voor het bieden van noodhulp, daarnaast zal meer worden ingezet op noodhulp via lokale organisaties.
- Duurzame financiering krijgt prioriteit in alle structurele hulp en projecten. Denk hierbij aan circulaire economie, ecosysteemdiensten en klimaatadaptatie en -mitigatie.
- We bieden perspectief met onderwijs en werk. Door het aanpakken van grondoorzaken, zoals gebrek aan scholing, inkomen en dagbesteding, kunnen we armoede, ongelijkheid, migratie en conflict bestrijden.
- We zetten in op toegang van kwetsbare groepen tot drinkwater en sanitaire voorzieningen.
- We werken aan het uitbannen van honger en ondervoeding, door te investeren in kleinschalige boerenbedrijven en het bijdragen aan verduurzaming van de landbouwsector wereldwijd.
- Internationaal versterken we de inzet op psychosociale hulp.
- We zetten in op versterking van het maatschappelijk middenveld én de positie van het midden- en kleinbedrijf in ontwikkelingslanden, met extra aandacht voor de positie van jonge en vrouwelijke ondernemers.

- We ondersteunen de marktontwikkeling in het mondiale zuiden met steun aan het bedrijfsleven. We zorgen dat middelen voor marktontwikkeling voor minimaal 70 procent terecht komen bij het lokale bedrijfsleven. Een klein deel wordt beschikbaar voor Nederlandse bedrijven die een bijzondere expertise hebben en bijdragen aan bijvoorbeeld de ontwikkeling van infrastructuur. We voorkomen dat Nederlands projectgeld gegund wordt aan Chinese (staats)bedrijven die in het mondiale zuiden actief zijn.

We staan wereldwijd op voor vrouwen en lhbtq+

- Verbetering van de positie van vrouwen en lhbtq+-personen blijft een cruciaal punt. Dit heeft een groot effect op het behalen van andere doelen, zoals toegang tot onderwijs voor kinderen en de bestrijding van armoede en honger.
- We pleiten voor blijvende inzet op seksuele en reproductieve gezondheid en rechten, vanwege het recht op zelfbeschikking en voor de positie van vrouwen en meisjes.
- Ook het tegengaan van discriminatie vanwege seksuele oriëntatie en genderidentiteit blijft prioriteit.
- Abortuszorg moet standaard worden aangeboden in nood- en conflictsituaties, met meer ondersteuning voor abortusklinieken voor niet-Nederlandse ingezetenen en maatschappelijke organisaties, en bescherming van mensenrechtenverdedigers.

Eerlijk en groen Europees handelsbeleid

Internationale handel is de drijvende kracht achter een goed draaiende wereldeconomie én achter de economie van Nederland: een derde van ons geld wordt namelijk in het buitenland verdiend. Handel is daarnaast een belangrijk instrument in een veranderende geopolitieke context en een instrument om de internationale stabiliteit (en rechtsorde) te bevorderen. Het helpt ons bij het afbouwen van strategische afhankelijkheden van landen als China en Rusland, het veiligstellen van voldoende grondstoffen voor de duurzaamheidstransitie en om dichterbij betrouwbare partners in bijvoorbeeld Afrika en Latijns-Amerika te komen. Goede afspraken met handelspartners dragen bovendien bij aan het realiseren van duurzame en eerlijke internationale handel. We houden hierbij oog voor onze eigen ondernemers en beschermen hen tegen oneerlijke concurrentie op de wereldmarkt.

Onze inzet voor Europese handelsakkoorden

D66 staat voor eerlijke en duurzame handel gebaseerd op duidelijke afspraken en regels over bijvoorbeeld mens en milieu. Het sluiten van duurzame handelsakkoorden met landen en regio's buiten de Europese Unie is nodig om deze handel in goede banen te leiden. Daarnaast zijn deze duurzame handelsakkoorden van geopolitiek belang: aan de ene kant helpt het ons als Nederland en als Europese Unie minder afhankelijk te worden van onvrije landen als Rusland en China en aan de andere kant maakt het de Europese Unie een aantrekkelijk alternatief ten opzichte van die onvrije landen voor het mondiale zuiden.

- D66 staat voor een op regels gebaseerd handelssysteem. Hiermee geldt niet het recht van de sterkste, maar worden problemen opgelost naar eerlijkheid en redelijkheid. Wat D66 betreft is versterking en hervorming van de Wereldhandelsorganisatie (WTO) noodzakelijk om dit te bereiken.
- De Nederlandse regering spant zich in voor een optimale Europese onderhandelingspositie.
- Behalve het vastleggen van kwaliteits- en veiligheidseisen zijn het verbeteren van mensenrechten, arbeidsomstandigheden, de positie van vrouwen en het milieu leidend in de manier waarop wij met andere landen handeldrijven. We geloven in duidelijke handelsregels, afgesproken binnen internationale organisaties zoals de WTO en de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO), om dit te bereiken.
- De Europese Unie sluit alleen handelsakkoorden met landen die het Klimaatakkoord van Parijs hebben ondertekend.
- Bij onderhandelingen voor handelsverdragen zorgen we voor representativiteit en transparantie. Zo komen alle belanghebbenden, van werkgevers- tot werknemersorganisaties, aan bod in

het onderhandelingsproces en kunnen parlementariërs en journalisten hun controlerende taak vervullen. Nederland houdt oog voor de eigen ondernemers om oneerlijke concurrentie te voorkomen.

- D66 is vóór hervormingen van verouderde investeringsverdragen zoals ISDS/ICS mechanismen. Een Multilateraal Investeringshof werkt beter: een permanent en wereldwijd erkend hof waar conflicten tussen landen en bedrijven transparant en onafhankelijk worden opgelost. Den Haag zou hiervoor een zeer geschikte locatie zijn.
- D66 zet zich in voor uitbreiding van het handelsverdrag voor groene goederen ('Environmental Goods Agreement'). De handel in producten voor duurzame ontwikkeling wordt hiermee bevorderd, bijvoorbeeld door invoerheffingen voor deze producten af te schaffen.
- Handelsregels worden ingezet om ongewenste en illegale handel, zoals die in spionagetechnologie, geroofde kunstschaten en conflictmineralen, tegen te gaan.
- Nederland zet zich in Europees verband in voor het sluiten van een handelsakkoord met de Verenigde Staten. Daarnaast is D66 voorstander van verbeterde handelsrelaties met Afrikaanse en Latijns-Amerikaanse landen.

Europese bedrijven nemen internationaal verantwoordelijkheid

Europese bedrijven die internationaal actief zijn, hebben een verantwoordelijkheid ten opzichte van mens en milieu. Lang is van hen gevraagd zich vrijwillig in te zetten om internationaal maatschappelijk verantwoord te ondernemen, maar dit is niet voldoende gebleken. Daarom is het zaak dat er zo snel mogelijk wetgeving komt die deze verantwoordelijkheid regelt, gecombineerd met beleid dat bedrijven helpt aan deze verantwoordelijkheid te voldoen.

- Op Europees niveau loopt er nu een wetgevend traject. Nederland zal aan blijven dringen op een ambitieuze aanpak.
- D66 en andere partijen hebben daarnaast een initiatiefwet ingediend: de "Wet duurzaam en verantwoord internationaal ondernemen (IMVO)." Samen met het bedrijfsleven en betrokken maatschappelijke partijen willen wij zorgen dat de ambities uit deze wet realistisch kunnen worden uitgevoerd.
- Ondernemers, met name in het midden- en kleinbedrijf, worden ondersteund bij het uitvoeren van IMVO-wetgeving, onder andere door uitbreiding van het IMVO-steunpunt. De overheid wordt daarnaast weer onderdeel van sectorale samenwerkingsverbanden op het gebied van IMVO.
- D66 wil grondige controle op de export van goederen die ook voor militaire doeleinden gebruikt

kunnen worden (dual use goods).

Nieuwe missies voor moderne handel

We stimuleren Nederlandse ondernemers met internationale ambities om actief te worden op de wereldmarkt. Hierbij leggen we de focus op het midden- en kleinbedrijf en duurzame ondernemers. Handelsmissies worden gemoderniseerd om beter aan te sluiten bij de inspanningen op het gebied van klimaatverandering en de duurzaamheidstransitie.

- Het midden- en kleinbedrijf is een belangrijke motor voor de Nederlandse economie en wordt actief ondersteund bij zakendoen in het buitenland. Hiervoor worden handelsmissies ingezet, ook in landen waar de markt minder toegankelijk is.
- Totdat IMVO-wetgeving in werking is getreden, dienen bedrijven bij deelname aan een handelsmissie aan te tonen dat zij de OESO-richtlijnen voor IMVO hebben omarmd en hier ook naar handelen.
- Bij handelsbevorderende activiteiten wordt de nadruk gelegd op het midden- en kleinbedrijf en vrouwelijke ondernemers.
- Handelsinstrumenten vanuit de overheid, zoals exportkredietverzekeringen, worden veel meer ingezet voor duurzame doeleinden om uiteindelijk volledig duurzaam te worden.

Naar een veilig migratiebeleid dat werkt

Migratie is van alle tijden. Mensen komen in beweging voor liefde, werk of moeten vluchten. Dat is de realiteit. Het is echter kraakhelder dat het huidige migratiebeleid veel beter kan. Voorop staat dat wij ons te allen tijde aan het Vluchtelingenverdrag van de Verenigde Naties houden bij de opvang van mensen die op de vlucht zijn voor oorlog en geweld. Maar we zien ook dat het draagvlak voor de opvang van asielzoekers onder druk staat. Ook is de kwaliteit van de asielopvang onder de maat. Er is overlast rondom asielzoekerscentra, er zijn misstanden bij arbeidsmigratie met laagbetaald werk en kwetsbare vluchtelingen worden te langzaam en slecht geholpen. Dat kan én moet anders.

D66 kiest daarom voor een ander migratiebeleid. Een migratiebeleid dat wel werkt. Dat doen we langs de volgende vier uitgangspunten.

1. *We beschermen kwetsbare mensen op de vlucht.*
2. *We zorgen voor een snelle en zorgvuldige asielprocedure, in het belang van kansrijke aanvragen.*
3. *We zijn strenger voor asielzoekers die geen kans hebben om hier te blijven.*
4. *We kiezen voor hoogwaardige arbeidsmigratie en pakken misstanden aan.*

Zo pakken we bestaande problemen aan, helpen we mensen op de vlucht voor oorlog en geweld en creëren we draagvlak.

Bescherming voor kwetsbaren op de vlucht

Wereldwijd zijn helaas meer dan 100 miljoen mensen op de vlucht. De meeste opvang van vluchtelingen gebeurt in de regio. Slechts een klein deel van de vluchtelingen komt uiteindelijk naar Europa en naar Nederland. We hebben een gedeelde verantwoordelijkheid om mensen op de vlucht te beschermen, vooral waar het gaat om kinderen in oorlogsgebieden.

Nederland kiest voor veilige migratie

- Landen die opvang in de regio bieden, helpen we met geld voor onderdak, voedsel, medische en psychische zorg en onderwijs. Daar waar mogelijk zet D66 in op het aanpakken van de grondoorzaken van migratie.
- Om onmenselijke taferelen op de Middellandse Zee te stoppen, gaan we mensen op de vlucht voor oorlog en geweld hervestigen. Bij hervestiging worden kwetsbare vluchtelingen, zorgvuldig geïdentificeerd door UNHCR, uitgenodigd zich te vestigen in bijvoorbeeld Nederland of een ander (EU-)land. D66 wil dat het nationale quotum van het Bureau van de Hoge Commissaris

van de Verenigde Naties voor de Vluchtelingen (UNHCR) omhooggaat van 500 naar 5000 mensen per jaar. We onderzoeken de mogelijkheden om in de toekomst alle migratie te laten lopen via hervestiging. Nederland zet zich binnen de Europese Unie in voor een verplicht quotum in alle lidstaten.

- We bieden ruimte aan pilots om verschillende varianten van private hervestiging te verkennen, waarbij mensen of particuliere organisaties vluchtelingen voordragen voor vestiging in Nederland.

Nederland kiest voor een Europees migratiepact

De kern van het migratiebeleid ligt in Europa. Maar er is een gebrek aan verantwoordelijkheid onder Europese lidstaten en er ontbreekt een coherent Europees asiel- en migratiebeleid. De verschillen zijn groot en de lasten worden oneerlijk verdeeld. D66 pleit voor betere handhaving van regels en voor een rechtvaardig en coherent systeem van asiel en de verdeling van asielzoekers.

- We handhaven bestaande EU-wetgeving over standaarden in alle lidstaten voor opvang en procedures. Er mag geen sprake meer zijn van pushbacks – zeker niet door Frontex –, mishandeling of illegale detentie van mensen. Ook harmoniseren we ons beleid met dat van andere EU-landen, zodat vluchtelingen in alle Europese landen een gelijke kans hebben om een verblijfsvergunning te krijgen.
- D66 wil een eerlijke verdeling voor de opvang van vluchtelingen over alle EU-lidstaten. De huidige plannen zijn te vrijblijvend en het aantal plekken is te laag. Bovendien is de mogelijkheid tot afkopen door lidstaten ongewenst: als solidariteit kan worden afgekocht, wordt er alsnog geen eerlijke verdeling van asielzoekers bereikt. Wat D66 betreft moeten álle kansrijke asielzoekers worden herverdeeld. Kansarme asielzoekers worden in grenslanden gehouden, mits de opvang op orde is.
- D66 blijft zich inzetten om vluchtelingen via een veilige route naar Europa te laten komen en te herverdelen over de verschillende EU-landen. Daarom zetten we ons op Europees niveau in voor humanitaire visa. Bij de herverdeling moet rekening worden gehouden met objectieve criteria zoals het bruto nationaal product, de bevolkingsdichtheid en de werkgelegenheid. Ook subjectieve criteria zoals de integratiekansen en voorkeuren van een vluchteling, de aanwezigheid van familie en taalbanden met het land, nemen we mee.
- EU-landen die geen asielzoekers willen opvangen, kunnen gekort worden op fondsen en subsidies. Zij komen minder in aanmerking voor in Europa verdeelde functies, agentschappen en projecten.
- We leggen de lat hoog bij afspraken met derde landen. Nederland maakt alleen afspraken

met derde landen over migratie die het VN-Vluchtelingenverdrag hebben ondertekend. Er moeten serieuze waarborgen voor mensenrechten zijn, waaronder externe monitoring door maatschappelijke organisaties. De zogenaamde Tunesië-deal voldoet hier niet aan, want de staat van de Tunesische rechtsstaat is zeer betreurenswaardig. Bovendien is de deal op ondemocratische wijze en zonder juridische basis tot stand gekomen.

- Om nieuwe humanitaire rampen op de Middellandse Zee te voorkomen, gaat de Europese Unie proactief zoek- en reddingsoperaties uitvoeren. Hier horen ook afspraken bij over de ontschepping, om te voorkomen dat een schip lange tijd op hulp moet wachten.
- Nederland zet zich in Brussel in om de criminalisering van hulpverleners tegen te gaan. Er moet een strafuitsluitingsgrond worden toegevoegd in de Nederlandse wetgeving voor humanitaire hulp met betrekking tot mensensmokkel.

Een snelle en zorgvuldige asielprocedure

In Nederland hebben we de asielketen verwaarloosd. Daarom hebben we nu capaciteitsproblemen in de opvang en verlopen procedures te traag. Vluchtelingen hebben recht op een menswaardige opvang en moeten zo snel als mogelijk meedoen in onze maatschappij. De opvang van bijna 100.000 Oekraïners door gemeenten en particulieren hebben we anders aangepakt dan die van reguliere asielzoekers. Zij konden direct aan het werk, er was lokale betrokkenheid bij de opvang en in Europees verband werden oplossingen gezocht. Dat werkt, voor iedereen. En dus moeten we daarvan leren.

In Nederland doe je mee vanaf dag één

Hoe eerder nieuwkomers kunnen meedoen in de Nederlandse samenleving, hoe beter. D66 wil daarom dat nieuwkomers sneller toegang krijgen tot scholing en werk.

- In de asielopvang krijg je vanaf dag één les in de Nederlandse taal. Ook als je asielprocedure nog loopt.
- Werken wordt voor asielzoekers makkelijker en we schaffen de 24-weeken-eis af. Werken moet mogelijk zijn na één maand in plaats van pas na zes maanden. D66 laat mensen liever meedraaien in de samenleving, dan verpieteren in een azc.
- We schaffen, net als bij Oekraïners, de tewerkstellingsvergunning af. Alleen een melding maken bij het UWV is voldoende.
- We onderzoeken de mogelijkheid om een hoger deel van het salaris te behouden: werk mag lonen. Daarmee wordt er minder een beroep gedaan op collectieve voorzieningen en kan een bestaan worden opgebouwd.

- Nieuwkomers krijgen een permanente verblijfsvergunning na drie jaar in plaats van vijf.
- We verruimen de studiemogelijkheden tijdens de procedure (tegen wettelijk tarief) voor asielzoekers en Oekraïense ontheemden.
- We willen zo snel mogelijk af van crisisnoodopvang en noodopvang alleen gebruiken in uitzonderlijke situaties. We investeren in langdurige opvanglocaties van goede kwaliteit, met oog voor specifieke groepen zoals kinderen.
- De opvanglocaties van de toekomst hebben open deuren: we zorgen voor locaties waar menselijker makkelijker in contact komen met elkaar. Bijvoorbeeld door gezamenlijke activiteiten, cursussen of huiskamers voor de buurt. Asielzoekers krijgen bovendien een grotere verantwoordelijkheid op de locatie waar ze wonen, bijvoorbeeld via medezeggenschap. Zo zorgen we voor plekken die ten goede komen aan de buurt, voor meer draagvlak én dat nieuwkomers eenvoudiger meedoen - vanaf de allereerste dag.
- Op opvanglocaties is oog voor de specifieke uitdagingen en behoeften van vrouwelijke asielzoekers, zoals ondersteuning bij het omgaan met gendergerelateerd geweld of de zorg voor kinderen. Ook is er standaard psychosociale hulp en ondersteuning vanaf dag één.

In Nederland is er een snelle procedure en opvang van hoge kwaliteit in lokale context

In Nederland moeten we zorgen voor meer stabiliteit in de opvangvoorzieningen. Hiervoor hebben we een stabiele voorraad aan voorzieningen nodig van goede kwaliteit, verspreid over het land, ondersteund door een spreidingswet. We zetten zo veel mogelijk in op permanente (of op z'n minst zeer langdurige) locaties, meer kleinschalige opvang, mogelijkheden voor gemeenten om zelf de opvang te organiseren, en opvanglocaties met open deuren naar de omwonenden.

- We zetten in op snellere en eenvoudigere procedures, bijvoorbeeld door de mensen die vrijwel zeker een verblijfsvergunning krijgen alleen 'licht' te toetsen en door minder in hoger beroep te gaan.
- Er komen meerdere aanmeldcentra om Ter Apel en Budel te ontlasten. Op die manier wordt uitvoering gegeven aan het advies 'flexibilisering Asielketen.'
- We zetten in op snelle uitstroom van statushouders naar gemeenten. Zo behouden we voldoende capaciteit en kunnen mensen starten met hun leven in Nederland. Bij de verdeling van statushouders over Nederland wordt ook gekeken waar iemand snel aan het werk kan en voor langere tijd kan blijven. We ondersteunen gemeenten met investeringen in huisvesting voor statushouders en andere mensen die urgent een woning nodig hebben, waarbij we ruimte scheppen voor lokaal maatwerk. We realiseren een landelijk dekkend netwerk aan doorstroomlocaties waar statushouders kunnen verblijven, in afwachting van een woning in

de buurt van de gemeente waar zij zullen worden gehuisvest, om het Centraal Orgaan opvang Asielzoekers (COA) te ontlasten.

- Voor alle vluchtelingen geldt hetzelfde recht op gezinshereniging zoals vastgesteld in de Europese gezinsherenigingsrichtlijn.
- Instanties zoals de Immigratie en Naturalisatiedienst (IND), het COA en de Dienst Terugkeer & Vertrek (DT&V) moeten voldoende mensen, middelen en expertise krijgen om de procedures te versnellen. Ketenpartners moeten kunnen rekenen op stabiele financiering met realistische basiscapaciteit om op- en afschalen te voorkomen.
- Staatlozen verdienen meer bescherming. Het wetsvoorstel om staatloosheid te laten vaststellen door de rechter is aangenomen. In de uitvoering moet de buitenschuldprocedure genoeg toegankelijk worden voor staatlozen.
- We verbeteren de omstandigheden voor Alleenstaande Minderjarige Vreemdelingen. Deze jongeren, die alleen naar Nederland zijn gekomen, vangen we op in kleinere groepen. D66 heeft voor hen een verlengd recht op opvang (tot 21 jaar) geregeld, dat in de praktijk moet worden gebracht. Voor hen, en voor alle kinderen van nieuwkomers, zorgen we voor toegang tot een passende plek in het onderwijs.
- Bij schrijnende gevallen beslist het hoofd van de IND. De IND wordt geadviseerd door een breed samengestelde commissie.
- Gemeenten krijgen ruimte om opvang in te passen in de lokale context, bijvoorbeeld door meer mogelijkheden te creëren voor kleinschalige opvang. Ze krijgen meer verantwoordelijkheden en het budget dat zij nodig hebben. De spreidingswet gaat helpen om opvang beter te verspreiden over het hele land: er is een evenredige bijdrage van gemeenten nodig om voor de lange termijn meer stabiliteit in de opvangketen te krijgen én om onmenselijke omstandigheden in de centra van Ter Apel en Budel te voorkomen.
- Gemeenten die dit willen moeten de mogelijkheid krijgen zelf asielopvang te organiseren.
- We zorgen dat kwetsbare groepen, zoals lhbtq+-personen, altijd veilig kunnen worden opgevangen.

In Nederland geven we duidelijkheid aan Oekraïense ontheemden

In Nederland zijn sinds februari 2022 bijna 100.000 Oekraïners geweldig opgevangen door gemeenten en particulieren. Met Oekraïners werd vaak anders omgegaan dan met reguliere asielzoekers. Ze konden sneller aan het werk, er was meer lokale betrokkenheid dankzij opvang van gemeenten en Oekraïense leerkrachten werden nauw betrokken bij onderwijs aan Oekraïense kinderen. Ook werden er heel snel in Europees verband oplossingen werden gezocht. Het is overduidelijk dat deze aanpak goed werkt en dat ook andere mensen op de vlucht dit verdienen.

- Er moet snel duidelijkheid komen over de status van Oekraïense ontheemden, bij voorkeur in Europees verband. Dan kunnen Oekraïners zelf ook investeren in hun toekomst. Maar ook voor andere betrokkenen, zoals gemeenten, verhuurders en werkgevers, is het van belang om te weten waar ze aan toe zijn.
- Oekraïense ontheemden moeten meer mogelijkheden krijgen voor taalonderwijs en een 'basisinburgering' die aansluit bij de formele variant voor statushouders.

Strenger voor asielzoekers die geen kans hebben om hier te blijven

Van alle migranten die naar Nederland komen, is slechts een klein gedeelte asielzoeker. Daarvan komt weer een klein percentage aan asielzoekers uit veilige landen. Zij hebben een zeer kleine kans om asiel te krijgen. Het is bekend dat een groot deel van de overlast in en rond een aantal asielzoekerscentra wordt veroorzaakt door deze mensen. Het gaat hier om een kleine groep, die een buitensporige negatieve impact heeft. We zien dit in Ter Apel en Budel, waar met extra inzet van beveiligers en politieagenten geprobeerd wordt om diefstal, overlast en zelfs intimidatie door deze groep tegen te gaan. Dit alles zet het draagvlak voor de opvang van vluchtelingen ernstig onder druk.

- Asielzoekers die overlast veroorzaken, worden gestraft.
- We maken afspraken met landen van herkomst, het liefst op Europees niveau, zodat deze mensen zo snel mogelijk terugkeren.
- Asielaanvragen van mensen die al in een ander EU-land asiel hebben aangevraagd en zijn geweigerd, wijzen we zelf af. De Dublin-procedure duurt veel te lang en is gebrekkig, waardoor deze mensen te lang in de opvangvoorziening blijven, onder andere door mazen in het systeem. Nederland gaat zelf de terugreis naar het land van oorsprong organiseren voor deze mensen. Hoewel het om een klein percentage gaat, kan dit middel wel effectief zijn en voor extra capaciteit in het opvangsysteem zorgen.
- We ondersteunen de inzet op een viertal PBL's (Proces Beschikkingslocatie). Op deze locaties worden de asielaanvraag van overlast gevende kansarme asielzoekers versneld afgedaan. Enerzijds biedt dit voor de betrokkene direct inzicht in de kansen op een status en voorkomt men hiermee dat kansarme asielzoekers langer in de asielopvang verblijven dan noodzakelijk.
- De Landelijke Vreemdelingen Voorziening (eerder: Bed, Bad, Broodvoorziening) wordt voortgezet onder regie van de gemeenten en met voldoende Rijksfinanciering. Om te zorgen voor toekomstperspectief is voldoende doorzettingsmacht en creativiteit noodzakelijk. Zo lossen we complexe dossiers op van mensen die geen verblijfsvergunning hebben.

- D66 wil alternatieven voor Vreemdelingenbewaring, zoals een meldplicht of het ondertekenen van een garantstelling. Vreemdelingenbewaring moet het laatste middel zijn voor mensen die niet willen vertrekken.
- We zijn tegen strafbaarstelling van illegaliteit. Dit lost geen enkel probleem op en helpt niet bij het vertrek van mensen die hier illegaal verblijven.

Voor hoogwaardige arbeidsmigratie, tegen misstanden

Arbeidsmigratie kan essentieel zijn voor de grote opgaven van Nederland, maar kent tegelijkertijd veel misstanden. Deze misstanden zien we vooral bij arbeidsmigranten met laagbetaald werk. Sectoren die intensief gebruik maken van laagbetaalde arbeidsmigranten, zoals de distributiesector of de (glas)tuinbouw, moeten voor deze arbeid een eerlijkere prijs betalen. De negatieve effecten komen nu alleen terecht bij omwonenden en arbeidsmigranten zelf. Dat pakken we aan.

Daarnaast zijn er ook mensen nodig in de zogeheten tekortsectoren. Denk aan de bouw, ICT, duurzaamheid en de zorg. Hier zijn arbeidsmigranten essentieel om onze brede welvaart op niveau te houden. Dankzij D66 komt er een speciale commissie die adviseert voor welke tekortberoepen en -sectoren arbeidsmigratie een oplossing kan bieden.

In Nederland kiezen we voor hoogwaardige arbeidsmigratie

- D66 wil uitbreiding van de 'Blauwe kaart' naar andere dan alleen de hoogste opleidingsniveaus, zodat meer mensen er gebruik van kunnen maken. Deze kaart is voor mensen van buiten de Europese Unie die hiernaartoe komen om te werken, veelal vakkrachten in tekortsectoren.
- Nederland blijft binnen de Europese Unie niet meer achter als het gaat om pilots waarbij arbeidsmigranten een tijdelijk visum krijgen. We sluiten ons aan bij de EU-talentpool en leren van de inzet in bijvoorbeeld Duitsland.
- We helpen arbeidsmigranten bij hun terugkeer met de re-integratie. Hier opgebouwde pensioen- en AOW-rechten worden uitbetaald in de vorm van een lumpsum in het land van herkomst.
- Tijdelijke arbeidsmigratie van buiten de Europese Unie wordt gekoppeld aan afspraken met de landen waar migranten vandaan komen. Deze brede afspraken gaan over het terugnemen van irreguliere migranten die geen recht hebben op asiel, maar ook over investeringen in onderwijs, economie, handel en mensenrechten.

In Nederland pakken we misstanden gerelateerd aan arbeidsmigratie aan

- De commissie-Roemer heeft aanbevelingen gedaan om misstanden bij arbeidsmigratie aan te pakken. Daar gaan we sneller mee aan de slag. Daarom komt er een vergunningensysteem voor uitzendbureaus met publiekrechtelijke handhaving door de arbeidsinspectie.
- Er komt de mogelijkheid om in specifieke sectoren een uitzendverbod in te kunnen voeren. D66 wil dat dit instrument kan worden ingezet indien er geen verbetering zichtbaar is en grote misstanden in specifieke sectoren blijven voortbestaan bij inzet van uitzendkrachten.
- Bedrijfseffectrapportages worden zowel voor arbeidsmigratie binnen als buiten de Europese Unie verplicht. Dit brengt de sociale effecten van nieuwe bedrijvigheid en de bijbehorende arbeidsmigratie in beeld, bijvoorbeeld op het gebied van woningvraag en sociale voorzieningen.
- Gemeenten en werkgevers hebben een gezamenlijke rol in het zorgen voor voldoende kwalitatieve huisvesting en faciliteiten voor arbeidsmigranten.
- Werkgevers gaan bijdragen aan de mogelijkheid van het volgen van een basiscursus Nederlands voor arbeidsmigranten.
- Werkgevers die zich niet aan de regels houden, mogen geen aanvragen voor werknemers van buiten de Europese Unie meer doen.

Hoofdstuk 7

Overheids- financiën.

Gezonde overheidsfinanciën met investeringen in de toekomst

De afgelopen jaren heeft de overheid het begrotingsbeleid ingezet om de economische gevolgen van de coronapandemie en de energiecrisis te verzachten. Maar de inflatie en de rente zijn hoog en de economische groei vertraagt. Het vorige kabinet heeft bewust veel geld ingezet om de grote transities op stikstof en klimaat mogelijk te maken en te kunnen investeren in onderwijs en defensie. Daarmee voorkomen we het doorschuiven van deze problemen naar een volgende generatie. De uitgaven aan rente, klimaat en zorg lopen echter wel op, waardoor bij ongewijzigd beleid het overheidstekort boven de Europese grens van 3 procent uitkomt. Dat is onwenselijk.

De uitzonderingen op de begrotingsregels van het kabinet die zijn gemaakt om grote en onverwachte schokken het hoofd te kunnen bieden, kunnen niet de norm worden. Er moet telkens opnieuw een afweging gemaakt worden tussen verschillende beleidskeuzes om te voorkomen dat de rekening bij toekomstige generaties wordt neergelegd. We willen structureel de lasten van mensen kunnen verlagen, blijven investeren in onderwijs, de arbeidsmarkt, hervorming van het toeslagenstelsel, wetenschap en cultuur. De klimaattransitie en uitbouw van onze infrastructuur zullen ook investeringen vergen. Om onze financiën houdbaar te houden, betekent dit dat de vervuiler zal moeten betalen, vermogenden en grote bedrijven meer dan nu hun steentje zullen moeten bijdragen en zorgkosten niet ongebreideld kunnen stijgen.

- We houden oog voor de houdbaarheid van de overheidsfinanciën, zodat toekomstige generaties dezelfde of meer kansen krijgen als wij. Daarom geven we geld uit aan voorstellen die de economie structureel versterken en de overheidsfinanciën op langere termijn verbeteren.
- Wij vinden in de komende jaren een begrotingstekort acceptabel, als we daarmee investeren in de toekomst van Nederland. Het niet doen van noodzakelijke uitgaven aan de energie- en klimaattransitie zou namelijk ook een 'schuld' doorschuiven naar volgende generaties.
- Wij verlagen de belasting op werk en verhogen de belasting op vermogen, (over-)winsten, vervuiling en belastingconstructies. Dit versterkt de economie, maakt Nederland schoner en verkleint de ongelijkheid.

Brede welvaart als uitgangspunt

Een eenzijdige focus op de groei van het bruto binnenlands product (bbp) is niet zaligmakend. We willen af van groei die geen kwaliteit van leven oplevert. Economische groei is geen echte groei als dat niet wordt vertaald in betere gezondheid, beter wonen of schone lucht. Wij willen brede welvaart leidend laten zijn in het economisch beleid.

- We streven naar brede welvaart, waarbij vooral het welzijn van mens en natuur een maatstaf is voor hoe goed het met ons gaat. Cruciaal daarbij is gezondheid waarbij fysieke, mentale en sociale aspecten samenwerken. We monitoren de vorderingen op basis van de indicatoren die onder andere door het CBS worden gehanteerd in de Monitor brede welvaart en pas het beleid daarop aan.
- De Monitor brede welvaart krijgt een prominente plek in de economische ramingen van het CPB en bij de doorrekening van verkiezingsprogramma's. Daarbij worden ook vermogen en de waarde in de samenleving in brede zin meegenomen: naast financieel en economisch kapitaal, ook menselijk en natuurlijk kapitaal. Er wordt een duidelijke link gelegd naar de mate waarin Nederland de duurzame ontwikkelingsdoelstellingen van de Verenigde Naties vervult. Bij het terugkijken naar het financieel beheer in de begrotingen en jaarverslagen krijgt brede welvaart een centrale plek.
- Het bbp als economische indicator kan blijven bestaan, gezien de belangrijke functie voor ramingen en de overheidsbegroting. De overheid publiceert daarbij ook een netto binnenlands product waarin schade aan de kapitaalvoorraad en uitputting van grondstoffen worden meegeteld. Economische groei moet plaatsvinden binnen de grenzen van het klimaat en de natuur.

D66 laat haar programma doorrekenen door het CPB en het PBL. Een gedetailleerd financieel overzicht van het D66 verkiezingsprogramma zal bij de CPB-doorrekening beschikbaar komen.

Colofon & Verantwoording

Aan dit verkiezingsprogramma werkten mee:

De Verkiezingsprogrammacommissie:

Hans Vijlbrief (voorzitter)
Claudio Bruggink
Robbert Dijkgraaf
Kalle Duvekot
Eelco Eerenberg
Maartje Jansen
Laura de Vries
Steven van Weyenberg

De Permanente Programma Commissie:

Fleur Gräper - van Koolwijk (voorzitter)
Dorien Blommers
Sabeth de Boer (lid vanuit de fractie)
Koen Castelein
Susanne Dallinga
Henk-Jan Oosterhuis
Robert van Rijssen

Secretariaat: Olivier Croll en Thijs van Aken

Bij het opstellen van dit programma hebben we in de eerste plaats gebruikgemaakt van de input van onze leden. Velen van hen hebben gebruikgemaakt van de mogelijkheid om op thema's ideeën aan te dragen. We zijn hen heel dankbaar voor alle inspiratie. Daarnaast hebben we gebruikgemaakt van het vorige programma: de wereld is immers niet van vandaag op morgen veranderd en onze inzet is dat dan ook niet. Via deze weg willen we ook in het bijzonder de thema-afdelingen, interessegroepen, bestuurders en lokaal actieve D66'ers, en verschillende specialisten in onze partij bedanken, die ons soms heel gericht van informatie hebben voorzien. Zonder de input die zij ons op deze bijzonder korte termijn toestuurd, hadden wij ons werk niet kunnen doen.

Daarnaast waren er vele organisaties en instellingen die ons van input hebben voorzien. De vele brieven en e-mails die bij ons zijn binnengekomen leverden inzichten op die ons geholpen hebben in het maken van keuzes. In sommige gevallen is contact gezocht voor aanvullende informatie. Daarnaast is met een select aantal partijen gesproken: partijen die voor het succesvol kunnen uitvoeren van veel van onze ideeën noodzakelijke partners zijn. Wij willen ze bedanken voor de tijd die ze hebben genomen om met ons in gesprek te gaan en voor een aantal ideeën een klankbord te vormen.

Tenslotte willen we alle mensen van de Mr. Hans van Mierlo Stichting, de Jonge Democraten, de medewerkers en leden van de D66 fracties in de Eerste en Tweede Kamer en het Europees Parlement, de bewindspersonen en hun politiek assistenten, de klankbordgroep van de PPC en de leden van het schrijfteam heel hartelijk danken. Voor hun werk in het voortraject met het delen van hun kennis, voor het schrijven van de verschillende paragrafen, voor het kritisch meelesen bij de tussenproducten en voor de scherppte bij de verschillende redactieslagen. Zonder hen had dit programma er niet gelegen.